BİLİM DİZİSİ

Hayrettin Ökçesiz

SİVİL İTAATSİZLİK

AFA

AFA - Bilim Dizisi: 2
AFA - Yayınları: 277

ISBN - 975 - 414 - 236 - X

Haziran, 1994
© AFA Yayıncılık, 1994

Dizgi: AFA Yayıncılık A.Ş.
Baskı: Özener Matbaası
Cilt: Güven Mücellithanesi
Kapak: Temel Matbaası

AFA Yayıncılık A.Ş., Babıali Cad. Sıhhiye Apt. 19/8 Cağaloğlu - İSTANBUL
Tel: 0212 526 39 80 / 0212 513 76 11

HAYRETTİN ÖKÇESİZ

Sivil İtaatsizlik

AFA
YAYINLARI

İçindekiler

§ 1 **Giriş** 11

§ 2 **Sivil İtaatsizliğin Öncülerinin Düşünceleri ve Eylemleri** 14

I. Sokrates *16*

II. Henry David Thoreau *25*

1. Yaşamı ve Kişiliği 25
2. Düşünceleri 29

III. Mahatma Gandhi *34*

1. Yaşamı ve Kişiliği 34
2. Düşünceleri 38

IV. Birlikte Değerlendirme *47*

§ 3 **Hukuk Devletlerinde Sivil İtaatsizlik Olayları** 49

I. Ülkeler *50*

1. Almanya 50
2. Amerika Birleşik Devletleri 61
3. Avustralya 66
4. Avusturya 67
5. Belçika 68
6. Danimarka 68
7. Fransa 68
8. Hollanda 70
9. İngiltere 70
10. İsrail 72
11. İsviçre 72
12. İtalya 73
13. Japonya 74
14. Norveç 74
15. Türkiye 74

II. Sivil İtaatsizlik Olaylarının Temel Özellikleri ve Olgusal Genel Bir Tanısı *77*

§ 4 **Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Kavramının Belirlenmesi** **84**
I. Hukuk Devleti *84*
1. Hukuk Devletinin Anlamsal ve Olgusal Çerçevesi 84
2. İnsan Açısından Hukuk Devletinin Boyutları 96
II. Sivil İtaatsizlik Kavramı *104*
1. Dilsel Çözümleme 104
2. Tanım Yelpazesi 108
3. Kavram Öğeleri 114
4. Bir Sivil İtaatsizlik Tanımı 130

§ 5 **Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Olgusunun Meşruluğu Sorunu** **131**
I. Soruna Genel bir Bakış *131*
II. Sivil İtaatsizliğin Hukuk Dogmatik ve Etik Meşrulukları Arasındaki İlişki *133*
III. Hukuk Etiği Açısından Meşruluk Alanları *138*
1. Doğal Hukuk 138
2. Sözleşme Kuramı 144
3. Yararcılık 150
IV. Hukuk Devleti İdesi Bakımından Genel bir Değerlendirme *154*

§ 6 **Sonuç** **163**
Kaynaklar **165**

Anneme, Pınar'a ve Babama...

Kısaltmalar

AAHD	: Argumentum Aylık Hukuk Dergisi
A.g.y.	: Adı geçen yayın
ARSP	: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie
AÜHFD	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
B.y.	: Bulunduğu yayın
Dn.	: Dipnot
Çev.	: Çeviren
HFSA	: Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi
İBD	: İstanbul Barosu Dergisi
İÜHFM	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
JZ	: Juristenzeitung
Krş.	: Karşılaştırınız
S.	: Sayfa
Sn.	: Sütun
Vd.	: Ve devamı
Vol.	: Volume
ZSR	: Zeitschrift für schweizerisches Recht

Önsöz

Bu kitap, hiçbir hukuk ve siyaset düşüncesinin görmezlikten gelemeyeceği bir sosyal olguyu konu edinmektedir. Hatta biraz daha ileri giderek, buradaki sorunsalın, genel çerçevesiyle, her hukuk ve siyaset düşüncesinin bir mihenk taşı olduğunu söyleyebilirim.

Herkes bu sorunsala kendi yanıtını vererek, devlet ve toplum karşısındaki konumunu belirler, kendi kendisinin bir tanımını yapar. Devlet ve hukuk düzeni de, bu olguya karşı aldığı tavır ile uyruklarını tanımlar.

Hukuk Devleti'nin hukuk, devlet ve insan tanımları ile sivil itaatsizlik arasında yakın ve olumlu bir bağın bulunduğunu görüyoruz. Bu bağ ayrıca, hukuk devleti toplumunun özerk bireyinin özgürlük ve hukuk düşüncesinde kendisini sürekli geliştirmesi zorunluluğunu da içermektedir.

Bu araştırma, 1993 yılında girdiğim doçentlik sınavında sunduğum bilimsel çalışmalarım arasında "Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Olgusunun Meşruluğu Sorunu" başlığı altında yer almaktaydı. Doçentlik sınavı jürisi üyeleri, Değerli Hocalarım Sayın; Prof. Dr. Vecdi Aral, Prof. Dr. Cahit Can ve Prof. Dr. Ülker Gürkan'a, Prof. Dr. Niyazi Öktem'e ve Prof. Dr. Ömer Yörükoğlu'na olumlu ilgi ve değerlendirmelerinden dolayı teşekkür ediyorum.

Sevgili Eşim Pınar'a tarifsiz teşekkürler borçluyum.

Üsküdar, 2 Haziran 1994

§ 1 Giriş

Buyruk itaat ister. Bu, zorlayıcı bir istektir. Karşıt davranış kaba güç ile karşılanır. Buyruk, kaba güce dayalı bir yaptırım ile yöneltilir. Kaba güç buyruğun tek donanımı değildir. Böyle olduğu durumlar da vardır. Ancak buyruk, buyurulanın inancı ile de desteklenir. Demek ki, buyruk genellikle bir değerler örgüsü içerisinde ileri sürülmektedir. Aykırı, sapan davranışlara diğerlerinin inançsal desteği altında, kaba güçle karşılık verilmektedir. Yani buyruk her kişiye teker teker verilirken, tek başına verilemez ve uygulanamaz: Diğer bireylerin olası tutumunu sürekli hesaba katar. Yanında ya çoğunluğun etken katılımını ya da karşısında soyutlanmış ve ilgisiz bireylerin etkisiz bir yığınını bulur. Bu her iki durum da, onun gücüne güç katar. Buyurmak, güçlünün işidir. Güçlü, çağımızda demokratik çoğunluktur: O buyurur. Yani yasaları o yapar. Ancak bu "çoğunluğu" yaratan ve sınırlayan daha üstün bir güç daha vardır ki, o da, ona bu yasama yetkisini veren, yani onun bu gücünün elinden alınmasına hiçbir biçimde rıza göstermeyecek olan "konsensüs"tür. Çünkü verdiğini, ancak o geri alabilir. Üzerinde görüş birliğine varılmış olan konular birbirleriyle çatıştıklarında bu sorunu çözecek yeni bir görüş birliğine gerek olacaktır (örneğin, bkz. T.C. Anayasası'nın 2. maddesi). Bu sentez doğmadan, karşıtlardan birinin kendi egemenliğine yönelmesi onun, yolu geriye doğru yürümeye başlaması demektir: Onun yaptığı, tarih içerisinde ilk nokta sayabileceğimiz *bellum omnium contra omnes* durumunu bugüne taşımaya başlamak olacaktır. Bu, her zaman gizil-güncel bir durumdur. Kavga durumundan yasa (haklı ve güçlü buyruk) düzenine doğru anlaşarak gelmekteyiz. Bu anlaşmaların oluşmalarında (ve bozulmalarında da) bağımlı bulundukları düşey ve yatay koşulların sosyal gruplarca ve bireylerce bir değerlendir-

mesi yatmaktadır. Sivil itaatsizlik de bu değerlendirmenin kendi koşullarında ve hedeflerinde kendine özgü bir türüdür: O, anlaşmayı bozmak yerine buna uyulması için yasayı bozan, anlaşmaya aykırı buyruğu —yasanın soyut meşruluk karinesine rağmen— yadsıyan; bunun sonuçlarına katlanmayı, savını ileri sürmenin bir parçası olarak gören; ancak kavganın bir kanıtı olabilecek kaba gücü, kendi temellendirmesinin dışında tutan uygarca bir karşıkoyma tarzıdır. Her şeyden önce demokratik hukuk devletlerinin bertaraf etmeye yapılarının, diğer baskıcı düzenlere göre daha az uygun bulunduğu toplu ya da bireysel eylem ya da eylemsizliklerdir. Sivil itaatsizlik, her şeyi: hukuk ve devlet düzenini, toplum gerçekliğini sorgulayan direnme hakkının —bir bakıma bu süreç içerisinde Hukuk Devleti idealini de yaratarak— bu yeni hukuk ve devlet düzeni tipinde büründüğü çağdaş bir biçimidir.

Bu, direnme hakkının artık olamayacağı anlamına gelemez. Direnme direnene bizim tanıdığımız bir hak değildir. Bu hakkı kendisine o tanır. Bu nedenle o hep olagelecektir: kendisini pozitif hukukun üstünde görerek ve başarısızlığında bu hukukun yaptırımlarını yakınmadan göğüsleyerek... Bu hakkı pozitifleştirmek ya da yadsımak gereksizdir. Düzencinin ve direnmecinin üzerinde anlaştıkları ortak bir hukuk yoktur. Bu yüzden kıyarlar birbirlerine. Birinin hukuku, diğerine zulümdür. Sivil itaatsizlik kendisini, içerisinde gerçekleştiği uygarlığın, kültürün, ideolojinin (temel insan hakları ve özgürlükleri ideolojisinin) bir parçası, hukukunun temel ilkelerinin bir koruyucusu, savunucusu olarak görür. Bu yüzden düzenci ile itaatsizin bayrakları aynı renktedir, ancak tonları farklıdır. Düzenci de aynı şeyleri, yani o da hukuk devletini savunur. Bu biraz da, bir Eskimo ile bir bedevinin kardan söz etmeleri gibidir. Birisi için hukuk devleti pozitif bir hukuk düzenidir. Diğeri için, devletin dışında bir program: bir protesto programıdır. Sivil itaatsiz düzencinin yasalarına bu ideal uğruna karşı çıkar ve en önemlisi onu buna inandırmaya çalışır. Düzencinin de istediği başka bir şey değildir: Ancak yasa hiçbir şey uğruna hiçe sayılamaz. Yasa itaat ister. Bu, hukuk devleti hukukunun temelidir.

Sivil itaatsizliği nasıl anlamak gerekir? Çoğunluğun meşru ya-

sama yetkisi ile azınlığın (en küçük azınlık bireydir) bu yetkiye rağmen bir *ultima ratio* olarak giriştiği yasaya aykırılık, hukuk devleti düzeni içerisinde birbirleri ile bağdaştırılabilir mi? Her ikisinin birbirleri karşısında ve hukuk devleti hukukunda taşıdıkları anlamlar nelerdir? Hukuk devletinin hukuk felsefesi ve hukuk kuramı bu sorunu nasıl tartışmaktadır?

Aşağıdaki paragraflarda ilk olarak sivil itaatsizliğin düşünce ve eylem tarihçesi ile başlayacağız. Sivil itaatsizliğin eylem ve düşünce bakımından tipik öncüleri olarak görünen bu insanların özgün sözlerine kapsamlı alıntılarda yer vererek bu bağlamın aynı zamanda duygusal ve inançsal yanını da doğrudan algılamak olanağını bulacağız: 2. ve 3. paragraflar, sivil itaatsizliğin düşünsel, duygusal ve edimsel bir "sahnelenmesi"dir. Ardından gelecek olan kavramsal ve kuramsal belirlemelere ve tartışmalara böyle bir önveri gerekli görünüyordu. Çünkü burada hukukun karşıt açıdan girişilen bir anlamlandırılması ile karşı karşıyayız[1]. Sivil itaatsizliğin çağdaş olgusal görünümlerini değerlendirdikten sonra, çalışmanın 4. ve 5. paragraflarında ise, kavram belirlemesine ilişkin tartışmalara gireceğiz ve ulaştığımız sivil itaatsizlik tanımıyla onun meşruluk talebini irdeleyeceğiz.

[1] Katı pozitivist ve biçimci hukuk görüşünün karşısında yer alan bir anlamlandırmadır bu: "Tüm bunlar hukuku yasa koyucunun iradesi olarak kabul eden ve hukuk öğrenimini metinlerin yorumu olarak nitelendiren, adalet, eşitlik, özgürlük, ahlak, mutluluk gibi kavramların üzerinde düşünmeyen kişiler için boş laftan ibarettir. Zaten onlara göre, hukukta bilimsel çalışma mekanik bir uygulamadır. Hukukun adalet ve sosyal olgu yanı bir kenara bırakılmakta yalnız norm realitesine, yani yasa koyucunun irade bildirimine önem verilmektedir." Bkz. **Niyazi Öktem**, *Fenomenoloji ve Hukuk. Hukukun Özü Sorunu*, İstanbul 1982, s. V

§ 2 Sivil İtaatsizliğin Öncülerinin Düşünceleri ve Eylemleri

Antigone'nin *Thebai*'de krallığı paylaşamayan kardeşleri *Eteokles* ile *Polyneikes* birbirlerine karşı amansız bir savaş açmışlardır. Bu savaşta iki düşman kardeş birbirleriyle dövüşürken can verirler. Bu sırada tahta çıkan *Kreon*, *Eteokles*'in yurdunu savunurken öldüğü için kahraman ilan edilip törenle defnedilmesini, vatanına yabancıların yardımıyla saldıran *Polyneikes*'in ise mezarsız kalarak, kurda kuşa yem olsun diye açıkta bırakılmasını buyurur. Onu gömmeye yeltenecek kimsenin ölümle cezalandırılacağını bildirir. *Sophokles*'in "Antigone"sinin konusu budur[2]. Sivil İtaatsizliğin Antik çağa uzanan bu söyleminde onun güncel sorunsalını hemen tanıyabiliriz: *Antigone*, *Kreon*'un bu buyruğuna karşı gelir. Kardeşini gömer. Eyleminin suç olmadığını, aksine kardeşine karşı bir borç olduğunu ileri sürer[3]. O göksel bir hukuku, *Kreon*'un temsil ettiği ve savunduğu hikmet-i hükümetin üstünde görür. Bu hukuk onun

İlk kez İ.Ö. 442'ye doğru oynandı. Bkz. **Büyük Larousse**, "Antigone" maddesi "**Antigone** — Ben yaptığımı itiraf ediyorum, hiçbir şeyi inkâr etmiyorum. / **Kreon** — Bu işi yasak eden emrimi bilmiyor muydun? / **Antigone** — Biliyordum. Nasıl bilmem? Herkese ilan edildi. / **Kreon** — Demek buna rağmen benim emrime karşı gelmeye cüret ettin? / **Antigone** — Fakat bana bu emri veren Zeus değildi, Hades'te hüküm süren Dike de biz fanilere böyle bir nizam yüklememişti. Ve senin emirlerinde, insan sözlerini tanrıların yazılmamış, değişmez kanunlarından daha üstün yapacak bir kudret bulunduğunu zannetmiyorum. Çünkü bu kanunlar yalnız dün ve bugün yaşamıyorlar, bunlar ebediyen mer'idirler ve ne zamandan beri mevcut olduklarını bilen yoktur. / / **Kreon** — Thebai'liler arasında bunu böyle gören yalnız sensin. / **Antigone** — Hepsi böyle görüyorlar, fakat korkudan dillerini tutuyorlar. / **Kreon** — Bunlardan ayrı düşündüğün için utanmıyor musun? / **Antigone** — Öz kardeşime saygı göstermekte utanacak ne var? / **Kreon** — Onunla dövüşüp ölen de bir kardeşin değil miydi? / **Antigone** — aynı ananın ve

Kreon'un buyruğuna itaatsizliğinin kaynağıdır. Görülüyor ki, *Antigone* buyruğun çiğnenmesini haklı gösteren ve zorunlu kılan karşıt bir meşruluk açıklaması ile itaatsizliğe yönelmekte, buyruğa biçilen ağır yaptırım onu kendi gözünde bu eyleminden mazur göstermeye yetmemektedir. Vicdanının tanıdığı bu hukuktan bakışını çevirmesi için ölümün dahi gücü yetersiz kalmaktadır. Bu, direnmenin ve sivil itaatsizliğin ortak çerçevesidir. Ancak ikincisi, kavgadan ve kaba güçten sarfınazar ettiği ölçüde, ilkinin aksine bu eylem tarzı ve tipi ile buyurganı bu hukuku anlamaya çağırmakta ve bu yolu bir iletişim olanağı olarak kullanmayı denemektedir. Bunu sivil itaatsizliğin tarihinden seçtiğimiz üç düşünür ve eylemcinin: *Sokrates*'in, *H. D. Thoreau*'nun ve *M. Gandhi*'nin savaşımlarının kuramsal ve kılgısal içeriğinde görmek olanaklıdır. Sivil itaatsizliğin hukuk devletinde ve özellikle bu devlet tipinde güncel kalmasının bir nedeni de bu eylemin, muhatabını dışlamak yerine onu, paylaştıkları değerler çerçevesinde iknaya yönelebilmesinin hukuk devleti toplumunda gerekli ve olanaklı görünmesidir. Bir *ultima ratio* olarak gerçekleşen sivil itaatsizliğin *Kassandra* çağrısını hukuk devleti hangi organlarıyla duyabilip onunla bu diyaloga girebilecektir yahut onu hangi yorumlarıyla adi suçlu sandalyesine oturtacaktır, bunları önce yaşanmış örnekleriyle ortaya koyalım (§2 ve §3).

aynı babanın oğluydu./ **Kreon** — Ötekine karşı alaka göstermekle buna karşı günaha girmiyor musun? / **Antigone** — Mezarında yatan ölü böyle hüküm vermeyecektir. / **Kreon** — Fakat sen bir günahkâra karşı aynı hürmeti gösteriyorsun. / **Antigone** — Onunla beraber ölen bir kardeşti, bir köle değil. / **Kreon** — Birinin koruduğu bu memleketi öbürü harap ediyordu. / **Antigone** — Olsun, Hades ikisi için de aynı mezar hakkını tanır. / **Kreon** — Ama orada iyi adam kötü adamla müsavi muamele görmeyi istemez. / **Antigone** — ölüm diyarında da böyle bir kaide olduğunu bana kim söyleyebilir? / **Kreon** — Düşmanımız bizim için hiçbir zaman, hatta ölümünden sonra bile, dost değildir. / **Antigone** — Ben dünyaya kin değil, sevgi paylaşmaya geldim." B.y.: **Azra Erhat**, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul 1972, Antigone maddesi, (yukarıdaki metin, M.E.B. yay., Sabahattin Ali çevirisidir.); "Devletin baskısına karşı kişi özgürlüğünü savunan Antigone sonunda tam bir zafer kazanır. Gerçi Kreon ceza olarak onu kayalıklara diri diri kapatır, ama Kreon'un oğlu ve Antigone'nin nişanlısı Haimon babasını sert sözlerle kınadıktan sonra, nişanlısını kurtarmaya koşar. Antigone'nin kendisini asmış olduğunu görünce, kederinden Haimon da canına kıyar. Anası Eurydike buna dayanamaz, kendini öldürür. Devlet yasağında ve cezasında kayıtsız şartsız sertliği simgeleyen Kreon artık yıkılmış, çökmüş bir adamdır". —Bkz. *a.g.y.*

I. Sokrates[4]

Aynı kentte (*Athenai*'da) doğup ölen *Sokrates* (İ.Ö.469-399) bize yazılı hiçbir şey bırakmamıştır. Felsefesi, yaşamı ve kişiliği hakkında bildiklerimiz öğrencileri *Platon* ve *Xenephon*'un yazdıklarına dayanmaktadır. Konumuz çerçevesinde bizi burada ilgilendiren, baldıran zehiri içerek ölüme mahkumiyetle sonuçlanan davada ona yüklenen suç ile verilen cezanın infazı karşısında tutum ve düşünceleridir. Bunları *Platon*'un "Apologia Sokratus" ile "Kriton" isimli eserlerinden öğreniyoruz[5].

Kendisine sunulan baldıran zehirini içmeyi istemekle *Sokrates* itaatkâr bir yurttaş mıydı? "Devletin Tanrılarının yerine, yeni kutsal yaratıklar ortaya atmakla ve bu yolla, gençleri baştan çıkarıp doğru yoldan ayırmakla" çiğnediği yasa karşısında da aynı şeyi söyleyebilir miyiz? *Sokrates* itaatkâr bir sivil itaatsiz miydi?

O da *Antigone* gibi egemenin buyruğunun ya da *Athenai*'ın münferit yasalarının üstünde bir hukuka inanıyordu:

> "Beni koyverseniz bile, beni sizin karşınıza çıkarmamak gerektiğini ya da çıkarılırsam yüzde yüz ölüme yazgılı kılmanız gerektiğini —çünkü ölüm cezası verilmezse çocuklarınız Sokrates'in öğütlerini dinleyerek büsbütün baştan çıkacak, bozulacaklardır— söyleyen

Çalışmanın bu kısmı Alman Kültür Merkezi ile Argumentum Aylık Hukuk Dergisi adına düzenlediğimiz "*Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat aus der Sicht der Rechts - und Staatsphilosophie und der Rechtsdogmatik Hukuk ve Devlet Felsefeleri ile Hukuk Dogmatiği Açılarından Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Olgusunun Değerlendirilmesi*" konulu uluslararası sempozyumda (İstanbul, 11—12.12.1992), "Sivil İtaatsizliğin Bir Öncüsü: Sokrates" başlığıyla sunduğum bildiride de yer almaktadır.

Bkz. *Lexikon der Philosophischen Werke*, çıkaranlar: **Franco Voll, Julian Nida-Rümelin**, Stuttgart 1988; **Platon** (Eflatun), *Diyaloglar 1, Sokrates'in Savunması*, çev: Teoman Aktürel, s.9 vd., İstanbul 1982; **Platon** (Eflatun), *Diyaloglar 2, Kriton* (ya da ödev üstüne), çev.: Tanju Gökçöl, s.9 vd., İstanbul 1986; **Vecihi Timuroğlu**, *İnançları Uğruna Öldürülenler*, Ankara 1991, s.17 vd.; **Yaşar Şahin Anıl**, *Sokrates Davası*, İstanbul 1990.

Anytos'u dinlemezseniz; bu sav üstüne bana: «Sokrates Anytos'u dinlemeyerek salıvereceğiz seni, ancak bir koşulla, artık bundan böyle insanları sınamayacak, sorguya çekmeyecek, filozofluk etmeyeceksin; bu koşulu yerine getirmezsen öleceksin» deseniz; söylediğim gibi beni bu koşulla salıverirseniz, şöyle yanıtlarım sizi: «Atinalılar saygı ve sevgim vardır sizlere, ama ben size değil, tanrıya boyun eğerim daha çok, son soluğuma değin, elimden geldiğince felsefe ile uğraşmaktan, sizleri buna yöneltmekten, felsefeyi öğretmekten geri durmayacağım. (...) ama özellikle hemşerilerime böyle davranacağım, çünkü sizleri kendime daha yakın duyuyorum»"[6]

Yukarıdaki alıntıdan ve *Sokrates*'in diyaloga dayalı sorgulama ve hakikati bulma yönteminden çıkarılabileceği gibi bu üstün hukuk; dogmatik ve ideolojik, tek yönlü dikte edilen düşünsel ve inançsal bir içerik olmayıp, aksine mantıki doğruluk ve yurttaşlık ahlakı çerçevesinde karşılıklı ikna edilmeye hazır olmaya dayalı bir süreçten doğan bir üstün hukuktur. Doğal hukuk dogmacılığının, aynı biçimde iknaya kapalı hukuki rölativizmle sona ermesinin arasında *Sokrates*'in bu savunması; hukuka dair bilginin geçiciliğinin zorunlu kıldığı tartışmanın, eleştirinin ve onun doğruluğu hakkındaki (bir kanıt olmamakla birlikte gösterge niteliğindeki) konsensüsün gerçekleşmelerine uygun bir konumda yer almaktadır[7] Münferit bir yasayı çiğnemekle gösterdiği itaatsizlik ile birlikte cezaya razı olmakla gösterdiği itaat de çağımızın sözleşme ve konsensüs kuramlarına dayalı formal, temsili demokrasilerinin hukuk devleti çerçevelerinde dikkate değer bir anlam taşımaktadır.

Aşağıdaki satırlarda *Sokrates*'in hukuka itaati sorununu ele alacağız. *Sokrates* hakkında, yasaya itaatin zorunluluğu iddiasını pekiştirmek için ve sıkça söylenen bir sözü; yani O'nun dahi haksız

Platon, *Sokrates'in Savunması*, s.25 vd.

Her iki tutum karşısında yer alan bu konum için bkz. **Arthur Kaufmann**, "Rechtsphilosophie, Rechtstheorie, Rechtsdogmatik", b.y.: *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*, hazırlayanlar: A. Kaufmann, W. Hassemer, 5. baskı, Heidelberg 19 89, s.22: Aynı makalenin Türkçesi için bkz.: "Hukuk Felsefesi, Hukuk Kuramı, Hukuk Dogmatiği", çev. Hayrettin Ökçesiz, b.y.:HFSA/1, 1993, s.20

bir yasaya uyduğu ve nasıl nitelenirse nitelensin her yasaya itaat gerektiğini söylediği savını irdeleyeceğiz[8].

Gyu-Won Chae, *Platon*'un "Apologia Sokratus" ve "Kriton" isimli eserlerine dayanarak kaleme aldığı "Neue Apologie des Sokrates- Der tapfere Kampf des Sokrates gegen ungerechte Gesetze um des Rechtes willen"[9] isimli, *Sokrates*'in bu yeni savunmasında ona, buraya seçerek aldığım şu sözleri söyletmektedir (*Platon*'un sözü edilen her iki eserinin metni dikkate alındığında görülecektir ki, bu sözler oradakilerinin ya mantıki sonucudur ya da çağımızın söylemine uyarlanmış bir tekrarıdır):

"Cezaevinden kaçmamış, aksine baldıran zehirini içmiş olmam bir konudur, önceden beni bağlayan bir yasayı izlemiş ya da çiğnemiş olmam başka bir konudur... Hangi nedenle olursa olsun bir hükümlünün cezasına rıza gösterip göstermemesi bir konudur, ona uygulanan yasanın kamuya buyurduğu şeyi, davadan önce izlediği ya da çiğnediği ise başka bir konudur"[10]

"Davacılarla olan çelişmemin özü, davranışımın herhangi bir yasaya aykırı bulunup bulunmadığı değil, onun adil olup olmadığıdır. (...) Benimki gibi adil bir davranışa izin vermeyen bir yasa haksızdır"[11].

"Cezaevinde olduğum sürece herhangi bir norma tabi olarak ve ona uyarak yaşadığımda bu, kendisine göre beni mahkum ettikleri normdan tamamen başka bir normdur. O bir ahlak normu veya başka bir yasa normu olarak adlandırılabilir ve şu demektir: Hükümlü cezayı kabul etmelidir. Yasaların dilinde ise şöyledir: Cezaevinden kaçan kimse... cezalandırılır. Bu normun adil olmadığı hiçbir biçimde söylenemez; O daha çok ahlakidir. Cezaevinden kaçmamış olmam bir norma uyduğumu dile getirir. Bu adil bir

Krş. **Adnan Güriz**, *Hukuk Felsefesi*, Ankara 1985, s.164; **Niyazi Öktem**, *Antik Yunan Felsefesi*, İÜHFM, 1- 4, 1974, s.367; **N. Öktem**, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi*, genişletilmiş 4. bası, İstanbul 1988, s. 87 ve 90; **Anıl Çeçen**, *Adalet Kavramı. Adalet Kavramının Göreliliği Üzerine Bir Deneme*, İstanbul 1981, s.118

[9] B.y.: ARSP, Vol.1991 LXXVII/1. kitap, s.108 vd.

[10] *a.g.y.* s.109

a.g.y. s.109

normdur, ama kendisine göre suçlu bulunduğum ise haksız bir normdur"[12]

"Dünyanın insanı düşüncesizce, haksız bir yasayı izlediğimi, haksız bir yasaya itaat ettiğimi söyleyeceklerdir. (...) «İzlemek» ve «itaat» sözcüklerinin, yasayla kamuya yasaklanan veya buyurulan şeyler için mi yoksa yasayı çiğneyene yasa tarafından yüklenen bir sonuç için mi kullanıldığı açık değildir. (...) Yasanın kamuya buyurduğu şeyi önce ihlal eden, sonra da cezayı kabul eden kimseyi nasıl nitelemelidir? Yasaya karşı itaatkâr mı, itaatsiz mi? Yasayı izliyor mu yoksa çiğniyor mu?"[13]

"Yasanın yapısında izlemenin ve itaat etmenin konusu nedir? Yasanın sözü edilen davranış normu mudur? Yoksa yasanın içerdiği ceza mıdır? Ceza ise, o zaman bana uygulanan bir yasayı izledim ve aynı yasaya itaat ettim"[14]

"Ancak izlemenin ve itaat etmenin konusu ceza değil de yasanın günlük yaşamda nasıl davranılacağına dair buyurduğu şey, yani yasanın içerdiği davranış normu ise, o zaman haksız bir yasayı asla izlemedim, böyle bir yasaya itaat etmedim"[15]

"Davamın sonucu, benim olayım için ölçüt olan yasayı çiğnediğim ve ona karşı itaatsiz bulunduğum açıkça ortadadır. (...) İzlemenin ve itaat etmenin konusu kamuya yüklenen yasa —ah! sizin dilinizde yasanın davranış normu— olduğu sürece haksız bir yasayı asla izlemedim ve ona itaat etmedim. (...) Bir kimse ama izlemenin veya itaatin cezanın kabul edilmesi olduğunu ileri sürerse ve benim haksız yasaya itaat ettiğimi söylerse haklıdır. Bu, haksız yasanın kamuya buyurduğunu çiğnedikten sonra cezanın kabul edilmesi gerektiği demektir"[16]

"(...) aranızdan birisi «izlemek» ve «çiğnemek» sözcüklerinin, yasanın günlük davranışlar bakımından kamuya önceden buyurduğu davranış için, buna karşın «itaat» ve «itaatsizlik» sözcüklerinin ise onu çiğneyene yüklenen yaptırım bakımından kullanıldığını düşünebilse, Tanrım, sorun, görüldüğü gibi, oldukça kolaylaşırdı"[17]

"Fakat aranızdan bazıları haklı olarak, «bu doğru değil, çünkü «itaat» sözcüğünün normal dil kullanımında ne anlama geldiğinin dikkate alınması gerekir» diyebilir (...) En azından «izleme» sözcüğünün belirli bir durumda, yani cezanın kabul edilip edilmeyeceği

[12] *a.g.y.* s.109
[13] *a.g.y.* s.110
[14] *a.g.y.* s.110
a.g.y. s.111
[16] *a.g.y.* s.111
[17] *a.g.y.* s.112

sorusu karşısında kullanılamayacağı doğru gibi görünüyor. Çünkü bu aşamaya ancak bir yasayı çiğnemiş olan kimse gelebilir (...) Demek ki, «izlemek» veya «çiğnemek» sözcüğü bu bakımdan yalnızca ilk aşama için kullanılacaktır. Bu gerçi doğru olabilir, fakat dil kullanımı bakımından «itaat» sözcüğünün birinci aşama için değil, ancak ikincisi için kullanılabileceği kabul edilmek istenmeyecektir. Çünkü uygulamada yasanın kamuya buyurduğu şeye uyan kimseye severek itaatkâr denir. Nihayet, yasayı çiğnedikten sonra cezayı kabullenen kimse için de alışkanlık olarak yasaya itaat ettiği söylenir. Cezayı reddederse, o zaman itaatsizdir" [18]

"Siz de «itaat» sözcüğünün daha yakından incelenmesi gerektiğini düşünmüyor musunuz? (...) «İtaat» sözcüğünün günlük yaşamda, hukuki ya da yasal alanın dışında da aşağıdaki bağlamlarda kullanıldığından yola çıkalım: çocuklar anne babalarına itaat etmelidir; Tanrıya itaatkâr olun; emre itaat; (örneğin, devlete karşı) yurttaşın itaati vs."[19]

"Bir kimse yasanın kamuya buyurduğu şeyi izlerse onun yasaya itaat ettiği, çiğnerse itaatsiz olduğu söylenir. Nihayet, normun çiğnenmesinden sonra cezayla karşı karşıya kaldığını görüp onu kabullenirse itaatkâr, karşı koyarsa itaatsizdir. Buradan ise «itaat» sözcüğünün hem yasanın davranış normu karşısında ilk aşamada hem de yasanın öngördüğü ceza karşısındaki davranış, yani son aşama için kullanıldığı sonucu çıkar. Buna karşın «izlemek» ya da «çiğneme» sözcüğü kural olarak yalnızca ilk aşama için kullanılmaktadır. İzleme/çiğneme, itaat/ itaatsizlik ayırımlarında bir başka yan daha zikredilebilir: Örneğin, izleme ve çiğnemede sonuçtan, itaat ve itaatsizlikte ise kanaattan söz edilmektedir (...)"[20]

"(...) Beni, birlikte düşünüp ortaya çıkardığımız bu sonuca göre yargıladığınızda, benim, yasanın kamuya buyurduğunun iki aşamasından ilkinde itaatsiz olduğumu ve onu çiğnediğimi söylemelisiniz (...) Ancak son aşamaya, cezaya karşı ise itaatliydim. Ceza bakımından haksız yasaya karşı itaat gösterdim (...) Beni bu yanlış anlamadan dolayı haksız yasanın izleyicisi ya da hatta buna bir örnek olarak görmek gerçekten kaygı vericidir"[21]

Bu alıntılardan da şu sonuç ortaya çıkmaktadır: *Sokrates* kendi adil davranışını engelleyen ve böylelikle en azından onun kendi gözün-

[18] *a.g.y.* s.112
[19] *a.g.y.* s.113
[20] *a.g.y.* s.113 vd.
[21] *a.g.y.* s.114

de haksız olan yasaya itaat göstermek istememiş ancak, cezayı adil saydığı için yasayı çiğnemesi sonucu kendisine yöneltilen cezaya itaat etmiştir. *Sokrates* hiçbir zaman haksız yasanın izleyicisi olarak görülmek istememektedir. Bu «izlememek» onda haksız yasanın öngördüğü davranış normuna itaatsizlik olarak belirmektedir, çünkü itaatsizlik onun için kişinin kanaatine, inancına, böylelikle de vicdanına ve ahlaki yanına ilişkindir. Bunun yanında salt izlememek yalnızca dıştan gözlemlenebilir bir sonuçtur. Bununla birlikte izlememek ya da çiğnemek yasanın ancak davranış normu için mantıken mümkün olabilmektedir. Cezayı izlemek veya çiğnemek olanaksızdır. Ona yalnızca itaat edilir ya da karşı çıkılır. *Sokrates* haksız yasaya itaat etmemiş (iç tutum) ve onu çiğnemiştir (gözlemlenebilir dış sonuç). Cezaya itaat etmiş (iç tutum), ceza normunun öngördüğü davranışı izlemiştir (dış tutum, sonuç). Görüldüğü gibi *Sokrates* haksız yasa karşısında, bu yasayı iki aşamalı: davranış normu ve ceza olarak aldığımızda, itaatsiz bir itaatkârdır. Ancak itaatsizliği de, itaati de kendi adil ve üstün bir hukuk tasarımından kaynaklanmakta, yasakoyucunun ve yargıcın kararları ile kendi yurttaşlık konumunun değerlendirilmesi yasanın, devletin, yargı hükmünün dışında özerk bir mercide gerçekleşmektedir: O, kendisidir.

Sokrates'in cezaya itaati, cezayı niçin adil saydığı da konumuz olan sivil itaatsizliğin tabi bulunduğu yaptırımın anlamlandırılması, değerlendirilmesi bakımından önem taşımaktadır. Aşağıda "Apologia Sokratus" ve "Kriton" temelinde, *Gyu-Won Chae*'nin, "Sokrates'in Yeni Savunması"ndan kimi alıntılarda onun cezaya yaklaşımını ortaya koyacağız.

> "(...) Devlete, yasaya karşı itaat hakkında bir kez daha düşününüz. Cezaevinde iken, haksızlık yapılmış olsa dahi yasaya, devlete itaatli olmak gerektiğini söylemiştim. Bunu yasa karşısında körü körüne itaatle, bir köle yaşantısı ile aynı saymamalıdır; her halde devletin ya da yasanın buyurduğu şeyi yurttaşın kesinlikle izlemesi gerektiğini söylemedim"[22]
>
> "(...) Yasanın ya da devletin yalnızca adil olan davranış normları

[22] *a.g.y.* s.116

izlenmelidir. Ceza ile birlikte kullanıldığı sürece ben bir hükümlü olarak, ister adil bir yasanın ya da -benim durumumda olduğu gibi- haksız bir yasanın çiğnenmesi söz konusu olsun, itaatle yükümlüyüm"[23]

"(...) «Kriton»da cezaevinden kaçmanın, yurttaş olmak için gösterilen katılımın sona erdirilmesi olduğunu söylemiştim. (...) Yasanın davranış normu sözleşmenin içeriği, yasanın öngördüğü ceza da sözleşmenin ihlalinin kefareti olarak alındığında, bu sözleşmeye katılımın, yalnızca sözleşmenin içeriğini kapsadığı demek olamaz. Daha çok, sözleşmenin kefaretini de içermektedir. Bu demektir ki: Bir sözleşmeye katılım olarak yasaya katılımın sınırı, davranış normunun kesinlikle izlenmesi olmayıp, aksine yasanın çiğnenmesi durumunda ceza karşısında itaat, yani yaptırımın kefaret olarak kabullenilmesidir. (...) Kaçmak bir haksızlıktır; çünkü yasayı, daha doğrusu yasanın yahut devletin davranış normunu her durumda kesinlikle izlemekten değil, bilakis cezalandırma durumunda itaatten ibaret bulunan ve devletin —yönetimin değil— kendisini cürümler karşısında koruyabilmesi için gerekli olan katılımı bozmaktadır"[24]

"(...) Tut ki tam kaçacağımız (...) sırada yasalar ve devlet karşımıza dikilip şu soruyu soruyorlar bize: «Söyle bize Sokrates, ne yapmak istiyorsun? Denediğin işin, elinde olduğu kadarıyla, bizi, yasaları ve bütün devleti yok etmekten başka hedefi var mı? Verilen hükümlerin hiçbir gücü olmaz, kişiler onlara uymaz ve onları yok ederse, bir devletin devrilmeyip yaşamaya devam edeceğini mi sanırsın?» Bu ve buna benzer başka sorulara ne cevap verebiliriz, Kriton? Çünkü verilen hükümlerin yerine getirilmesini isteyen o yıkacağımız yasa lehine özellikle bir hatip, söyleyecek neler bulmaz ki. «Devlet bize bir haksızlık yaptı, davamızda yanlış hüküm verdi» diye mi cevap vereceğiz? (...)"[25]

"Peki, ya yasalar bize «seninle anlaşmamız bu muydu Sokrates? Sitenin verdiği hükümlere uymak zorunda değil miydin?» derlerse?"[26]

Yasaya katılım, *Sokrates* için ancak cezaya rıza anlamında söz konusudur. Çünkü o yasanın buyurduğu haksız davranış normunu

[23] *a.g.y.* s.116
[24] *a.g.y.* s.116
[25] **Platon**, *Kriton*, *a.g.y.* s.19
[26] *a.g.y.* s.19

zaten çiğnemiş bulunuyordu. Yasalar içeriklerinde türlülük gösterirlerken, sonuçları bakımından tek bir özellik taşımaktadır: Yurttaşlık sözleşmesiyle bağlayıcılık, yani münferit haksız bir yasanın, genel ve soyut anlamdaki yasayla, sonucu bakımından bütünleşerek onu çiğneyene ahlaki bir yurttaşlık ödevi yüklemesi yahut çiğnenen münferit yasanın başka bir yasayla; başka bir yasanın buyurduğu bir davranış normu ile tamamlanması, yani sözleşmenin ihlali durumunda sonucuna katlanmaya dair verilmiş olan sözün tutulması buyruğu... *Sokrates*'e göre bu yasa: mahkum firar etmemelidir, bir davranış normu olarak adildir. Ancak bu anlamda (bir kefaret olarak) yaptırıma itaati öğütlerken, her bir yasanın, öngördüğü davranış biçimlerinde böylesine kesin ve önceden belirlenmiş bir itaati gerektirmediğini de söylemektedir. Münferit yasaların buyurdukları davranış normları devletle olan yurttaşlık sözleşmesinin asli unsurları değildir. Onlara uymak ya da uymamak, adil olup olmadıklarına bağlıdır. Ancak yasaya (sözleşmeye) sonucunda itaat etmek daima ve koşulsuz adildir. Burada şu soru akla gelmektedir: İtaat edilmesi gereken cezanın gerçekleşme tarzı adil değil ise bu, cezaya ilişkin davranış normuna (mahkum firar etmemelidir) hâlâ itaat edilecek midir? Ona göre, adil olduğu için "ceza"ya itaat, somut ceza normunun içerdiği davranışı izlemek zorunluluğunu doğuruyor. Bu soru *Sokrates*'in cezanın adil olduğu savını sarsmamaktadır. Aksine onun, haksız yasalara yahut bunların içerdikleri haksız davranış normlarına itaatsizlikle karşılık vermek gerektiği savını doğrulamaktadır. *Sokrates* cezayı adil saymasa idi kendisinden beklenen davranışa (firar etmemek) uymayacaktı. *Sokrates* hakkındaki yargı hükmünün haksız olduğunu bilmektedir: Atinalıların onu ölüme mahkum etmelerini de eleştirmekte ve yaptıkları işin kendileri için de iyi olmadığını söylemektedir. Haksız da olsa Sitenin verdiği hükümlere uymak yurttaşlık sözleşmesine itaat için, bu sözleşmeye —yasaya ve devlete— uymak adil olduğundan zorunludur.

Burada *Sokrates*'in eylem-düşünce çerçevesini özetle bir daha çizelim: Önce şunu söylemeliyiz; o adil saymadığı bir yasaya, öngördüğü davranış kuralını yerine getirmeyerek itaatsizlik etmiş, bir

başka yasaya da, kendisine verilen cezanın haksız olduğunu bilmesine rağmen itaat göstermiştir. İlk durumda belirli bir davranışı buyuran ve uyulmadığı takdirde belirli bir tarzda ve sonuçta bir yaptırım içeren somut bir buyruk söz konusudur. Burada *Sokrates* devletin yahut yönetenlerin her bir buyruğunu adil olup olmadıkları bakımından irdelemekte, onları izlemeye ancak adil oldukları sonucuna varmışsa karar vermektedir. Çiğnediği buyrukların öngördükleri yaptırımlara da, haklı ya da haksız olsunlar, bir genel yasanın koşulsuz adil olması ve onun da sitenin verdiği yargı hükümlerine kesinlikle uymak gerektiğine işaret etmesi nedeniyle katlanmaktadır: Yani haksız olduğu takdirde yasaya herhalde itaatsizlik beslemekte fakat en kapsamlı itaatini devletle, siteyle yaptığı; onun yasalarına, yargı hükümlerine uyacağına dair sözleşmeye ya da genel ve soyut yasaya karşı göstermektedir. Verdiği sözün tutulacağı yer; sözleşmeye katılımın asıl orada söz konusu olduğu, kefaretin beklendiği ve katılımın cezaya rıza ile tazelendiği bu noktadır. *Sokrates*'in itaatinin bu düzleminde siteyle arasındaki yurttaşlık sözleşmesine, genel ve soyut anlamda yasaya ve cezaya itaat yer almaktadır. İtaatsizliğinin alanında ise yukarıdaki gibi genel bir itaat tasarımı yerine her bir davranış kuralı kadar itaat ya da itaatsizlik kararı bulunmaktadır. *Sokrates* devlete ve yasaya itaatkâr bir yurttaştır. Ancak o, adil bulmadığı hiçbir davranış kuralını izlememektedir.

"Sokrates niçin bu haksız yasayı çiğnemek istedi?" diye bize sorulduğunda bu sorunun yanıtını yukarıdaki açıklamalarda; "Sokrates'in Savunması"nda bulmaktayız. Pekâlâ, eğer adil davranmış ise, o zaman cezaya niçin rıza göstermektedir?" diye sorulduğunda ise bunun yanıtını da "Kriton"da okumaktayız. *Sokrates*'in her iki davranışı arasında bir çelişki bulunmamaktadır: O kendi adalet tasarımının buyurduğu sonuçları eylemektedir. Onun itaati, norm ile yaptırım arasında bir çelişkinin bulunmadığı hukukadır[27] Ayrıca, bu muhakemede ve infazda bütünden fiziki olarak küçük bulunan bireyin onunla tinsel anlamda eşit ve onun karşısında özerk bulun-

[27] **Chae**, *a.g.y.* s.119

duğunu öğrenmekteyiz. Çünkü *Sokrates*'in edimlerinin ölçütü Atinalıların koyduğu belirli davranış normları olmayıp aksine onun kendi vicdanıdır; düşünceleri ve kanılarıdır. İtaatli ve itaatsiz onun eylemlerine bizim getirdiğimiz nitelemelerdir. O sadece "adil" olmak istemektedir.

İtaatsizlik yetke karşısında direnişin adıdır. Meşruluk ise her ikisinin de ortak sorunudur. Bunların dayattıkları konumda aynı anda birlikte meşru bulunmaları mantıken olanaksızdır. *Sokrates* bu çelişkiyi, itaatsizliğini somut davranış kurallarına karşı yönelterek, devletle arasındaki yurttaşlık sözleşmesine cezayı adil saymakla itaat ederek gidermektedir. Hukuk devletinde sivil itaatsizliği direnme hakkından ayıran nokta da budur. Meşruluk iddialarının karşılıklı reddi yerine sivil itaatsizliğin birlikte meşruluğu ileri sürülmektedir.

II. Henry David Thoreau

1. Yaşamı ve Kişiliği[28]

Yazar ve doğa tarihçisi *Henry David Thoreau* 12 Temmuz 1817 günü *Massachussets*'in *Concord* kentinde dünyaya gelir ve yaşamının

[28] Burada H.D. Thoreau hakkında verilen bilgiler için bkz.: **Vedat Günyol**, "Önsöz", b.y.: **H.D. Thoreau**, *Haksız Yönetime Karşı* (çev.: Vedat Günyol) İstanbul 1963, s.3 vd.; **Walter Hardlng**, "Giriş", b.y.: *Sivil İtaatsizlik* (çev.: Hakan Arslan) İstanbul 1991, s.9 vd.; **Walter E. Rlchartz**, "Über Henry David Thoreau", b.y.: *Über die Pflicht zum Ungehorsam gegen den Staat* (Sonsöz ve Notlarla birlikte çeviren: W.E. Richartz), Zürich 1973, s.71 vd.; **Klaus Ensslen**, "Resistance to Civil Government", b.y.: *Kindlers Literatur Lexikon*, cilt 19, Münih 1974, s. 8128 vd.; **Edward McNall Burna**, *Çağdaş Siyasal Düşünceler 1850—1950* (çev.: Alâeddin Şenel), Ankara 1984, s. 500; **Thomas Laker**, *Ziviler Ungehorsam, Geschichte -Begriff- Rechtfertigung*, (doktora tezi Göttingen), Baden Baden 1986 , s.18 vd.; **Nlcolaus H. Flelsch**, *Ziviler Ungehorsam oder gibt es ein Recht auf Widerstand im schweizerischen Rechtsstaat?* (doktora tezi, Bern), Grüsch 1989, s. 102 vd.

büyük bir kısmını da burada geçirir. *Concord* 19. Yüzyılın başlarında Birleşik Devletlerin tinsel bakımdan önde gelen ilerici merkezlerinden biridir. Denemeci ve filozof *Ralph Waldo Emerson* (1803-1882) veya ünlü şair *Nathaniel Hawthorne* (1804-1864) gibi birçok önemli kişi entelektüel çevrelerde "kölelerin özgürleştirilmesi" veya *Fourier*'nin "Birleşik Devletlerin çözülerek otark küçük kolektiflerin kurulması"na ilişkin tasarımları gibi konuları tartışmaktadır. *Emerson*, "okuma yazma bilip de üst cebinde yeni bir toplum taslağı taşımayan hiçbir kimse yoktu" diye yazar. *Harvard*'daki öğreniminden sonra (1835-1837) *Thoreau* arkadaşı ve öğretmeni *Emerson*'ın yardımıyla bu çevreye katılır. Öğretmen ve yayıncı olarak uğradığı başarısızlıklardan sonra 1844 yılında doğaya çekilir. *Concord*'dan birkaç kilometre uzaklıkta, arkadaşı *Emerson*'ın göl kıyısındaki bir arsasına kendi elleriyle yaptığı kulübede yazar olarak iki verimli yıl geçirir. Bu sırada sivil itaatsizlik tartışmasının kavramsal tarihçesinde çıkış noktası olarak anlaşılan metnin yazılmasına neden olacak olayı yaşar: 1846 yılı Temmuz ayının son günlerinden birinde vergi memuru *Sam Staples*'a rastlar. Vergi memuru onun dört yıldan beri kafa vergisini (poll tax) ödemediğini, artık ödemesi gerektiğini, bu küçük meblağı hatta kendisinin onun adına ödeyebileceğini söyler. *Thoreau* bu dostane teklifi geri çevirerek ilkesel nedenlerle bu vergiyi ödemeyeceğini bildirir. Bunun üzerine *Staples*, *Thoreau*'yu kasabanın hapishanesine götürür. O günü ve geceyi orada geçirirken ziyarete gelen arkadaşı *Emerson*'ın, *Henry, why are you here?* sorusuna, *Waldo, why are you not here?* diyerek verdiği karşılık *Thoreau*'nun ilkesel nedenlerinin çok kısa bir özetidir. Kim olduğu bilinmeyen bir kimsenin, muhtemelen bir aile üyesinin söz konusu meblağı ödemesi üzerine ertesi gün salıverilir. Bu olay *Thoreau*'nun sivil itaatsizlik üzerine tek eylemsel deneyimidir. 1864 yılında uygarlığa dönüşten sonra *Concord*'da verdiği bir konferansta bu eyleminin meşruluğunu ve kuramsal temellerini ortaya koymaya çalışır. 1849'da yayımladığı bu tebliğ hiçbir yankı vermez.

1850 yıllarında kölelik sorununa *Thoreau*'nun ilgisi giderek artar. Güney devletlerindeki zenci kölelerin kaçışını örgütleyen "kö-

leliğin kaldırılması hareketi"ne yandaş olur ve 1854 yılında bu örgütün bir toplantısında, altı yıl önce *Concord*'da verdiği konferansı biçem ve içerik bakımından oldukça andıran "Slavery in Massachussets" konulu bir konuşma yapar.

1857 yılında *Thoreau* köleliğin kaldırılması hareketinde aktif olarak çalışan ve köleliği savunanlara karşı silahlı gerilla savaşı sürdüren *John Brown* ile tanışır. 1859'un güzünde *Brown* adamlarıyla birlikte bir silah deposuna saldırır. Oldukça kanlı bir silahlı çatışmadan sonra *Brown* yakalanır ve 1859 sonunda asılır. *Thoreau*, yücelttiği abolisyonist (köleciliğe karşı olan) *Brown*'ın idamı üzerine sarsılır. Üç ateşli denemesi: "A Plea for Captain Brown", "Martyrdom of John Brown" ve "The Last Days of John Brown ile onu ve eylemlerini savunur.

Thoreau 6 Mayıs 1862 günü doğduğu yerde tüberkülozdan ölür. Ölümünden hemen sonra, daha önce hiç ilgi uyandırmamış olan eserleri tanınır ve üne kavuşur.

Thoreau elbette özgün bir düşünür değildir. Düşünceleri çağının eğilimlerini yansıtır. O hümanist bir eğitim görmüş, Doğu ve eski Yunan edebiyatını öğrenmiştir. Görüşleri ve ilkeleri bu kaynaklardan gelmekle birlikte onu arkadaşları da etkilemiştir.

Arındırıcı münzevi yaşamı düşüncesi yaygındır. *Thoreau*'nun yakın arkadaşları *Charles St. Wheeler* ve *Ellery Channing*, "Walden"den önce ormanlarda yaşamı denemişlerdi. Almanca okuduğu pek az kitaptan biri olan, İsviçreli denemeci *J.G. Zimmermann*'ın "Yalnızlık Üzerine" isimli kitabı onu devindirir. Hint ve Çin klasiklerinde mistik doğa sevgisinin ve yaşama tinsel gömülmenin motifleri ile kabagüçsüzlük ilkesini de bulur. Daha o zamanlar Doğu'nun bilgeliği takdir gören ve pek aranan bir şeydir. Bu akımın bir manifestosu olarak *Emerson* "Nature" (1836) isimli denemesini kaleme alır. Bu kitabı *Thoreau* da coşkuyla okur ve yaşam boyu süren dostlukları da bununla başlar.

"Walden" isimli denemesine benzer bu ilişkiler ağı "Devlete Karşı İtaatsizlik" isimli denemesi bakımından da kurulabilir. Bunun için de onun çağdaş esinleyicileri vardı: *Thoreau*'nun arkadaşı *Bronson Alcott* vergi vermekten kaçınarak sonuçlarına da katlan-

mıştı. Hükümrana karşı itaatsizliğin ahlaki meşrulaştırılması kuramı daha önceki öncülere kadar dayanmaktadır. *Montaigne*'in arkadaşı *Estienne de la Boëtie*'nin "Discours sur la Servitude Volontaire"ine kadar uzanır. Hikmeti hükümet ile bireysel hak arasındaki çekişmenin klasik modeli *Sophokles*'in "Antigone"sidir. *Thoreau* bunu İngilizceye çevirmiş bulunmaktaydı.

Thoreau'nun önemi ve şaşırtıcı derecede büyük etkisi bu dağınık esinlenmelerin onda inançlı ve çağdaş bir entelektüel davranışla bağıntılanmasıyla açıklanabilir. O, nonkonformist ve protestocu bir birey tipine vücut vermiştir. *Toquevilles*'in "Amerika'da Demokrasi"sinde olduğu gibi bireycilik, çağının yaygın bir sözcüğüdür. *Thoreau* özel ve kamusal yaşamın donup ruhsuzlaşmasından yakınır. "Walden" ve "İlkesiz Yaşamak" isimli denemelerinde burjuva refah ideolojisine, "İtaatsizlik" ve "John Brown"a dair denemelerinde ikiyüzlü kentsoylu devletine karşı çıkar. Çağının idealizmi içerisinde *Thoreau* görüşlerinin ve davranışının doğrudan ve manevi etkisine inanmıştı. Hapsedilmesi genel haksızlığı bütün dünyanın gözleri önüne sermeliydi. Anlamsız bir acı çekmeye karşıydı. Makul olan gerçekleşmeli, herkesin söyleyip durduğu ahlak ilkeleri gerçek olmalıydı. Gerekli olan insanlık dostları değil, mağdurların kendi görüşleriydi.

19. yüzyılın sonlarına doğru *Mohandas Gandhi* Güney Afrika'da Hint azınlığın çıkarlarını savunurken *Thoreau*'nun yazılarını da tanımıştı. Her şeyden önce *civil disobedience* onu oldukça etkilemişti ve bu etki yaşamı boyunca sürdü. *Gandhi*, *Thoreau*'nun görüşlerini eski Hint düşüncesi *ahimsa* (şiddetsizlik, tüm sevgi) ile bağdaştırmıştı. *Thoreau* da zamanında bu düşünceden esinlenmişti. *Gandhi*'nin *kabagüçsüz direnme* biçimindeki siyasi eylem kuramı bu temel üzerinde yükselir. O, *Thoreau*'nun bu denemesini bir ders kitabı gibi yandaşlarına dağıttırmıştı. Hitler Almanyası'na karşı Resistance (direniş) gruplarında da çok okunmuştu. *Civil Disobedience*, bugüne kadar güncelliğini korumuştur. Amerika'daki *civil rights* hareketi bilinçli olarak *Gandhi*'nin yöntemlerine bağlılık içerisinde *Thoreau*'nun devamı görünümündedir.

2. Düşünceleri

Bugünün tipik sivil itaatsizlik kavramı ve olgusu ile görüşlerinin çakıştığı ve onları kapsadığı tartışılabilir olmakla birlikte o[29], en azından *sivil itaatsizlik* (civil disobedience) deyimi bakımından bu hukuki ve siyasi olgunun bilinç düzeyinde ilk göründüğü bir düşünür olarak anlaşılabilir. *Thoreau*'nun *civil disobedience* kavramını doğrudan ve bizzat kullandığı hakkında hiçbir bulgu var olmamakla birlikte 1849 yılında yayımlanan ve 1848 yılında verdiği, "Civil Disobedience" olarak tanınan bir konferansı bu deyimin doğmasına ve ona ait olmasına neden olmuştur. 1848 yılında verdiği "On the Relations of the Indidividual to the State" isimli konferansı *Aesthetic Papers* isimli dergide "Resistance to Civil Government" olarak yayımlanır, fakat söz konusu deyim bu yayının metninde de yer almaz. Ölümünden sonra "A Yankee in Canada, with Anti-slavery and Reform Papers" (1866) isimli külliyatında, yukarıda sözünü ettiğimiz konferans ve metni "Civil Disobedience" başlığı ile yayımlanır ve bu isimle de ünlenir.

Thoreau'nun konumuz bakımından düşüncelerini üç ana kısıma ayırabiliriz: Yönetim tarzına ve ilkelerine ilişkin olanlar, yönetim karşısında sivil itaatsizliğe olanak sağlayan, izin veren, zorlayan ilkeleri ile son aşamada sivil itaatsizliği silahlı direnişe dönüştüren tepkisel düşünceleri. Çünkü bu aşamada bütün bu sivil itaatsizlik çabalarını boşa çıkaran bir sarsıntıyla —arkadaşı John Brown'ın, eylemleri sonucu öldürülmesiyle— yeni savlar ve davranış tarzları ileri sürer. Birinci ve üçüncü grup düşünceleri, *Thoreau*'nun konumuzun aydınlatılması bakımından önemi için ancak tali derecede bir anlam taşıdıklarından burada onlara değinilmeyecektir.

> "Aslında devlet gücü halkın eline geçtiği zaman, çoğunluğun yönetmesine izin verilmesinin ve uzun sürede yönetmesinin pratik

[29] **Thoreau**'nun burada yer alan görüşleri *Günyol* çevirisinden alınmıştır. Bkz. dn.28

nedeni onun sayı bakımından güçlü olmasıdır; yoksa, çok zaman haklı olması, ya da azınlığa haklı görünmesi değil. Ama çoğunluğun yönettiği hükûmet, bütün durumlarda, insanların anladığı doğruluk üzerine bile kurulamaz. İyi ve kötü üzerinde, çoğunluğun değil, yalnız vicdanların karar verdiği bir hükûmet olamaz mı acaba? (...) Bir yurttaş, vicdanını bir an için ya da bir nebzecik olsun yasacının eline bırakmalı mıdır? Bırakmalıysa, neden bir vicdanı var öyleyse? Bana kalırsa önce insan olmalıyız, sonra da uyruk. Doğruya olan saygımız ölçüsünde yasaya saygı beslemeye özenmemeliyiz. Boynumun borcu saydığım tek şey, doğru bildiğim şeyi her istediğim zaman yapmaktır. Yeterince, hem de haklı olarak söyleyip durmuşlardır şunu: bir topluluğun vicdanı yoktur; vicdanlı insanlar topluluğu vicdanlı bir topluluktur. Yasa insanı azıcık olsun doğru yapmaz hiçbir zaman. En iyi niyetliler bile, yasaya olan saygıları yüzünden, Tanrının günü haksızlıklara alet olmaktalar"[30]

"Öteden beri hep, halk çoğunluğu yetişmiş, eğitilmiş değildir, der dururuz. Ne var ki, ilerleme öyle çabuk olmuyor. Azınlık yaradılış bakımından çoğunluktan ne daha akıllıdır, ne daha iyi. Çoğunluğun sizin kadar iyi olması (...) pek o kadar önemli de değildir. Binlerce insan var ki, kafaca köleliğe de, savaşa da karşıdırlar, ama yine de bunlara bir son vermek için bir şeycik yapmazlar (...) olsa olsa, doğruya haklıya sadece şöyle bir oy verir, hafif tertip onu destekler, yanından geçerken de yolun açık olsun derler, o kadar"[31]

"Her türlü oy verme işi bir çeşit kumardır; tıpkı dama ve tavla oyunu gibi, az buçuk ahlaka bulanmış, doğru ve yanlışla, ahlaksal sorunlarla ilgili bir kumar. Tabii, bir takım bahislere de girilir bu ara. Oy verenlerin karakteri ortaya sürülmez. Ben doğru bildiğim yolda rasgele veririm oyumu, ama doğrunun üstün çıkmasıyla candan ilgilenmem. Bu işi çoğunluğa bırakmaya hazırım. Bu bakımdan, çoğunluğun görevi hiçbir zaman geçiştiriciliğin ötesine geçmez. Doğru'ya oy vermek bile, doğru uğrunda bir şey yapmak değildir. Sadece doğrunun üstün gelmesi yolundaki isteğimizi insanlara az buçuk duyurmaktır bu. Akıllı bir insan, doğruyu ne rastlantıya bırakır ne de onun çoğunluk kanalıyla üstün gelmesini ister"[32].

"Haksız birtakım yasalar vardır. Onlara boyun eğmekle yetinelim mi, yoksa onları değiştirmeye çalışalım, değişinceye kadar da boyun eğelim mi; yoksa hiç beklemeden çiğneyelim mi onları? İnsan-

[30] *a.g.y.* s.12
[31] *a.g.y.* s.18 vd.
[32] *a.g.y.* s.19

lar böylesi bir yönetim altında, genel olarak şöyle düşünüyor ve şöyle diyorlar: «Çoğunluğu yasaların değişmesine kanıtıncaya kadar bekleyelim.» Yasaya karşı gelirsek, deva derdin kendisinden daha beter olur diye düşünüyorlar. Oysa, devanın dertten beter olmasında suç hükûmetin kendisindedir. Çünkü, beter yapan kendisidir. Hükûmet niçin daha önceden davranıp yenilik yapmıyor? Niçin kendi akıllı azınlığını sevmiyor? Daha hiçbir yanı incinmeden niçin ağlayıp sızlanıyor ve boyuna diretiyor? Niçin yanılgılarını göstersinler diye yurttaşları tetikte durmaya ve daha iyi davranmaya zorlamıyor? Niçin hep İsa'yı çarmıha geriyor, Copernicus'u, Luther'i aforoz ediyor, Washington'la Franklin'i başkaldıran insanlar diye gösteriyor?"[33]

"Eğer haksızlık hükûmet makinasının zorunlu sürtünmesinden ayrılmaz bir şeyse, varsın olsun. Zamanla pürüzü mürüzü kalmaz belki; ama makine muhakkak aşınır gider. Eğer haksızlığın (salt kendisi için) makarası, yayı, ipi ya da vinci varsa, o zaman, devanın dertten daha iyi olup olmayacağını düşünebilirsiniz belki; ama eğer bu, sizin başkasına yapılan haksızlığa alet olmanızı isteyecek yapıdaysa, o zaman da, yasayı çiğneyin, derim size. Hayatınız makinayı durduracak bir karşı sürtünme olsun. Benim dikkat etmem gereken şey, hiç değilse, kötülediğim bir haksızlığa alet olmamaya bakmaktır"[34].

"Ben şunu bilir şunu söylerim: Adlarını verebileceğimiz yüz kişi, on kişi, yalnız on namuslu insan, evet, hatta bir tek NAMUSLU insan bu bizim Massachussets Devlet'inde köle kullanmaktan vazgeçip bu yoldaki işbirliğinden düpedüz kaçınsa ve dolayısıyla hapse atılsaydı, Amerika'da köleliğin köküne çoktan kibrit suyu dökülmüş olurdu. Çünkü atılan adım ne denli küçük olursa olsun, bir kere bir iş iyi yapıldı mı, dünya durdukça yapılmış demektir"[35]

"İnsanı haksız yere hapse atan bir yönetim altında dürüst bir insanın asıl yeri cezaevidir. Bugün Massachussets'in özgür ve az yılgın insanlarına sağladığı en uygun ve biricik yer cezaevidir. Böylece devlet bu insanları kendi bünyesinden atmış olur ki, onlar zaten ilkeleri dolayısıyla kendilerini çoktan safdışı etmişlerdir. Kaçak köle, kefaletle salıverilen Meksikalı tutsak ve soyuna yapılan haksızlıkları dile getirmeye gelen Kızılderili, bu insanları cezaevinde bulacaktır: Bu ayrı, ama daha özgür ve daha şerefli yerde, Devlet'in

[33] *a.g.y.* s.24
[34] *a.g.y.* s.25
[35] *a.g.y.* s.27

kendisinden yana olmayanları, kendisine karşı olanları tıktığı, bir köle-devlette özgür insanın şerefle oturabileceği bu biricik evde bulacaktır. Burada bu insanların etkisiz kaldığını, seslerinin Devlet'i artık etkilemediğini, bu duvarlar arasında devletin düşmanı olmaktan çıktıklarını sananlar, doğrunun eğriden ne denli güçlü olduğunu, haksızlığı az buçuk tatmış insanın haksızlığa karşı çok daha büyük bir güç ve etkiyle savaşabileceklerini bilmiyorlar demektir. (...) Bir azınlık çoğunluğa uyduğu sürece güçsüzdür; azınlık bile değildir. Bütün ağırlığı ile diretti mi, işte o zaman önüne geçilmez bir güç olur"[36].

"Hükûmet gücü, benim bile boyun eğmeye hazır olduğum (çünkü, benden daha iyi bilenlere ve yapabilenlere, hatta, birçok şeyi benden daha iyi bilmeyen ve yapamayanlara da seve seve uymak isterim) bir hükûmet gücü, yine de temiz olmayan bir güçtür, tam anlamıyla haklı olabilmesi için, yönetilenlerin oyunu ve onayını alması gerekir. Aslında, şahsım ve malım üstünde ona tanıdığım dışında, hiçbir hakkı olamaz. Mutlak krallıktan sınırlı bir krallığa doğru gelişme, sınırlı bir krallıktan demokrasiye geçme, insan tekine karşı gerçek bir saygıya doğru ilerlemektir. Çin filozofu bile, insan tekini imparatorluğun temeli sayacak kadar bilgeydi. Demokrasi, bildiğimiz haliyle, yönetim işlerinde mümkün olabilen en son gelişme midir acaba? İnsanın haklarını tanımaya ve düzenlemeye doğru daha başka ileri adımlar atılamaz mı? Devlet bütün gücünün ve otoritesinin kaynağı olan insan tekini daha yüce ve daha bağımsız bir güç olarak kabul etmedikçe ve ona bu yolda davranmadıkça, gerçekten özgür ve aydın bir devlet hiçbir zaman olmayacaktır. Kendi kendime şöyle bir devlet düşünürüm: Öyle bir devlet ki, bütün insanlara karşı doğru olmayı göze alabilsin: her insana bir komşu gibi saygı göstersin; hatta, uzağında yaşayan, kendisiyle kaynaşmayan, kendisinin de benimsemediği bir avuç insanın varlığını, kendi yaşamı için bağdaşmaz saymasın; öyle bir devlet ki, bu çeşit meyveler yetiştiren ve olgunlaşır olgunlaşmaz düşmelerine göz yuman daha olgun ve daha şanlı bir devlete yol açsın. Benim de düşündüğüm, ama hiçbir yerler de rastlamadığım bir devlettir bu"[37]

Thoreau'nun düşünceleri, görüldüğü gibi, vicdanı, dolayısıyla insan onurunu ve bunlardan daha önce insan bireyinin özerkliğini, dün-

[36] *a.g.y.* s.28 vd.
[37] *a.g.y.* s.47 vd.

yayı kavrayış için esas almaktadır. İktidarın ve hukukun meşruluk kaynağı, onun vicdanının yargılama ölçütlerine uygunluktur. Bu ölçütler Kant felsefesinin kesin buyrukları gibidir. *Sokrates*'in içindeki ses (*daimonion*) O'nda, Doğu ve Batı felsefelerinin kesişme noktası olan "insan onuru" ve daha sonra *Gandhi*'yi ele alırken değineceğimiz, bir "gerçek" kavramında koşulsuz bir siyaset ve hukuk ahlakına dönüşür. Koşullu, yani amaç/araç şemasına dayalı yararcı düşün yerine, gerçek ya da insan amaçlı; bugünün temel hakları ve hukuk devleti felsefelerinin özü bulunan koşulsuz insan onuru değeri, onun düşüncelerinin de çıkış yeridir. Onun ve elbette diğerlerinin de sivil itaatsizliği, bir olumsuzluğun olumsuzlanmasıdır: Biçimsel meşruluk açıklamalarına ve gizlice kabagüç dengesine dayandırılan bir geçerlik talebi, içten gelecek bir uyma edimi için doyurucu olamayacaktır. Hukuki pozitivizmin tam bir yadsınmasıyla burada da karşı karşıya bulunmaktayız.

Sarkaç bir uçtan diğerine salınırken *Thoreau* da nihayet içerisindeki yargıcın öznel buyruklarını nesnel ve saltık saymaya başlamaktadır. Artık her türlü itaatsizlik mubahtır. Çünkü artık bu direniş sivil değil silahlıdır. Hukuk ve siyaset düşüncesinde bu gelişim zorunlu mudur? Bu sarkaç birinin sakıncalarından uzaklaşırken diğerinin erdemlerine ulaştığı en optimal noktada duramaz mı? Hukuk devletiyle tanımlanan ve onunla birlikte tanınan bir sivil itaatsizlik kurumu, bu altın ortayı dile getiriyor olamaz mı? Bu soruyu da yanıtlamak için yine *Sokrates*'ten başlamak gerekecektir. Onun itaatsiz bir itaatkârlık konumu, sivil cesaretini sık sık kullanan saygılı bir yurttaşın edimlerinin siyasi iktidar karşısında ancak bir sivil itaatsizlik olarak nitelenebileceğini göstermiyor mu? *Thoreau* da düşünce yaşamının önemli bir kısmında, Doğu ve Batı felsefesinden birlikte esinlenerek böyle bir sivil itaatsiz yaşamı gerçekleştirmemiş miydi? Daha sonraki paragraflarda göreceğimiz gibi, biçimselin içeriksel ile çatışmasında her birinin, diğerinin biçimi ve içeriği durumuna geldiği bir hukuk düşüncesinde çağdaş hukuk devletini kesinlikle bulurken, onu bu özelliği ile kavrayabilmek için sivil itaatsizliğin olgusal ve düşünsel zorunluluğunun böyle bir çatışmadan aynı sonuçlarla ortaya çıktığını görebilmek gerekir.

Sivil itaatsizliğin olgusal ve düşünsel tarihçesinde bugüne doğru yol alırken son olarak, görmezlikten gelemeyeceğimiz derecede —özellikle eylemlerinde— özgün bir kişiliğe konuk olmamız zorunlu görünüyor. Böylelikle konumuz daha da aydınlanacaktır. Doğunun bu insancıl ve o denli de başarılı sivil itaatsizi hep batıya giderek doğuya ulaştığını, *Ruskin*'i, *Tolstoy*'u, *Thoreau*'yu okurken görmüştür. Çünkü batıya ışık doğudan gelmektedir (*ex oriente lux*).

III. Mahatma Gandhi

1. Yaşamı ve Kişiliği[38]

"Mahatma" Sanskritçede yüce (maha) bir ruh (atman) taşıyan kişi demektir. Hint dinlerindeki azizdir[39] *Gandhi*, *Rabindranath Tagore*'un kendisine yüklediği bu yüceliği hiç onaylamamıştır[40] Ulaştığı görüş ve anlayış derinliği onu en yalın bir alçakgönüllülüğe çağırmıştır.

Mohandas Karamçand Gandhi 2 Ekim 1869'da Hindistan'ın batısında küçük bir beyliğin başkenti olan *Porbandar*'da yüksek dereceli bir memurun oğlu olarak dünyaya geldi. 30 Ocak 1948'de

[38] Burada verilen bilgiler için bkz.: **Gandhi**, *Bir Özyaşam Öyküsü* (Yaşadığım Gerçeğin Öyküsü), ev.: Vedat Günyol, İstanbul 1984; **Mahatma Gandhi**, *Mein Leben*, hazırlayan: C.F. Andrews, çev.: Hans Reisiger, sonsöz: Curt Ullerich, Frankfurt/Main 1983; **Erik H. Erikson**, *Gandhis Wahrheit Über die Ursprünge der militanten Gewaltlosigkeit*, çev.: Jürgen Behrens, Frankfurt/M 1978; **George Woodcock**, *Mahatma Gandhi*, çev.: Yvette Köpp, Münih 1975; **Agehananda Bharati**, "Mahatma Gandhi", b.y.: *Universitas*, 15. yıl, Kasım 1960, 11. sayı, s.1167 vd.; **Burns**, *a.g.y.* s.503 vd.; **Laker**, *a.g.y.* s.29 vd.; **Fleisch**, *a.g.y.* s.102 vd.; **Büyük Larousse**, "Gandhi" maddesi, İstanbul 1986

[39] **Georgi Schischkoff**, *Philosophisches Wörterbuch*, "Mahatma" maddesi, Stuttgart 1978.

[40] **Woodcock**, *a.g.y.* s.6

aşırı bir Hindu hareketi olan *Raştriya Svayamsevak Sangh*'ın bir üyesince Delhi'de öldürüldü.

Gandhi Batıyı daha iyi tanımak olanağını bulduğu *Londra*'da hukuk öğrenimi gördü (1888-1891). *Bombay* ve *Rackot*'ta avukatlık yaptı (1891-1893). 1893-1914 yılları arasında belirli sürelerle bulunduğu Güney Afrika'da ırk ayrımcılığına uğrayan Hintli topluluğunun haklarını savundu. İlk önce geçimini sağlamak için gittiği bu ülkede doğrudan yaşadığı ve gözlemlediği diğer olaylar onun daha sonra bütün yaşamını dolduracak savaşımının ilkelerinin belirginleşmesinde önemli bir yer tutar. *Gandhi*, kabagüç kullanmaksızın, şiddete başvurmaksızın gerçeğe hizmet etmeyi amaçlayan; *pasif direniş* ve *sivil itaatsizlik* kavramlarından kimi yönleriyle ayrıldığını düşündüğü ve bu yüzden bu adı verdiği ilk *satyagraha*'sını orada, Eylül 1906'da gerçekleştirdi: *Transvaal*'de 1906 yılında, bütün Hintlilerin kaydedilmesini, parmak izlerinin alınmasını emreden ve polise Hintli evlerine kayıtlarını yaptırıp yaptırmadıklarını araştırmak amacıyla izinsiz girebilme yetkisini veren bir yasa yürürlüğe girer. Bunun üzerine *Gandhi* 11 Eylül 1906 günü, *Johannesburg*'da Empire Theatre'da Hintlileri bu kayıt işlemine karşı görüşmeler yapmak ve gerekli kararları almak üzere toplantıya çağırır. Bunun ardından da *satyagraha* kampanyalarını başlatır. Bu hareket 1907'den 1914 başına kadar kısa kesilmelerle ve artan bir yoğunlukta sürer. İlk kampanya kayıt dairelerinin gönüllülerce işgaliyle başlar. Ancak bu gönüllüler kaydolmak isteyen Hintlileri asla engellemeyeceklerdir. Yönetimin uyarılarından sonra tutuklamalar başlar. 1908 Ocağında ise sıra *Gandhi*'ye gelir. İlk hapis cezasına (iki ay) orada çarptırılır. Bu sırada *Gandhi*'ye, Hintliler kendilerini gönüllü olarak kaydettirirlerse yasanın iptal edileceği sözü verilir. O da soydaşlarını buna ikna eder. Ancak aylar geçer ve söz tutulmaz. O zaman direnmenin yeni biçimlerine başvurulur. *Gandhi* Hintlileri, izinsiz sokak satıcılığı yaparak kendilerini tutuklatmaya ve böylelikle tutukevlerini doldurup taşırmaya çağırır. *General Smuts*'ın sözünü tutamayacağı iyice anlaşıldıktan sonra, 1908 Ağustosu'nda üç bin Hintli *Johannesburg*'ta bir caminin önünde toplanarak kendi kayıt belgelerini yakarlar. *Gandhi*, Ekim ve Şu-

bat aylarında kayıt belgesi bulunmadığı gerekçesiyle, birçok Hintliyle birlikte iki kez tutuklanır.

Gandhi'nin direniş tarzı başka bir nedenle şöyle sürer: Yönetim bu kez, yine söz verdiği halde kafa vergisini kaldırmamaktadır. Bu çekişme, Farisi, Hintli ve İslami evlilik sözleşmelerinin geçersiz olduğunun duyurulması ile doruğuna ulaşır. *Gandhi* bunun üzerine eylemini genişletir. Küçük düşürücü bu tür yasalara karşı aktif bir başkaldırıya yönelir. Kafa vergisi kaldırılmadığı takdirde Hintli maden işçilerinin genel greve gideceklerini duyurur. *Smuts* buna yanıt vermeyince Hintli kadınları harekete geçirir. Bir bölük, yasaya aykırı olarak Transvaal sınırını aşar, *Natal*'in kömür havzasına girer, maden işçilerini greve çağırır. Kadınlara yeni kümeler katılır. Tutuklanırlar. Tutukluların artmasıyla hapishanenin idaresi zorlaşır. *Gandhi* maden işçilerini 1910'da Transvaal'de kurduğu *Tolstoyfarm*'a kadar yürüyüşe çağırır. *Gandhi* tutuklanır. İki bin katılımcı hayvanlar gibi vagonlara doldurularak hapishaneye yollanır. Bunların arasında yardım eden iki Avrupalı da bulunmaktadır. Bu harekete öteki maden ve plantaj işçileri de katılır. Bu sırada yönetim ateşli silahlar ve kamçı kullanır. Atılan mermiler *Gandhi*'yi moral bakımdan zafere götürür. Bütün dünya Güney Afrikalı yöneticileri kınar.

Hindistan'daki ilk direnişini *Gandhi* 1917'de *Bihar*'ın kuzeyinde *Çamparan* Eyaletindeki indigo üreticilerini desteklemek amacıyla düzenler. Bu, onun siyasal düzeyde tanınmasını sağlayan ilk *satyagraha*'sıdır. Hindistan'ı gerçek bir sıkıyönetim boyunduruğu altına alan, yıkıcı eylemlerin bastırılmasına ilişkin *Rowlatt yasaları*na karşı 6 Nisan 1919'da başlattığı satyagraha ile ulusal hareketin lideri durumuna gelir. Kampanyalar sırasında yönetimin kalabalığın üzerine ateş açtırmasıyla yüzlerce kişinin ölümü sonucu (*Caliyanvalabagh katliamı*) hareketi durdurmaya karara verir ve fiilen Milliyetçi Partinin başına geçer (1920). Kongreye gelişmiş ülkelerden yardım almamaya, yani sömürge kurumlarını ve Avrupa ürünlerini boykot etmeye yönelik bir programı onaylatır. Bunun ardından ipliklerin elde eğirilmesi ve kumaşların elde dokunması için halka çağrıda bulunur. Şiddet eylemlerinin görülmesi ve tırman-

maya başlaması üzerine Şubat 1922'de hareketi durdurur. Ardından tutuklanır ve altı yıl hapis cezasına çarptırılır. Hastalığı nedeniyle de Ocak 1924'te salıverilir. Bölgeci ayaklanmaların başlaması, Kongre içerisinde bölünmeler ve halkın gösterdiği uyuşukluk üzerine *Gandhi*, simgesi *çıkrık* (çakra) olan bir eğitim programı başlatır. 1 Ocak 1930'dan itibaren geçerli olmak üzere Hindistan'a dominyon statüsü verilmesini ister. Bunun reddi üzerine simgesel olarak tuzda hükümet tekelinin kaldırılmasını isteyen başka bir *satyagraha* başlatır. 12 Mart-6 Nisan arasında gerçekleşen ve deniz kıyısındaki *Dandi* Köyüne kadar süren bu önemli yürüyüş sonunda tuz tekelini çiğneyerek bir miktar tuz toplar. 4 Mayıs 1930 günü tutuklanır ve Ocak 1931'de salıverilir. 1932'de tekrar hapse atılır. Daha sonraki yıllarda onaylamadığı toplumsal davranışlardan biri olan dokunulmazlığa karşı savaşım verir. *Gandhi*'nin siyasal yaşamının son dönemi İkinci Dünya Savaşına rastlar. Japon ilerlemesine karşı İngiltere ile birlikte savunma savaşına katılması durumunda Hindistan'a dominyon statüsü verileceği vaadini geri çevirir. Ağustos 1942-Mayıs 1944 tarihleri arasında tutuklu kalır. 1946'dan 1947'ye kadar bölgeciliğe karşı savaşımla ilgilenir. "Ölüm oruçları" ile *Kalküta*'da ve *Delhi*'de Müslümanlar ile Hindular arasındaki din çatışmalarını sona erdirmeyi başarır.

Gandhi'nin burada ancak ana çizgileriyle verebildiğim yaşamının, eylemleri ve kişiliğinin, inceliklerine inildiğinde Doğuyla Batının birbirlerine denek taşı bulunduğu zengin bir düşünce ve deneyim birikimine sahip olduğu görülür. *Gandhi*, hep kendisinin de söylediği gibi, her şeyi okumuş birisi değildir. Okudukları azdır[41]. Düşünce ve duygu dünyasını *Tolstoy*, *Ruskin*, *Thoreau* gibi inançsal bir aydınlığı içlerinde taşıyan ender ve az sayıda düşünür etkilemiştir. Ülkesinin dinsel felsefesi ise onun düşünsel omurgasıdır. O bir *homo religiosus*'tur[42] İnsana ait hiçbir şeyin kendisine yabancı olmadığı (*homo sum a me alienum puto*) *Gandhi* insanın da ait bulunduğu bir gerçek ile yaşar. Onun bütün yaşamı "gerçekle dene-

[41] **Gandhi**, *Bir Özyaşam Öyküsü*, s.299
[42] **Erikson**, *a.g.y.* s.473 vd.

yimleri"dir ("My Experiments with Truth")[43] *Hermann Hesse*'nin sözleriyle: "Sonsuz gibi görünen kimi gerçekleri bulduğu pek o kadar önemli değil. Bunlara her köşede, bucakta rastlanır. Asıl dikkate değer olan, O'nun bu gerçekleri hemen ve tavizsiz gerçekleştirmeye girişmesidir. Ancak, başkalarına karşı birtakım talepler olarak değil, tersine kendi benliğinden ve arzularından vazgeçmek pahasına, bizzat kendisine karşı talepler olarak... "[44].

2. Düşünceleri

Gandhi Ortodoks bir *vaishnava* olarak eğitildi. Vaishnava, insana hoş gelen hemen her şeyin yasaklandığı katı, sosyal bakımdan birbirlerine sıkı biçimde bağlı vejetaryen bir grubun adıdır. *Ruskin* ve *Tolstoy*'dan önce *Gandhi*'yi etkileyenlerden *Adam Smith* ve *Bentham*'ın yararcı düşünce tarzları da onun pragmatik yaklaşımında esin kaynağı olurken, teleolojik bir yaklaşımla da, perhiz ve zaman alan şeylerden kendini yoksun tutma gibi, yararlı bulunan şeylere öncelik tanımayı öğretti. *Gandhi*'nin prütanizmi iki kaynaktan beslenmiştir. İlki vaishnava eğitimidir. Öteki İngiltere'de ve Güney Afrika'da tanıyıp etkilendiği Briten-Protestan prütanizmidir. *Gandhi*'nin düşünce ve eylemlerini anlayabilmek için önce onun böylesine karma bir prütanizminin ayırdında olmak gerekir: "Ruhumuza ve tutkularımıza egemen olmak, disipline olmak, kendine egemen olmak, -swaraj; bunlar gerçek uygarlığın asıl ürünü ve eğitimin ideali olmalıdır"[45] *Gandhi*'nin yazdıkları bir sürü perhiz kurallarıyla da doludur. *Brahmacharya*'ya ulaşmak için bunların araçsal değeri vardır. Doğayla ilişkisi doğrudan ve sıkıdır. Doğal yollar-

[43] **Gandhi**'nin kendi otobiyografisinin başlığında da yer alan bir deyişidir: "Satyano Prayago Athava Atmakatha." Gujarati dilinde yazdığı bu eseri, *An Autobiography. The Story of my Experiments with Truth*, (M. Desai, London 1949; Ahmedabad 1959) olarak İngilizceye çevrilmiştir, bkz. *Kindlers Literaturlexikon*, Satyano Prayago..., 19. cilt, Münih 1974

[44] **Hermann Hesse**, b.y.: *Gandhi, mein Leben*, s.2

[45] Gandhi, Bharati'den naklen, *a.g.y.* s.1174

la iyileştirme yöntemleri üzerine deneyimleri ve düşünceleri ayrı ve önemli bir konudur. Bedenimizi doğaya teslim etmek onun dünya görüşünün diğerleri kadar önemli bir yanıdır. Eylemli bir mistiker değildir. Hiçbir zaman içten gelen dinsel bir deneyime dayanarak eylem veya düşünce ortaya koymamıştır[46] *Gandhi*, *Ruskin*'in "Unto This Last" adlı eserinden çok etkilenmiştir. Bu yapıt ona, kendi özetiyle, şöyle bir *vademecum* vermektedir:

"1) Bireyin yararı, iyiliği, kurtuluşu, kamunun yararında, iyiliğinde, kurtuluşunda yatar.

2) Bir avukatın yaptığı işle bir berberin yaptığı iş arasında bir fark yoktur. Aynı değerdedir; çünkü herkes geçimini yaptığı iş ile sağlamak hakkına diğerleriyle eşit biçimde sahiptir.

3) Bedensel işe dayalı yaşam, örneğin: çiftçinin ya da zenaatkârın yaşamı yaşanmaya değer bir yaşamdır. Birincisini biliyordum. İkincisini duyumsuyordum. Üçüncüsü ise hiç hatırıma gelmemişti. Ruskin bana ikincisinin ve üçüncüsünün ilkinde yattığını açıkça gösterdi. Bunları uygulamak kararıyla, şafakla uyandım"[47]

Gandhi Marksistlerin tersine, determinist bir tarih anlayışını reddeder: İnsan özgür bir iradeye sahiptir. Hiçbir şey onu istemediği bir şeyi yapmaya yazgılı kılamaz. *Gandhi*, kendisini eylemleriyle olgunlaştıran, arındıran ve sürekli olgunluğu amaçlayan bir *karma yogin* (düşüncelerini edimleriyle açıklayan ve mükemmeliyete ulaşmayı amaçlayan kimse) idi. Olumlu eyleyişin —eylemli sevginin ve şiddetsizliğin— insanları ve olayları, fark ettirmeksizin olumlu bir biçimde etkilediğine inanırdı[48] *Gandhi* bütünsel bir devrime çağırır. Ancak bir toplum üyelerinden daha iyi olamayacağından, işe bireyden başlamak gerekir[49] Diğer yandan politikada ve dinde çoğulcuydu. Hristiyanlar için olduğu kadar Hindular ve Müslümanlar için de kabul edilebilir bir inanca ulaşmaya çabalıyordu. Dünyanın her yerinde uygulanabilir bir siyasi yöntem arı-

[46] **Woodcock**, *a.g.y.* s.11
[47] **Gandhi**, *Mein Leben*, s.124
[48] **Woodcock**, *a.g.y.* s.12
[49] *a.g.y.* s.13

yordu. Karşıtlarıyla ve kendilerine karşı savaşım verdikleriyle diyalog arıyor ve bunu hiç kesmemeye çalışıyordu. Bu yöntem sonunda başarılı da olmuştu: O'nun en büyük başarısı emperyalist egemenlik tutkusu içerisinde olan Britanyalıların bu arzularını yavaş yavaş zayıflatarak sıfır noktasına indirmek, onlara doğru yolu buldurmak olmuştu. 60'lı yıllarda Amerika'da görülen pasif direniş hareketleri gibi daha sonraki hareketler de *Gandhi*'nin savunduğu ve uyguladığı şiddetsiz savaşım yöntemlerinin belirli bir zamana, yere ve topluma bağlı bulunmadığını ortaya koymuştur Çok önceleri, daha 1909'da, *Tolstoy*'un, Güney Afrika'daki ilk *satyagraha* hareketlerini duyduğunda, "zamanımızın en önemli eseri" diye söz etmiş olması da *Gandhi*ci eylem ve düşüncenin evrenselliğine elbette önemli bir ışık tutmaktadır[50].

Woodcock, *Gandhi*'nin başarılarını üç noktada özetlemektedir: 1) Kolonileşmiş toplumların kurtuluşunun acilen ve kabagüç kullanmaksızın gerçekleştirilebileceğini göstermiş olması; kabagüç, onu kullanan toplumu da yıkmaktadır. 2) Şiddetsiz eylemin, direnmenin yalnızca etkili bir aracı olmayıp, tersine toplumun —iktidarın ve kabagücün ölçüsüzlüğünün engellenerek— iyileşmesinde felsefi temelini oluşturduğunun bugüne kadar hiç görülmemiş biçimde kesin bir kanıtını ortaya koymuş olması. 3) Bireyin diğerleriyle birlikte, hatta tek başına da, genel tinsel iklimin ve buna dayalı olarak dünyanın toplumsal ve siyasi yapısının değişimine yol açabilecek moral güçler geliştirebileceğini kanıtlamış olması. *Gandhi*'nin, varsa bir tek dogmasından söz edilebilir: Şiddetsizliği uygulamak. Yaşamı öylesine yalınlaştırmalı ki, kaba güç gereksiz olsun. İnancın sonsuz türlülüğü yanında, maddi konularda bir eşitliğe bu amaçla yönelmek[51] *Gandhi*'nin düşünce ve eylem dünyasının temel taşlarına biraz sonra döndüğümüzde, yukarıda verdiğimiz bu özet üç noktanın boyutlarını biraz daha aydınlatmış olacağız.

[50] *a.g.y.* s. 115
[51] *a.g.y.* s. 116

Erikson'a göre *Gandhi*'nin aktüalizmi[52] "güç, kudret soğurduğu şu bilgide ya da yetenekte yatmaktadır: Gerçeklik kazandırmak ve kazanmak yeteneği ile birlikte olduğu sürece, yeryüzünde hiçbir şey bilinçle yaşanmış hiçlikten daha güçlü olamaz. Bu iktidarın ne olduğunu söylemek benim işim değil. Fakat bunun için, açıktır ki, kıvrak bir zekaya ve olağanüstü deneyimli bir yüreğe gerek vardır. Çünkü tersine bir durumda bu güç kendisini, megalomani ile, kendi kendini yıkım arasında zorunlu olarak ezerdi"[53]. *Erikson*'un bu çözümlemesi ile *Gandhi*'nin önemli bir yönünü, hatta bütün eylemlerinin ve düşüncelerinin temeli sayılacak bir yönünü dile getirmiş olduk. Yukarıda üç ana noktada topladığımız başarılarının altında ancak böylesine bir hiçlik bilinciyle kurulmuş bir aktüalizm yer alabilirdi.

Gandhi yasaya saygılıdır. Yasanın belirli davranış kalıplarına karşı gelirken, öngörülen cezaya hep uymuştur. Ona göre bireyin kendi yargısı en önde gelir. *Sokrates* tutumunu, *Gandhi*'de de bulmak elbette doğaldır:

> "(...) Satyagrahi, toplum yasalarına aklını kullanarak, kendi özgür istemiyle boyun eğer. Çünkü bunu kutsal bir görev bilir. Ancak toplum yasalarına bu biçimde titizce uyduktan sonradır ki, insan, hangi kuralın iyi ve adaletli, hangisinin haksız ve adaletsiz olduğuna karar verebilir. Ancak o zaman, insan, çok iyi belirlenmiş durumlarda, bazı yasalara karşı boyun eğmezliğe başvurmak hakkını kazanabilir. (...) Şuna inandım: bir halk, yasalara uymamak yoluna başvurmak yeterliğini kazanmadan önce, onun bütün gereklerini tümüyle öğrenmelidir"[54]
>
> "Hiç kimse öyle bulduğu için, mutlak biçimde haklı olduğunu ya da bir şeyin kesinlikle doğru olduğunu ileri süremez. Özgür kararıyla yanlış bulabildiği sürece bu, ancak onun için yanlıştır. Buna göre haksız olduğunu bildiği bir şeyi yapmaması ve her ne olursa

[52] Etkincilik: genel anlamda tüm varlığın etkinlik olduğunu, bu etkinliğin bir taşıyıcı gerektirmediğini ileri süren felsefe öğretisi. Bkz.: **Bedia Akarsu**, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1988

[53] **Erikson**, *a.g.y.* s.475

[54] **Gandhi**, *Bir Özyaşam Öyküsü*, s.466

olsun bunun sonuçlarına katlanması gerektiği ortadadır. İşte bu, ruhsal gücün kullanılabilmesi için yegâne anahtardır"[55].

"Vicdani konularda çoğunluğun yasası yetkili değildir"[56]

"Bu sözleri, hakkımda hükmolunacak cezayı hafifletmek için söylemiyorum. Amacım bana yapılan uyarıya, yasaya olan saygısızlığımdan değil, varlığımızın o yüce yasasına, yani vicdanımızın sesine uyduğum için boyun eğmediğimi göstermektir"[57].

Gandhi "Tanrı sana bir kişilik olarak değil, tersine eylemde görünür" derken, insanın gerçek çapının ve yeteneklerinin bütün zenginliğinin eylemden bağımsız olarak kavranamayacağını söylüyor elbette[58]. *Erikson* şu soruyu soruyor: "*Gandhi*'nin yarattığı toplumsal aracın özü nedir?" Bu toplumsal araç, onun her defasında başarıyla gerçekleştirdiği *satyagraha*'lardır. Özü, *Gandhi*'nin düşünce ve edim evrenini bütünüyle dolduran bir "gerçek"tir. Bunun nasıl bir gerçek olduğunu kendisi zaman zaman açıklamaya çalışır. Ama öncelikle bir strateji olan *satyagraha*'nın doğuşunu kendisinden okuyalım:

"Satyagraha adı verilen ilke, daha adı konmamışken vardı. Gerçekte bu ilke doğduğu zaman, kendim bile bunun ne olduğunu söyleyemezdim. Onu dile getirmek için Gujarati dilinde de, İngilizce «pasif direniş» deyimini kullanıyorduk. Avrupalıların yaptığı bir mitingde şuna tanık oldum: «pasif direniş» deyimi çok dar anlamda alınıyor, güçsüzlerin elinde bir silah sayılıyor, kin ve nefreti dile getirebileceği ve sonunda kabagüç eylemine dönebileceği ileri sürülüyordu. O zaman, bütün bu savlara karşı gelmek ve Hint hareketinin gerçek özünü açıklamak zorunluğunu duymuştum. Savaşımlarını dile getirmek için, Hintlilerin yeni bir sözcük bulmak zorunda oldukları açıktı. Ama kendimi ne kadar zorladımsa da, boşuna. Yeni bir sözcük bulamadım. Bunun üzerine Indian Opinion okuyucularına baş vurdum. Bu konuda en uygun sözcüğü bulana önemsiz bir ödül vaadettim. Sonunda Maganlal Gandhi, «Sadagraha» diye bir sözcük uydurdu. (Sat=gerçek, Agraha=sebat) ve

[55] **Erikson**, *a.g.y.* s.267
[56] **Woodcock**, *a.g.y.* s.101
[57] **Gandhi**, *Bir Özyaşam Öyküsü*, s.412
[58] **Erikson**, *a.g.y.* s.490

ödülü kazandı. Ama, daha seçik olsun diye sözcüğü «satyagraha» biçimine soktum (...)"[59]

Woodcock, *satyagraha*'nın Gujarati dilinde gerçek ve güç sözcüklerinin bireşiminden oluştuğunu söylüyor[60] *Erikson*'a açıklandığına göre Sat, oluştur[61]. "Gerçeğin gücü" olan *satyagraha*, Batıda kendisini bütünüyle dile getirebilecek bir deyişe ulaşamamıştır. *Martin Luther King* buna "militan şiddetsizlik" demiştir[62] *Erikson* ise "gerçeğin kaldıraç gücü" ile vurgulamaya çalışmaktadır[63]. Ancak bu bileşik sözcüğün özü bulunan Gerçek: "sat" ise, hem saltık hem de görecelidir[64]: Ancak niçin, nerede, ne zaman sorularını sorarak; neyin olup bittiğine, olması gerektiğine, öyle göründüğüne yahut öyle duyumsandığına bakarak, *sat*'ın ne olduğuna yaklaşabiliriz. İçinde bulunulan çağın neyin önemli olduğunu belirleyen dünya tasarımları, yöntembilimleri karşısında *sat* daima görecelidir. Diğer yandan varlık karşısında kendi kişisel konumu ve tarzı ile büsbütün bir görecelik içerisinde bulunan birey için de "sat" saltık değildir. *Gandhi*'nin bütün dünya görüşü böylesine göreceli bir gerçek ile aktüalist bir çizgiye oturmaktadır. Çünkü bu görecelilik, öznenin deneyimlerinin saltık olmayışından kaynaklanmaktadır. Diğer yandan gerçek onda elbette saltıktır. Çünkü ona göre gerçek, Tanrıdır:

> "Benim için gerçek başka birçok ilkeyi kapsayan bağımsız bir ilkedir. Bu gerçek yalnızca sözlerin değil, düşüncelerin de gerçeğidir. Bizim kavrama yeteneğimizin yalnızca göreceli gerçeği değil, saltık gerçek, sonsuz ilkedir de. O Tanrıdır"[65]
>
> "Ama bir tek kanı, içimde derinlemesine kök saldı: buna göre her şeyin temeli ahlak, her türlü ahlakın özü de gerçekliktir. Gerçek

[59] **Gandhi**, *a.g.y.* s.318 vd.
[60] **Woodcock**, *a.g.y.* s. 8
[61] **Erikson**, *a.g.y.* s.491
[62] *a.g.y.* s.233 vd.
[63] *a.g.y.* s.234
[64] *a.g.y.* s.491
[65] **Bharati**, *a.g.y.* s.1168

benim biricik amacım oldu. O benim için her gün biraz daha önem kazandı. Anlamı da durmadan gelişti"[66].

Böylece *Gandhi*'nin gerçeğinin, birbirleriyle çelişmeyen iki yanından söz edebiliriz. Hatta bu iki yanlılık onun satyagrahalarını olanaklı kılmıştır, diyebiliriz. İlkinde gerçek, her şeyin üzerinde, kendisiyle bütün varoluşun, eylemlerin ve düşüncelerin anlam kazandığı, temellendirildiği bir postüladır. Bu bir inanış tutumudur. *Satyagraha*'nın içerdiği direniş ve kararlılık buradan gelmektedir. *-Credo ut intelligam*. *Gandhi*'nin gerçekle olan bütün deneyimleri bu inanışla başlamaktadır. Gerçeğe olan bu inanış yanında diğeri, gerçeğin bilgisidir. Deneyimleri ona bu bilgiyi getirirken, gerçeğin, bilinebilen bu gerçeğin, aynı zamanda göreceli olabileceğinin bilgisini de vermektedir. İlkinde insanın tabi bulunduğu saltık, ikincisinde insana tabi bulunan göreceli bir gerçek tasarımı söz konusudur. Bu, *satyagraha* bireşimini doğuran bir eytişimdir. Göreciliğin ve bağnazlığın aşıldığı bu eytişimsel tutum aynı zamanda bugünün felsefe yapma tarzı da olmuştur[67]. Bizim bağlamımızda ise sivil itaatsizliğin çekirdeğidir.

Bu gerçeğe kaldıraç gücü olan *satyagraha,* görüldüğü gibi, onun kavranış tarzı ile de belirlenmektedir: Gerçek, edimin hem hedefi hem de ilkesidir. Ulaşılan her hedef uygulanan araç ve yöntemlerin aynı zamanda sonucu, ürünü olduğu için birbirlerinden bağımsız olarak düşünülemezler. Bu yüzden her türlü gerilla yöntemi kesinlikle reddedilmelidir. Her şey kamuya açık olarak olup bitmelidir. Çünkü *satyagraha*'nın ana düşüncesi yalnızca karşı çıkmak değil, aynı zamanda karşıtı ikna etmek, onu kazanmak ve onu rencide etmemektir[68]. Ama diğer yandan *satyagrahi* ikna edilmeye de kendisini sürekli açık tutmalıdır. Gerçek arayışı, bunu zorunlu

[66] **Gandhi**, *a.g.y.* s.43

[67] Krş. **Arthur Kaufmann**, "Rechtsphilosophie, Rechtstheorie, Rechtsdogmatik". B.y.: *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart* (hazırlayanlar: A. Kaufmann/ W. Hassemer), 5. baskı. Heidelberg 1989, s.19 vd., Türkçe çevirisi için bkz: HFSA/1 s .18 vd.

[68] **Woodcock**, *a.g.y.* s.12

kılmaktadır[69]. *Satyagraha* hiçbir baskıyı, ahlaki baskıyı bile kendisine araç olarak göremez. Bu nedenle *Gandhi* zaman zaman kendi oruçlarını pek doğru bulmamış, eleştirmiştir. Karşıt, kendi isteği ve kararıyla *satyagra*'hanın gerçeğini görmelidir.

> "(...) Deneyim bana nezaketin satyagrahanın en güç yanı olduğunu öğretti. Burada nezaketten anladığım şey, sırf zemin ve zamana uygun düşünülen nazik sözler değil, içten gelen nezakettir, rakibimize iyilik etmek isteğidir. Bunlar satyagrahanın her aşamasında kendini göstermelidir"[70].
>
> "(...) Uzun uzun şiddet aleyhinde konuştum, satyagraha'nın sınırlarını, çizdim. «Satyagraha, özellikle inançlı insanların silahıdır. Satyagrahi, zorbalığa kaçmamaya karar vermiş kimsedir. Yığınlara, satyagraha'yı ancak bir koşulla salık verebilirim. O koşul da, şiddete başvurmamayı aklımızla kabul etmek, söz vermek ve bunu davranışlarıyla kanıtlamaktır» dedim"[71].

Gerçeğe bağlı edim *Gandhi* için, acıya katlanmak ve buna rağmen acı vermemek niyetini taşır. Böyle bir tutumun kaynağı, *Gandhi* felsefesinin biricik dogması olan *ahimsa*'dır. Gerçeği sınamanın tek yolu, edimlerin acı vermekten kaçınmayı kendilerine temel edinip edinmediklerine bakmaktır. *Ahimsa* (şiddetsizlik, kabagüç kullanmama) gerçeğin bulunmasında önemli bir strateji olan Satyagrahanın gerçekleşebilme koşuludur[72] *Gandhi*'ye göre Şiddetsizlik hem onu kullananı hem de kendisine karşı kullanılanı kutsar[73] İnsanı asla özünde yaralamamalıdır. Bir insanı kırmaktan, zorlamaktan kaçınmanın olanaksız bulunduğu durumlarda dahi ne olursa olsun asla onun özüne dokunmamaya çalışmalıdır. Böyle bir zorlama aynı zamanda karşı zorlamayı doğurur.

"İnsanla davranışları iki ayrı şeydir. İyi bir davranış beğeniyi, kötü-

[69] *a.g.y.* s.91; **Erikson**, *a.g.y.* s.497
[70] **Gandhi**, *a.g.y.* s.434
[71] **Gandhi**, *a.g.y.* s.463
[72] Gandhi'nin bu, 'şiddetsizlik' ilkesini örneğin, doğu düşüncesinin önemli bir kişiliği olan Zerdüşt'te de buluyoruz, bkz.: **Cahit Can**, "Zerdüştçülük, Zerdüşt ve Hukuk (Avesta)", b.y.: *A.Ü.H.F.D.*, 1968, s.285
Bharati, *a.g.y.* s.1171

sü de yerilmeyi hak ettiği halde, davranan kişi iyi olsun kötü olsun, duruma göre, ya hep saygıya hak kazanır ya hep acınmaya. «Günahtan nefret et günahkârdan değil» kuralı, anlaşılması kolay olmakla birlikte, binde bir uygulanır. Zaten bu yüzden değil mi ki, o kin ve nefret denen zehir dünyaya çarçabuk yayılıyor"[74].

Çağdaş demokratik hukuk devleti düşüncesinin temelinde yatan, insan onurunun koşulsuz dokunulmazlığı ilkesini anlayabilmek için *Gandhi*'nin yukarıdaki bu ayırımının bilincinde olmak gerekir. İnsanı özünde tek başına saltık bir değer olarak gören hümanist düşüncelerin de daha iyi kavranabilmesi için bu ayırımı yapmak gerekir. Daha önemlisi, üniformaların içerisine girmemek, insanları ilkel konumlara indirgememek ve indirgenmemek için, Kantçı bir bakışla, insanı tek başına en son amaç olarak görebilmek için onu edimlerinden bağımsız bir değer olarak algılamak gerekir. Edimlerini herhangi bir biçimde nitelemek onun bu saltık değerine asla bir zarar getirmemelidir. Temel hakların ve özgürlüklerin özüne dokunulamayacağı formülünün açılımı budur. Ancak bu bilincin kapısını aralayabilmek için önce bir eşikten geçmek gerekir: Bu *ahimsa*'dır.

"(...) Ama bütün deneyimlerimin bir sonucu olarak kesinlikle söyleyebileceğim bir şey varsa, o da Gerçeğin tam olarak, ancak bütün kapsamıyla ahimsa'ya ulaştıktan sonra görülebileceğidir. O evrensel, o her şeye sızan Gerçek Ruhu'yla karşı karşıya gelebilmek için, insanın en ufak varlıkları bile kendi nefsi gibi sevebilmesi gerekir. Buna ulaşmak isteyen kimse, kendini yaşamın hiçbir alanı dışında tutmamaya çalışmalıdır. İşte Gerçek'e olan bağlılığım beni politika alanına bunun için attı. (...)

Yaşayan her şeyle özdeşleşmek, nefs temizliğine varmadan olamaz. Nefs temizliği olmazsa, Ahimsa'nın hükümlerine uymak bütünüyle hayalde kalmaya yargılıdır. (...) Onun için, nefs temizliği yaşamın bütün aşamalarında temizlik demektir. Temizlik çok bulaşıcı olduğu için, bir kişinin temizliği, ister istemez çevresindekilerinin temizliğine yol açar. (...) Tam temizliğe kavuşmak için, insanın zihnini, sözlerini ve davranışlarını her türlü tutkudan bütünüyle

Gandhi, *a.g.y.* s.276

kurtarması, şu birbirine karşıt sevgi, kin, aşk, nefret davranışlarının üzerine çıkması gerekir. (...) İnsan kendini hemcinslerinin en sonuncusu yerine seve seve koymadığı sürece kurtuluş beklememelidir. Ahimsa alçak gönüllülüğün en son aşamasıdır"[75]

Özellikle yukarıdaki son alıntı *ahimsa*'nın ve buna bağlı olarak *satyagraha*'nın önemli bir koşula bağlı olduğuna işaret etmektedir: Bu *Gandhi*'nin sürekli vurguladığı ve uyguladığı *brahmacharya*'dır. O, nefsin perhiz ile denetlenmesine olağanüstü bir anlam vermektedir[76] Tutkuların akla egemenliğini istemeyen *Gandhi*, kendisini haz ve şehvete sürükleyebilecek her türlü durum ve tutumla bir iç savaşa girişmiştir. İnsanın kendi göreceliğinde bulabildiği yine göreceli gerçeklerin izini sürerek ulaşmak istediği tek gerçeğe böyle bir iç arınması ile yürümek istemiştir. *Gandhi*'nin şiddetsizliğini anlayabilmek, ancak ruhsal ve tinsel bir dinginliğin ve dinçliğin tasarlanabilmesiyle olanaklıdır. Ahimsa, böyle yüce bir ruhun (mahatma) eylemesidir.

Buraya kadar olan açıklamalarda, *Gandhi*'nin konumuz için önemli bulunan *Satyagraha* eylemlerinin kendi koyduğu düşünsel temellerini ana çizgileriyle vermeye çalıştım. Aşağıda bu çerçeveye, önceki düşünürlerle birlikte bir değerlendirme yaparken kısaca yeniden döneceğim.

IV. Birlikte Değerlendirme

Gandhi'nin, "sivil itaatsizlik"ten, "pasif direniş"ten daha farklı bir öze sahip olduğunu ileri sürdüğü *satyagraha*'sı, bir bakıma onlardan farklı olmakla kalmayıp, tersine bu tür eylemlerin iklimini oluşturuyor. İleride çağdaş kuramsal tartışmasına gireceğimiz sivil

[75] *a.g.y.* s.495 vd.
[76] *a.g.y.* s. 208 vd., 212, 214, 316 vd., 330 vd.

itaatsizliğin savunucularının sözlerinde Gandice tanıtlara rasgelceğiz. Bu tanıtların elbette, örnekleme olarak burada incelediğimiz *Sokrates* ve *Thoreau*'nun yaklaşımlarıyla da köksel bir ilişkisinin bulunduğunu göreceğiz. Zamanları, toplumları, koşulları oldukça farklı bulunan bu kuramcıların aynı özü taşıyan eylemleri, gözlenebildiği kadarıyla, bugün de yine birbirlerinden farklı yerlerde ve toplumlarda yinelenmektedir.

"Hukuk devletinde sivil itaatsizlik", bu eylemlere kuramsal bir sınırlama ya da çerçeve getirmektedir: Doğada ve insanda da görülen direnç insan toplumlarında bilinç içeriklerini dışa vuran sözel tanıtlarla desteklenerek, kimi zaman da onlarla yaratılarak fiziki gücün içlendiği ya da dışlandığı siyasi ve hukuki bir sosyal manivelaya dönüşmektedir. Çağdaş hukuk devleti tasarımına ve örgütüne sahip olmayan toplumlarda bu direniş, kendisine karşı gelinen siyasi yetkece yadsınan bir "direnme hakkı" olarak trajik sonuçlarıyla birlikte direnişçiye izafe olunmaktadır. Diktatörlüklerde ve totaliter düzenlerde temel hakların ve özgürlüklerin savunulması ancak böyle bir hak kategorisi ile hukuk düşüncesi çerçevesine sokulabilir. Elbette hukuk devletlerinin de hiçbir zaman tanıyamayacakları "direnme hakları" bulunabilir.

Sivil itaatsizliğin öncüleri olarak tanıttığımız bu üç kuramcının düşünce ve eylem tarzlarının daha çok hukuk devleti düşüncesinin gelişimine hizmet ettiklerini de söyleyebiliriz. Çünkü onların savaşımlarının bütününü, hukuk devletinin bugünkü kuramsal ve hukuki berraklığını o zamanlar (ya da şimdi dahi) hiç ya da tamamıyla taşımayan devlet yapılanmaları için, çağdaş hukuk devletine götüren yolda en isabetli yol göstericiler olarak değerlendirebiliriz. *Apologia Sokratus*, *Kriton*, *civil disobedience*, *satyagraha*... bunların hepsi öteki yandan, bugün hukuk devleti olarak yapılandırılmış çağdaş devleti sürekli hukuk devleti kalmaya zorlayan sivil itaatsizlik eylemlerinin de kuramsal köklerini oluşturmaktadır.

§ 3 Hukuk Devletlerinde Sivil İtaatsizlik Olayları

Aşağıda ülkemizle birlikte, Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya, Avusturya, Belçika, Büyük Britanya, Danimarka, Federal Almanya Cumhuriyeti, Fransa, Hollanda, İsrail, İsviçre, İtalya, Japonya, Norveç olmak üzere on dört parlamenter demokratik hukuk devletinde günümüze değin gerçekleşmiş sivil itaatsizlik olaylarının konu, amaç, tarz, yer ve zaman bakımlarından bir listesini bulacaksınız[77] Toplam 329 adet olan bu eylemlerin burada verilmesi bundan sonraki paragrafta konu edilen tanım sorununa, olgu sal boyutunda önemli bir katkıda bulunacaktır. Bu eylemler elbette bir sivil itaatsizlik tiplemesinden hareketle böyle nitelenerek buraya alınmışlardır, fakat ileride göreceğimiz gibi, kırkı aşkın ve çok yönlü bir tanımlar demeti karşısında, Yeni bir tanım için bu olayları gözden geçirmekte yarar vardır. Olayların sıralanmasına geçmeden önce bu sayının ilgili ülkelerde toplam eylemleri ifade etmediğini belirtmeliyim. Bu liste daha çok bir kesittir.

[77] **Theoder Ebert**, "Die Auswirkungen von Aktionen zivilen Ungehorsams in parlamentarischen Demokratien", b.y.: *Widerstand im Rechtsstaat*, hazırlayanlar: Peter Saladin, Beat Sitter, Freiburg 1988, s.102 vd.

I. Ülkeler

1. Almanya

1) «Constanze» kadın dergisinde 1/1950, güncel savaş tehlikesine karşı bütün kadınların genel greve çağırılması.

2) «Yeniden ordu kurmaya karşı halk kamuoyu yoklama kurulu»nun, yasaklandıktan sonra da imza toplamayı sürdürmesi, 1951

3) Royal Air Force'un Helgoland adasındaki bomba fırlatma alanının işgali, 21.12.1950- 26.12.1951

4) Atomsal silahlanmaya karşı Henschel fabrikalarının 500-1000 kadar işçisinin gösteri yürüyüşü ile birlikte siyasi grevi, Kassel 25.3.1958

5) Braunschweig'daki VW fabrikasında 3000 kadar işçinin, Alman Parlamentosunun atom silahları kararına karşı bir saatliğine genel grevi, 28.3.1958

6) SPD yanlısı gençlik örgütü «şahinler»in atom silahları karşıtı üyelerinin tramvay raylarına oturarak protestoları, Berlin / Neukölln 12.4.1958

7) Başkan de Gaulle'ün Ludwigsburg'u ziyareti sırasında pankartlarla ve bildirilerle, askerlik hizmetinden kaçınan Fransızların lehine yasaklanmış bir gösteri, 9.9.1962

8) «Der Spiegel» dergisinin Vatana ihanetle suçlanan redaktörleri lehine Frankfurt merkez karakolu önünde yapılan oturmalı protesto eylemi, 30.10.1962

9) Zorunlu kayıt silmeye ve disiplinlileştirme önlemlerine karşı ve 22.6.1966 tarihli yüksek öğretim reformları lehine Berlin Özgür Üniversitesi Senatosu salonunda sit-in eylemleri, 19.4.1967

10) «Yunanistan'ın özgürlüğü için 100'ler komitesi»nin Berlin'de Yunan askeri komisyonu karşısında oturmalı protesto eylemi, 3.2.1968

11) Rudi Dutschke'ye yapılan suikasttan sonra Springer yayın

evinin matbaalarının önünde oturma eylemleri, Frankfurt, Esslingen, Ostern, 1968

12) Olağanüstü durum yasalarını protesto amacıyla Berlin Özgür Üniversitesindeki Otto-Suhr Enstitüsünün işgali, 23.5.1968

13) Frankfurt/Westend'de ev işgalleri, Eylül 1970

14) 37 kadının, «Stern» dergisinde yayımlanmak suretiyle kürtaj yaptırdıklarını bizzat ihbar etmeleri, Hamburg 6.6.1971

15) Bir Katolik papazevinde düzenlenmiş bir baloda çıkan kavgada bir tutuklunun sevkini önlemek amacıyla polis arabasının ablukaya alınması, Frankfurt / Bonames 19.2.1971

16) Nordhorn-Range'daki bombalama tatbikatına karşı Klausheide orta öğretim öğrencilerinin boykotu, 22.3-1.4.1971

17) Nordhorn-Range'daki askeri hava alanının uçuş kulesinin ve bombalama bölgesinin kuşatmaya alınması, 7-14.6.1971

18) Mozambik'teki Cabora Bassa barajına karşı, Siemens ortaklar genel kurul toplantısında kürsünün işgali, Münih 16.3.1972

19) Sivil hizmet görenlerin, siyasi amaçlı tayinlere karşı boykotu, Göttingen, Kasım 1972

20) Yurttaşlar inisiyatifi Amerikan helikopter alanını geçici olarak işgal eder, Malmsheim 19-21.9.1973

21) Birçok ölümcül kazanın görüldüğü geçit üzerinde tren raylarının otuz saat boyunca ablukaya alınması, Essen 20-21.9.1973

22) Düsseldorf garnizon komutanlığının, askerlik hizmetinden kaçınanlar örgütünün «kötü niyetli tavsiyeler»ine karşı suç duyurusu, Ekim 1973

23) «Kuzey İrlanda'dan Britanyalıların geri çekilmesi kampanyası»nın Nato karargahı önünde bildiri dağıtması ve Alman pasifistlerin tutuklanması, Mönchengladbach 27.12.1973

24) Özyönetimli gençlik merkezi «Putte»yi boşaltmaktan kaçınma, Berlin-Wedding 4.4.1974

25) Reitstall bölgesinde, işyerleri yapımı amacıyla yerleşim yapılarının yıkılmasına karşı buraların işgalleri, Göttingen 7-10.12.1974

26) Askerlik hizmetinden kaçınması henüz tanınmamış olan Bernd Spahr'ın idare mahkemesindeki duruşmasından

19 gün önce askerlik çağrısına ve emre itaatsizliği, Stuttgart, Bietigheim-Würzburg-Stuttgart 10-22.1.1975

27) Atom enerjisi santrali kurulması amacıyla yapılan, ormandan yer açma çalışmalarının engellenmesi ve Whyl'de ilk alan işgali, 18-20.2.1975

28) Whyl'de ikinci alan işgali, Whyl halk okulu için bir binanın ve bir çadır ve kulübe köyünün kurulması, 23.2.-Ekim 1975

29) Polis memurlarını istifaya çağırdıkları için komünistlerin mahkumiyeti, Berlin 6.4.1976

30) Hamm-Uentrop atom enerjisi santraline dair belgelerin ücretsiz elde edilebilmesi için çalışma, sağlık ve sosyal işler bakanlığında oturma eylemi, Düsseldorf 3.8.1976

31) Brokdorf atom enerjisi santralinin yapı alanında kısa süreli işgal, 30.10.1976

32) «Termometre eylemi», Uentrop atom enerjisi santralinin yapı alanını, kabagüçsüz direnme için alıştırma kampı çerçevesinde, kısa süreli ve deneme tarzında işgali, 8-12.9.1976

33) Hem askerlikten, hem de onun yerine sivil hizmetlerden kaçınan Katolik Egon Spiegel'in altı aylık hapis cezasına çarptırılması, 7.9.1976

34) Hem askerlikten, hem de onun yerine sivil hizmetlerden kaçınan Peter Rath'ın sekiz aylık hapis cezasına çarptırılması, Dortmund 8.10.1976

35) Brokdorf atom enerjisi santralinin yapım alanının kısa süreyle işgali, 30.10.1976

36) Brokdorf atom enerjisi santralinin yapım alanının 2. kez işgaline girişim, 13.11.1976

37) Planlanmış bir kömür enerjisi santralinin yapım alanında kulübe ve çadır kurmak, Spandauer Forst / Berlin 21.11.1975 - 19.5.1977

38) Yargı organının izni iptal etmiş olmasına rağmen, Brokdorf atom enerjisi santraline karşı büyük bir gösteri yürüyüşü, Itzehoe 19.2.1977

39) Atomdan elde edilen elektrik hesabını kısmen ödememeye çağrı («elektrik borcunu boykot»), Itzehoe 19.2.1977

40) Grohnde atom enerjisi santralinin yapım alanının kısa süreyle işgali, 19.2.1977

41) Grohnde atom enerjisi santralinin yapım alanında 72 gün süreyle bir anti-atom köyünün kurulması, Mart-Mayıs 1977

42) İkame sivil hizmetin genel savunmayla birleştirilmesine karşı sivil hizmet görenlerin ülke çapında bir günlük boykotları, Ocak 1978

43) Gorleben'de atom artıklarının depolanması için başlangıçtaki burgu çalışmalarının defalarca traktörlerle ve oturma eylemleri ile engellenmesi, 14.3.1978'den beri

44) Gorleben'de atom artıklarının depolanmasını protesto amacıyla Hahn-Meitner Enstitüsünün girişinde bilgi vermek için binek arabalarının durdurulması, Berlin 15.3.1978

45) Gorleben'deki burgu çalışmalarını protesto amacıyla 7 kilisenin işgali Mart 1978

46) Anayasa Mahkemesinin askerlik hizmeti yasasını geri çevirmesi üzerine ordu kimliklerinin yakılması, Stuttgart, Tübingen, Lörrach ve Göttingen 14-15.4.1978

47) Gorleben'de atom enerjisi reaktörü kurma çalışmalarından dolayı ülke çapında gerçekleştirilen eylemin ikinci gününde Hamburg elektrik idaresi önünde insandan halı eylemi, 30.6.1978

48) Nürnberg Reichswald'de cephane depolanmasına karşı askeri sahaya ağaç ve çalı dikimi, Erlangen, Sonbahar 1978

49) Atom reaktörü karşıtlarının, hüküm giymiş bir gösterici ile dayanışmak için Aziz Petri kilisesini işgal etmeleri, 2-18.4.1979

50) Her türlü askeri ve ikame hizmetten kaçınan Volker Jetter'in firar ettiği için altı ay hapis cezasına çarptırılması, Rottenburg 22.5.1979

51) Atom artıklarının depolanması için yapılan derine burgu çalışmalarına yer açmak için gerekli ağaç kesimini önlemek amacıyla ağaçların işgali, Gorleben 10.9.1979

52) Atom artıklarının depolanması için yapılan derine burgu çalışmalarını engellemek amacıyla insan zincirleri halinde yolun ablukaya alınması, Lüchow Dannenberg 13-14.9.1979

53) Kronos-Titan ile Bayer firmalarının ürün yükleme iskele-

lerinin «Greenpeace» tarafından iki kurtarma adacığı yardımıyla yedi günlük ablukaya alınması, Leverkusen 1980

54) Tübingen'li atom reaktörü karşıtı bir grup tarafından Gorleben'de çalışan araçların kuşatılarak ablukaya alınması, 5.10.1977

55) Frankfurt hava alanının batı pistinde uçak gürültüsüne karşı Yurttaş İnisiyatifinin kulübe kurması, 3.5.1980

56) «Greenpeace»in, Bayer ve Leverkusen'ın basamaklarına hasta balıklarla dolu torbaları boşaltması, 1980

57) Yasak olan bölgede, müttefiklerin askeri resmi geçitlerine karşı protesto gösterisi, Berlin (Batı), 31.5.1980

58) Gorleben 1004 numaralı sondaj bölgesinde «Özgür Cumhuriyet Wendland» adlı bir kulübe-köy kurulması (1.5.1980) ve bu kulübeleri boşaltmaktan kaçınılması, 4.6.1980

59) «Özgür Cumhuriyet Wendland»ın boşaltılması üzerine, 35 kilise, 2 belediye binası ve bir alışveriş merkezinin işgali, 4.6.1980

60) «Özgür Cumhuriyet Wendland»ın, bir kısmı açık meydanlarda olmak üzere 14 «elçilik»inin kurulması, Haziran 1980

61) Gorleben 1004 numaralı sondaj bölgesinin boşaltılmasına karşı enerji üreten 6 birimin işgali, 4-5.6.1980

62) Gorleben 1004 numaralı sondaj bölgesinin boşaltılmasına karşı 5 yol ablukası, 4-5.6.1980

63) Gorleben 1004 numaralı sondaj bölgesinin boşaltılmasına karşı 200 kişi tarafından bir atom sığınağının bir gençlik merkezine dönüştürülmek üzere işgali, Duisburg 5.6.1980

64) Freiburg/Br.'da ev işgalleri, Haziran 1980

65) Askeri elektronik sergisinin önünde insandan halı oluşturma, Wiesbaden Ağustos 1980

66) El Salvador Dayanışma grubunca Köln Katedralinde sembolik sığınma talebi, 26.9.1980

67) «Greenpeace» tarafından bir seyreltik asit gemisinin yüklenmesinin ve açılmasının engellenmesi, Nordenham 13.10.1980

68) Balıkçıların kimyasal maddelerden zarar görmüş olan balıkları Bayer'in kapıcı odasına doldurmaları, Brunsbüttel 13.10.1980

69) Kuzey Denizine seyreltik asit dökülmesini protesto ama-

cıyla Alman Hidrografi Enstitüsünün merdivenine hastalıklı balıkların bırakılması Hamburg 13.10.1980

70) Frankfurt hava alanının batı pisti bölgesinde ahşap kiliseli bir kulübe köy kurulması, Mörfelden Kasım 1980-2.11.1981

71) Elektrik ücretini ödeme boykotu: 500 abone tarafından elektrik hesaplarındaki atom elektriği payının ödenmemesi, Hamburg 1977-1981 (Federal Almanya Cumhuriyetinin 80 kentinde ortalama 5000 abone katılmıştır) Aralık 1980

72) Brokdorf'un ana kapısında oturma eylemi, 25-26.2.1981

73) Boş duran evlerin kullanmak amacıyla işgali, Berlin İlkbahar 1981

74) El Salvador'a Amerikan askeri yardımını protesto amacıyla Amerikan elçiliği karşısında oturma eylemi, Bonn 24.3.1981

75) Brokdorf atom enerjisi santraline giden yolda oturma eylemi ve «piknik ablukası», 13-14.4.1981

76) Ramstein füze sığınağının sembolik ablukası (Rheinland/Pfalz) 2.6.1981

77) Zehirli gazlara karşı Boehringer kimya kuruluşunun bacasının «Greenpeace» tarafından işgali, 24.6.1981

78) Atom füzeleri üssü önünde zincir oluşturma, Großengstingen 1.7.1981

79) Brokdorf atom enerjisi santralinin ana kapısının ablukaya alınması, 9-10.1981

80) Frankfurt hava alanı batı pisti şantiyesinin kısa süreyle, belden yukarısı çıplak biçimde işgali, 7.11.1981

81) Frankfurt hava alanı batı pistini protesto amacıyla hava alanına giden otoyolun ablukaya alınması, 15.11.1981

82) Bir atom artığı deposunun inşasını protesto amacıyla Doğu Almanya sınırı bölgesinde bir karakolun işgali, Lüchow, Ocak 1982

83) Suya klordioksit verilmesini protesto amacıyla Elbe balıkçılarının Dow Chemical kuruluşunun iskelesini ablukaya almaları, Stade 8.3.1982

84) «Fok balığı eylem günü»nde «Greenpeace» tarafından

2000 uçan balonla tarım bakanlığının girişinin iki saat sürcyle işgali, Bonn 9.3.1982

85) Askere alma dairesi önünde celp belgelerinin yakılması ve oturma eylemi, Nürnberg 5.4.1982

86) Uluslararası elektronik savunma sanayii sergisini (IDEE) protesto amacıyla fuara giden transit yolda oturma eylemi, Hannover 18.5.1982

87) Uluslararası elektronik savunma sanayii sergisini (IDEE) protesto amacıyla tramvayların sivil ikame hizmet görenlerce üç dakikalığına ablukaya alınması, Hannover 18.5.1982

88) Uluslararası elektronik savunma sanayii sergisi (IDEE) girişinde insandan halı, Hannover 19-20.5.1982

89) Uluslararası elektronik savunma sanayii sergisinde (IDEE) kan sıçratma eylemi, Hannover 20.5.1982

90) Federal Ordunun Bedburg'daki «bizim ordumuz» sergisi önünde bir kez insandan halı eylemi, Köln 19-23.5.1982

91) Federal Ordunun Bedburg'daki «bizim ordumuz» sergisinde askeri hizmetten kaçınan bir kişinin general üniforması içerisinde aydınlatıcı konuşma yapması, Köln 19-23.5.1982 (Üniformanın kötüye kullanılması savı ile dava açıldı.)

92) Federal Ordunun Bedburg'daki «bizim ordumuz» sergisinde, tank gösteri alanının işgali, Köln 19-23.5.1982

93) Altı saatlik vardiyalarla Großengstingen füze üssünün oturma eylemiyle ablukaya alınması, Schwäb. Alb 1-8.8.1982

94) Norveç Konsolosluğunun girişinin Greenpeace tarafından sit-in eylemiyle ablukaya alınması, Frankfurt 2.11.1982

95) Großengstingen, Neu Ulm, Nörvenich ve Kellinghusen'da atom füzelerinin yerleştirilmesine karşı eylem gününde oturmayla ablukaya alma, 12.12.1982

96) NATO-EUCOM komuta merkezine giden yolda on iki dakikalık aralarla oturma eylemi, Stuttgart 12.12.1982

97) Askeri bir gösteri sırasında 30 kişi ÖLÜ sözcüğü biçiminde yere uzanırlar, Gruga-Halle, Essen 12.12.1982

98) Nüfus sayımını boykot çağrısı, 27.4.1983

99) Gelir vergisi yükümlüsü 10 kişinin «savaş vergisini ödemekten kaçınma»sı, 1983

100) Wintex-Cimex'teki NATO tatbikatını protesto için, Rheinland / Pfalz'lı Yeşillerin belediye binasını işgalleri ve parlamento seçimlerinde yıldız adayları Roland Vogt hakkında anket yapmaları

101) Orta menzilli füzelerin yerleştirilmesini protesto amacıyla Teufelsberg'deki Amerikan radar istasyonunun ablukaya alınması, Berlin 4.4.1983

102) Kelinghusen'daki Lance füzeleri deposu ile Datteln'daki Nike-Herkules füzeleri deposunun ablukaya alınması, Paskalya 1983

103) Fligerhorst'ta bir sergide Amerikan askeri uçaklarına kan serpilmesi, Nörvenich 20.4.1983

104) Lance füzeleri ile yapılan bir tatbikatın Hunsrück Kadınlar Direnme Kampı'nca engellenmesi, muhtemelen 20.7.1983

105) 800 kadının Hasselbach füze üssü alanına yaklaşma girişimi, Hunsrück 30.7.1983

106) Hessen Eyalet Meclisinin bir kabulünde yeşillerin bir milletvekili tarafından bir Amerikan generaline kan sıçratma eylemi, Wiesbaden 7.8.1983

107) Mutlangen'daki bir atom silahları deposunun önde gelen kişilerin de bulunduğu gruplarca ablukaya alınması, 1-3.9.1983

108) Önde gelen kişilerce Bitburg'daki Amerikan füze üssünün oturarak ablukaya alınması, 3.9.1983

109) Pershing-II füzelerinin parçalarını, kuru yük gemisi «Alemania Express»in kaptan ve tayfalarının yüklemekten kaçınmaları, Oakland Eylül 1983

110) Demokratik Almanya Cumhuriyeti sınır karakolu önünde atom silahlarını protesto amacıyla barış kamplarının kurulması, Rasdorf-Grisselbach 1-2.10.1983 ve Philippstal/Hessen 7-8.10.1983

111) Carl-Schurz Kışlasının ablukaya alınması, Bremerhaven 12.10.1983

112) Uçaksavar bataryasına giden yolda oturma eylemi, Waldbröl 13.10.1983

113) «Silahlanma»ya karşı direnmenin bir parçası olarak Berlin'deki Andrew-Barracks'a giden yolda oturma eylemi, 15.10.1983

114) Yeni atom silahlarının yerleştirilmesini protesto amacıyla, 4900 öğretmenin 30 dakikalığına işi bırakmaları, Berlin 20.10.1983

115) «Savaşa hazırlıkta medya merkezi»nin çalışmalarını engellemek amacıyla Springer Haus önünde oturma eylemi, Hamburg 22.10.1983

116) Amerikan takviye deposunun ablukası, Frankfurt/Hausen 24.10.1983

117) Füze üssünün çitini aşma eylemi, Großengstingen 26.10.1983

118) Yeni atom silahlarının yerleştirilmelerini protesto amacıyla on ikiye beş kala bütün metro istasyonlarında imdat frenlerinin çekilmesi, Berlin 6.11.1983

119) «Silahlanma» karşıtlarınca, gösteriye yasak bölge dikkate alınmaksızın parlamentonun «barışçıl biçimde kuşatılması», Bonn 6-7.11.1983

120) Inneringen'deki eski Amerikan atom silahı deposunun işgali ve «ölüm bölgesinin yaşam bölgesine dönüştürülmesi», Kr. Sigmaringen, 15-16.11.1983

121) Parlamentonun silahlanma kararına karşı, trafiğin düğüm noktalarında 10-15 dakikalık mobil oturma eylemi, Berlin 22.11.1983

122) Bir «Pflugschar» grubunca, Hardt kışlasında füze nakil araçlarına gösteri niteliğinde zarar verilmesi, Schwäb. Gmünd 4.12.1983

123) Kellinghusen atom silahları deposunun çitlerini aşma girişimi, 17.12. 1983

124) Orta menzilli füzelerin yerleştirilmesini protesto amacıyla 90 profesörün bir günlüğüne işi bırakmaları, 30.1.1984

125) Askere alma dairesi önünde oturma eylemi, Dortmund 30.1.1984

126) Frankfurt'taki Main nehri köprülerinin havaya uçurma odacıklarının kamuya açık bir eylemle örülerek kapatılması, İlkbahar 1984

127) Açık kapı gününde Tempelhof uçuş alanında mum taşı-

yanlardan oluşan bir uyarı grubunun bir tankı çevreleyerek gösteriye yasak alanı ihlal etmeleri, 13.5.1984

128) Kışlalarda ve yollarda oturma eylemleri yaparak savaş tatbikatının engellenmesi, 21-30. 9.1984

129) Füze nakil araçlarının ablukaya alınması, Mutlangen 1984. Hinrich Olsen 13 kez tutuklanır.

130) Mutlangen füze üssüne girilerek bir haç dikilmesi, paskalya 22.3.1984

131) Alçak askeri uçuşları protesto etmek amacıyla yüz metre yüksekliğe balon uçurmak, Odenwaldkreis (Doğu Hessen) 27.5.1985

132) Protestan kiliseler gününde Güney Afrika Başkonsolosluğunda üç saat süreyle sit-in eylemi, Düsseldorf 8.6.1985

133) 60 sığınmacının 120 kişilik Neurath köyüne yerleştirilmesini önlemek amacıyla yolun ablukaya alınması, 26.9.1985

134) Hiroşima ve Nagasaki'ye atom bombası atılmasının yıldönümünde Mutlangen'daki atom füze üssü önünde oturma eylemi (45 tutuklama), 8.8.1985

135) Atom yakıt maddesini yeniden kullanıma hazırlamak için planlanan kurumun şantiye alanının işgali, Wackersdorf (Oberpfalz), 15.8.1985

136) Mutlangen füze atış noktasının savaşa karşılık günü nedeniyle ablukaya alınması (44 tutuklama), 1.9.1985

137) Stefan Philipp'in askerlik hizmetini ve onun yerine ikame sivil hizmeti görmekten kaçınması (tecilsiz 1 yıl hapis cezası, Karlsruhe asliye mahkemesi), 9.9.1985

138) Mutlangen'daki Amerikan füze üssünün sekiz saatliğine ablukaya alınması (44 tutuklama), 5.10.1985

139) Wackersdorf WAA'nın, önde gelen kişilerin de katıldığı 100 kişi tarafından sembolik işgali, 5.10.1985

140) Gorleben'deki radyoaktif artıklar için geçici deponun girişinin ablukaya alınması, 22.10.1985

141) Her bir atom silahı başına 1 Pfennig olmak üzere toplam 5,72 DM'ın motorlu araç vergisinden düşülerek sembolik bir vergi boykotu yapılması, 1983-1985

142) Atom yakıt maddesini yeniden kullanıma hazırlamak için

planlanan kurumun şantiye alanında bir kulübe köyün kurulması, Wackersdorf (Oberpfalz), Aralık 1985/Ocak 1986

143) Boxberg'de yapılacak bir oto test pisti için ağaçların kesilmesini önlemek girişimi, 15.1.1986

144) Wackersdorf WAA'nın alanında çılgınca faşing kutlamalarının yapılması, 8.2.1986

145) Mutlangen'daki Amerikan füze deposu önünde yaşlıların abluka eylemi (64 tutuklama), 9-12.5.1986

146) Brokdorf atom enerjisi santralinin ana girişinde oturma eylemi, 5.6.1986

147) Wackersdorf WAA'nın ana girişini iki saat için abluka eylemi, 23.6.1986

148) «Greenpeace»in «Rainbow Warrior» adlı gemisinin Fransız ajanlar tarafından batırılmasının anısına Hamburg'daki Fransız Başkonsolosluğunun ablukaya alınması, 10.7.1986

149) Hamm-Uentrop'daki yüksek ısı reaktörünün soğutma kulesinin işgali, 15.7.1986

150) «Robin Wood» tarafından, Niederaichbach'taki durdurulmuş atom reaktörünün havalandırma bacasının işgali, 8.8.1986

151) Amerikan hava üssünün girişinin ablukaya alınması, Ramstein, 10.8.1986

152) Brokdorf atom reaktörünün girişinin ablukaya alınması, 5.9.1986

153) Brokdorf atom reaktörünün bir elektrik direğinin işgali, 21.9.1986

154) Mutlangen'daki Amerikan füze deposunun ablukaya alınması (26 tutuklama), 26.9.1986

155) «Füzeler sonbaharı»na bir başlangıç olarak Mutlangen'daki Amerikan füze deposunun ablukaya alınması (347 tutuklama), 30.9.1986

156) Frankfurt Ceza Hakimi Hermann Möller'in de katılımıyla Mutlangen'daki Amerikan füze deposunun ablukaya alınması, 1.10.1986

157) İşletmeye alınmasını protesto amacıyla Brokdorf atom enerji santralinin her iki kapısının da ablukaya alınması,6.10.1986

158) Atom bombası denemelerini protesto amacıyla «Robin Wood»un, Bavyera federe devleti başkanlığına giden yolu ablukaya alması, 8.10.1986

159) Abluka güzünün son eylemi olarak Mutlangen'daki Amerikan füze deposunun ablukaya alınması (20 tutuklama, 30.9.-10.10.1986 tarihleri arasında toplam 850 tutuklama)

160) «Cattenom atom reaktörüne karşı uluslararası eylem topluluğu»nun 10 Fransa-Almanya sınır kapısını ablukaya almaları, 11.11.1986

161) Cruise Missiles depo şantiyesinin ablukaya alınması, Hasselbach (Hunsrück) 21.11.1986

162) Bir Pershing-II çekicisinin bir «Pflugschar» grubunca gösteri niteliğinde zarara uğratılması, Mutlangen, 12.12.1986

163) Yeşillerin milletvekillerince nüfus sayımını boykota çağrı, 1987

164) ABD Başkanı Reagen'ın ziyareti nedeniyle Kreuzberg'in kordon altına alınmasını protesto amacıyla bir caddenin «Alışılmamış Tedbirler Bürosu»nca tahta bir duvarla kesilmesi, 1987

165) «Alışılmamış Tedbirler Bürosu»nca nüfus sayımı formlarından bir Truva atının yapılması, Berlin 1987

166) Bir füze konvoyunun Ren nehrini geçişinin, oturarak abluka eylemiyle engellenmesi, Dahn 29.10.1987

167) Rheinhausen'daki Krupp çelik işletmelerinin kapatılmasını protesto amacıyla, Ren köprülerinin çelik işçilerince ablukaya alınması, Duisburg Aralık 1987

168) Tarım ürünleri fiyat tarifesini protesto amacıyla çiftçilerin, traktörleriyle Hollanda sınır kapılarını bir saatliğine ablukaya almaları, 9.2.1988

2. Amerika Birleşik Devletleri

1) Quaker'lar (kardeş anlamında, ABD'de bir mezhep) tarafından diğer mezheplerin ayinlerinin, köleliğe karşı protesto ayinler ile kesintiye uğratılması, Concorde / New Hampshire 1841

2) *H.D. Thoreau*'nun, köleliği ve Meksika'ya karşı savaşı protesto için kafa vergisini vermekten kaçınması, Concorde / Mass. Temmuz 1846

3) United Auto Workers'ın işçi temsilciliğinin tanınmasını sağlamak amacıyla General Motors'ta (Flint/Mich.) sit-in (oturma) eylemi, Aralık 1936

4) Chippewa Kızılderililerinin, Kızılderili sorunları bürosunun yerleşim bölgelerinden şehre naklini engellemek amacıyla Go-in (içeriye girme) ve sit-in protesto eylemleri, Cass Lake/Minn. 1938

5) Askerlik görevinden kaçınan üç kişinin ikame görevden kaçınması, Big Flats/N.Y. 16.10.1942

6) Corbett Bishop tarafından dinsel nedenlerle askerlik görevinden ya da ikame görevden bütünüyle kaçınma, 9. 9. 1944 - 12.3.1946

7) Sivil savunma provası sırasında korunma yerlerine gitmekten kaçınma, New York Haziran 1955

8) Belediyenin otobüslerde koyduğu ırklara göre oturma düzeninin Rosa Parks tarafından çiğnenmesi, Montgomery/Al. 1. 12. 1955

9) Tuscacora Kızılderililerinin yerleşim bölgesinde sel baskınına yol açacak olan hafriyat araç ve taşıtlarının doğrudan engellenmesi, New York Nisan 1958

10) Eniwetok «Golden Rule»da atom silahı deneme bölgesine girme teşebbüsü, Hawaii, 2.5.1958

11) «Phoenix»lerin Eniwetok'ta atom silahı bölgesine girme teşebbüsü, Hawaii, 1. 7. 1958

12) Atom silahı şantiye bölgesine giden yolları işgal girişimleri, Cheyenne, Wy. 1958

13) Teolog Maurice Crakkin'in, atom silahları programını protesto amacıyla vergi ödemekten kaçınması (altı aylık hapis cezası), Cincinnati 1958

14) Mead roket üssü çevresindeki çiti gösterisel aşma girişimi, Omaha, Nebr. Temmuz 1959

15) 54 bölgede, özellikle Nashville (Tennessee), Tallahassee (Florida), Baton Rouge (Louisiana), Atlanta (Georgia) ve

Orangeburg'da (South Carolina), ırk ayrımına karşı medeni haklar hareketinin gerçekleştirdiği sayısız sit-in eylemleri (toplam 1293 tutuklu), 1.2.-30.6.1960

16) Bir polaris denizaltısının, denize indirilişi sırasında üzerine tırmanılması, Groton / Conn. 22.11.1960

17) Irk ayrımı yapan güneye (siyah-beyaz) bütünleşmiş otobüslerle özgürlük seyahati (freedom ride), Jackson/Miss. 28.5.1961

18) Siyahların, ırkça bütünleşmiş otobüslerde yola çıkan özgürlük yolcularına yasaklanmış sempati gösterileri (560 tutuklu), Albany/Georgia, Aralık 1961

19) Irk ayrımının kaldırılması için, yasaklanmış bir gösteri, Albany 11.7.1982 (36 tutuklu), 21.7.1982 (40 tutuklu)

20) Polaris atom denizaltılarını protesto amacıyla Electric Boat Company'nin fabrika sahasına yayılmak, Groton/Conn. 18. 8. 1962

21) Everyman I ve II isimli yelkenli gemilerin Christmas Islands'daki atom silahları bölgesine girme denemesi, 1962

22) Siyahların medeni haklar hareketinin yasaklanan gösterileri, Birmingham / Alabama, Nisan ve Mayıs 1963

23) Medeni haklar hareketinin yasaklanan yürüyüşü (450 orta ve yüksek okul öğrencisi tutuklu), Jackson / Miss. 31.5.1963

24) Gwynne Oak Eğlence Parkındaki CORE Medeni Haklar Örgütünde go-in eylemi (283 tutuklama, 26'sı dinadamı), Baltimore / Maryland 4.7.1963

25) Quebec-Washington-Guatanamo-Barış Yürüyüşüne katılanların önceden saptanan güzergâhı izlemedikleri için tutuklanması, Albany 1963/64 kışı

26) Medeni Haklar Hareketinin yasaklanan bir yürüyüşü (74 yaralı gösterici), Selma/Alabama 7.3.1965

27) Üç askerin bir basın konferansında «Vietnam'da ahlaka aykırı bir savaşı sürdürmekten kaçınma»ya çağırması, Washington/DC Haziran 1966

28) Vietnam savaşını protesto amacıyla, elli adet asker kimliğinin yakılması, Boston / Mass. 16.10.1967

29) Vietnam savaşını protesto amacıyla askere alma dairesi önünde oturma eylemi, Oakland / Cal. 17.10.1967

30) M. Wittels'in askerlik görevinden kaçınma gösterisi, Fort Knox 1968

31) Askere alma dosyalarının temsili bir napalın ile sembolik tahribi, Catonsville/conn. 17.5.1968

32) Askerlik görevinden kaçınan bir kişiye, bir kilisede iltica hakkı tanınması, Boston/Mass. 20-23.5.1968

33) San Fransisco Körfezindeki Alcatraz adasının Kızılderililer tarafından işgali, 9.11.1969

34) Vietnam savaşı ile ilgili olarak itaatsizlik ve isyan sonucu 200.000 Amerikan askerinin 3-8 yıl arasında hapis cezasına çarptırılması, 1967-1970

35) Amerika Birleşik Devletlerinin Kamboçya'ya müdahalesini protesto amacıyla Minneapolis'teki Minnesota Üniversitesinde Boykott, Mayıs 1970

36) Askerlik görevinden kaçınmasını dinsel olmayan bir temellendirmeye dayandırdığı için John Broxton'ın iki buçuk yıl hapis cezasına çarptırılması, Philadelphia 29.12.1970

37) Bombalama bölgesinde kilise inşa etmek ve go-in eylemi yapmak, Culebra/ Puerto Rico,18.1.1971

38) Amerika Birleşik Devletlerinin Vietnam savaşına katılmasının anayasaya aykırılığına ilişkin bir karar verilmesini sağlamak amacıyla 100 eski askerin Yüksek Federal Mahkemeyi ablukaya almaları, Washington 27.4.1971

39) Liman işçilerinin grevini desteklemek amacıyla, Bangladeş'e gidecek silah yüklü bir geminin küçük botlar yardımıyla oturma ablukasına alınması Philadelphia 17.8.1971

40) Pentagon'un Vietnam Savaşı üzerine gizli çalışmalarının Daniel Ellsberg tarafından yayımlanması, 1971

41) Seabrook atom reaktörünün şantiye alanının işgal edilmesi (1400 tutuklu), Mayıs 1977

42) Diabolo Canyon'da yapım durumunda olan bir atom reaktörüne giden yolda oturma eylemi, San Luis Obispo / Cal. 6.8.1978

43) «Pflugschar Acht» grubunun, roket kılıflarını çekiçlerle tahrip etmek ve konstrüksiyon çizimlerini kanla bulamak amacıyla King of Prussia atom silahları fabrikasına girmeleri, 8.9.1980

44) Atom denizaltılarına sınırlı zarar verme girişimi, Groton/Conn. 13.12.1980

45) Sanctuary Hareketi tarafından, Latin Amerika'dan gelen sığınmacıların Tucson'dan başlayarak gizlenmesi, Arizona 1981-1985

46) Bir Pflugschar grubunun Prussia silah fabrikasına girerek, barış eylemcilerine alenen göstermek amacıyla kimi roket parçalarını yerlerinden uzaklaştırmaları, Penn. Nisan 1982

47) Bir Pflugschar grubunca bir atom denizaltısının tahrip edilerek adının «USS-Auschwitz» olarak değiştirilmesi, Groton/Conn. 2.6.1982

48) Bir atom denizaltısına Pflugschar grubunca sınırlı zarar verme, Groton /Conn. 4.11.1982

49) MX-atom roketlerinin denenmesini protesto amacıyla Vandenburg hava kuvvetleri üssünün ana girişi önünde oturma eylemi ve tel örgünün aşılması (200 tutuklu), Santa Barbara/ Cal. 24.1.1983, Mart 1983'te yineleme

50) «Greenpeace»in, Nevada çölünde Yaka Flat atom silahları deneme bölgesine girmesi (5 tutuklu), 16-19.4.1983

51) Bir «Pflugschar» grubunca Avco füze fabrikasında bilgisayar parçalarının sınırlı biçimde tahribi ve kan serpme eylemi, Wilmington/Mass., 14.7.1983

52) Bir «Pflugschar» grubunun, askeri bir aracı sınırlı biçimde tahrip etmek amacıyla Griffis hava kuvvetleri üssüne girmesi, Rome / N.Y., 24.11.1983

53) Bir «Pflugschar» grubunun, bir füze taşıtını sınırlı biçimde tahrip etmek ve kan serpmek amacıyla Martin Marietta silah fabrikasına girmesi Orlando / Florida, 22.4.1984

54) Füzelerin ve avcı uçaklarının yönlendirilmelerine yarayan bilgisayarların sınırlı biçimde tahribi amacıyla bir bilgisayar fabrikasına girme, Eagen / Minn., 10.8.1984

55) Bir «Pflugschar» grubunun, roket fırlatma kısımlarını sınırlı biçimde sökmek amacıyla bir denizaltı tersanesine girmesi, North Kingstown / Rhode Island,1.10.1984

56) Bir «Silo-Rebmesser» grubunca bir Minuteman-Füze de-

posunun havalı pres ile sınırlı biçimde tahribi, Kansas City, 12.11.1984

57) Bir Minuteman-2 füzesine yaklaşarak tahrip başlığını sökme girişimi, Kansas City, 1984

58) Bir «Pflugschar» grubunca bir denizaltı tersanesine girerek füze fırlatma yuvalarını çekiçlerle tahrip etmek ve kanla doldurmak eylemi, North Kingstown / Rhode Island, 18.4.1985

59) Bir «Pflugschar» grubunun, Martin Marietta silah fabrikasına girme teşebbüsü, Denver/Col., 27.9.1985

60) Pledge of Resistance hareketince, Nikaragua'daki askeri müdahaleyi protesto amacıyla J.F. Kennedy idare binasının işgali, Boston/Mass., Mayıs 1985

61) Bir «Pflugschar» grubunca, Minuteman-Füze deposu alanına girilerek kan serpilmesi ve füze raylarının sınırlı biçimde tahribi, Kansas 28.3.1986

62) Bir bayan «Pflugschar» mensubunca bir hava kuvvetleri üssünde bir Navstar (uydu yönlendirme) computers'in sınırlı biçimde tahribi, Lompoc 2.6.1987

63) Rayların üzerinde diz çökerek, Concord'daki deniz üssüne giden bir trenin engellenmesi girişimi (Brian Willson'un iki bacağı tren tarafından çiğnenir). 1.9.1987

64) Bu eylemleri üzerine geçici olarak tutuklanan on bir siyah milletvekili tarafından Montgomery'deki kongre binasından güney devletleri bayrağının uzaklaştırılması, 2.2.1988

3. Avustralya

1) Uranyum çıkarılmasını protesto amacıyla bütün ülkede 24 saatlik demiryolu grevi, 24.5.1976

2) Uranyum madeninin gemilere yüklenmesini engellemek amacıyla grevler ve oturma eylemleri, Melbourne Temmuz ve Eylül 1977

4. Avusturya

1) Yasaya aykırı biçimde trafik işaretleri koymak (tehlikeli yerlere yaya geçidi çizgileri çizmek), Graz 13.10.1983

2) Liman yapım çalışmaları için gerekli ağaç kesimini engellemek için ağaçlara sarılmak, Viyana 29.10.1983

3) Sivil ikame hizmet yapmak için başvurmuş olanların, dilekçelerinin reddi üzerine emre itaatsizlik olayları, Graz Nisan/Mayıs 1984, Salzburg Ekim/ Kasım 1984

4) Peisching-Neunkirchen enerji santralinin zararlı madde yaymasını protesto amacıyla «Greenpeace»in bacayı işgali, 2.4.1984

5) Reichrammig'deki arka sıra dağlarda bir enerji santralinin kurulması için deneme sondajlarının yapılacağı şantiye yerinin işgali, Haziran 1984

6) Gübre sınırlamasından korkan çiftçilerin bir kuyu şantiyesini ablukaya almaları, Eichfeld (Marcek), 9.7.1984

7) Bir bahçe ve park bölgesindeki yol yapım çalışmalarında kullanılan motorlu araçların engellenmesi, Viyana/Simmering 19.81984

8) Bir akarsu enerji santralinin kurulması için gerekli ağaç kesimini engellemek amacıyla Hainburg merasına giden yolların işgali, 10-30.12.1984

9) ABD'ne ve SSCB'ne denemelerin durdurulması çağrısı yapan bir pankartın asılabilmesi için SSCB elçiliği önündeki bir vincin «Greenpeace» tarafından işgali, Viyana 14.5.1985

10) Çekişmeli bir özel arsadaki çöp deposunun giderek yayılmasına karşı yapılan protesto eylemi «müdahalenin men'i» talebine yol açar, Halbenrein/ Bad Radkersburg 13.5.1985

11) Askerliğe karşı ikame hizmet gören 160 kişi, ülke savunmasına kapsamlı bir entegrasyonu amaçlayan bir temel eğitimi boykot etmişlerdir. 25.7.1985

12) Askeri bir merasim geçişinin oturma eylemi ile engellenmesi, Viyana 26.10.1985

13) Wackersdorf Atom Reaktörü karşıtlarına geçiş vermeyen Alman sınır polisini protesto amacıyla Almanya sınır kapılarının ablukaya alınması, 28.6. 198

5. Belçika

1) Pankartlarla Brüksel-Varşova silahsızlanma yolculuğuna (4. uluslararası şiddetsiz antimilitarist yürüyüş) dikkati çekmek için Brüksel garında imdat freninin çekilmesi, Yaz 1979

2) ENSEC'e (Electronics for National Security Exhibition Conference) karşı protesto amacıyla silahlanma yarışının kurbanları için bir anma levhasının yasaya aykırı olarak törenle açılması, Eylül sonu 1983

3) ENSEC'in çitine oyuncak bebeklerin asılması, Brüksel Eylül sonu 1983

4) ENSEC'in kapılarının önünde insandan halılar oluşturma, Brüksel Eylül sonu 1983

5) ENSEC'in avlusunda sit-in, Brüksel Eylül sonu 1983

6) Askeri sahaya girme eylemi (18 kişinin 18 ay hapis cezasına çarptırılması), Florenne 10.10.1985

6. Danimarka

1) İşçi mahallesi Nörrebro'nun «Schwarzer Viereck» mevkiinde ev işgalleri, Kopenhag 1970 güzünden beri

2) Otopark yerine halk parkı yapılması talebiyle bir arsanın işgali, Kopenhag 1970

7. Fransa

1) Mururoa'da atom bombası testini protesto amacıyla 1966'dan beri vergi ödemekten kaçınma

2) Sorbonne Üniversitesinin binasını işgal, 13 Mayıs 1968

3) GARM'ın (militarizme karşı eylem ve direnme grubu) «force de frappe»nin bir komando merkezinde go-in eylemi, Lyon Ocak 1971

4) Dominique Valton'un siyasi saiklerle giriştiği, askerlik göre-

vinden kaçınma eylemi üzerine 18 aylık hapis cezasına hükmedilmesi, Rennes Ocak 1971

5) Bir atom reaktörünün şantiyesinde 40 günlük oturma eylemi, Saint Vulbas (Ain) 4.9.1971-17.10.1971

6) Mururoa-Atoll'da atom bombası denemesini protesto amacıyla «Greenpeace»in bir yürüyüş grubunun yasaya aykırı biçimde sınır aşmaları, Herseau (Belçika) 26.5.1971

7) Mururoa-Atoll'da atom bombası denemesini protesto amacıyla Notre Dame kilisesindeki sütunlara zincir gibi sarılma, Paris 2.6.1971

8) Askerlik hizmetinden kaçınanların bir askeri tören geçidinde pasifist parolalar söyleyerek birlikte yürümeleri, Paris 14.7.1972

9) LIP saat fabrikasının işgali, Besançon, Nisan 1973

10) Mururoa-Atoll'daki atom bombası deneme bölgesine «Greenpeace»in FRI grubunun girmeye çalışması, 19.1.1979

11) Askeri bir alanda yapı yasağına rağmen büyük bir koyun ağılının kurulması («direnmenin katedrali»), Larzac, Haziran 1973 (temel atma)

12) Spekülatörlerin, askeri eğitim alanı yapılacağını umdukları ve ekmedikleri boş tarlaların sürülmesi, Larzac 14.12.1973

13) Bir kurşun sülfat fabrikasının şantiye alanının işgali, Marckolsheim (Elsass) 10.7.1974-25.2.1975

14) Bir devlet karayolunun kesilerek bir su borusu hattının izinsiz olarak askeri eğitim alanına yönlendirilmesi, Larzac, Ocak 1975

15) Çiftçilerin bir atom reaktörü şantiyesinin çevresindeki çiti sökerek alanı işgal etmeleri, Brandet/St. Louis 10.4.1975

16) Toprak satım bürosunda ve kışlada go-in eylemi, Larzac 28.6.1976

17) Malville atom reaktörü önünde çadır kampı kurma ve oturma eylemi, 4.7.1976

18) İkame sivil hizmetten kaçınanların «Barış zamanında firar» nedeniyle 3-6 ay hapis cezasına çarptırılmaları, Straßburg 15.6.1978

19) Askeri eğitim alanının genişletilmesini protesto amacıyla askerlik cüzdanlarının geri gönderilmesi, Larzac 28.4.1979

20) «Greenpeace»in, La Haye'de «Pasific Swan» isimli bir atom artığı yüklü geminin manevrasını lastik botlarla engellemesi,1980

21) Paimboef Atlantik limanından Tetrametil ile yüklü bir geminin «Greenpeace» tarafından ablukaya alınması, 28. 2. 1985

8. Hollanda

1) Kabouter'lerin ev işgalleri, Amsterdam, 1970'den beri

2) Atom artığının atılmasını protesto amacıyla yelkenlilerin Ijmuiden kanalını ablukaya almaları, 1980

3) «Greenpeace»in lastik botları ile «Rainbow Warrior» tarafından seyreltik asit taşıyan gemilerin ablukaya alınması, Rotterdam

4) Üniformalı askerler yeni atom silahlarının yerleştirilmesine karşı gösteri yaparlar, Amsterdam 21.11.1981

5) Atom enerjisini boykot: elektrik hesabının bir kısmının (% 2,7) bloke edilmiş bir banka hesabına yatırılması, Friesland 1980-1982

6) «Greenpeace»in, lastik botları ile atom artığı taşıyan «Scheldeborg» ve «Rijnborg» adlı Hollanda gemilerini engellemesi, «Rijnborg»un yükleme vincine tırmanma, 7-11.9.1982

7) Raylar üzerinde oturan ya da ayakta duran gruplarca askeri nakliyat trenlerinin engellenmesi, Groningen, Şubat 1983

8) Cruise Missiles füzelerinin yerleştirilmesini protesto amacıyla Amerikan hava üssünün dikenli telleri arasına 33 kg marihuana tohumunun serpilmesi, Woenstrecht 8.4.1984

9. İngiltere

1) Muhabirlerin, parlamento konuşmalarını yayımlama yasağını çiğnemeleri, Londra 1768

2) David Hogget'in askerlik hizmetinden kaçınması, Londra 1947

3) Toprak istimlakini protesto amacıyla bir kışlaya giden bir yolun 70 pasifist tarafından oturarak kesilmesi, Galler 1951

4) «Operation *Gandhi*» adlı atom silahları karşıtlarının savunma bakanlığının ana girişinde oturma eylemi, Londra 11.1.1952

5) «Operation *Gandhi*» pasifistlerinden iki kişinin Amerikan üssünün önünde uzanarak protesto eyleminde bulunmaları, Mildenhall 28.6.1952

6) «Direct Action Committee» tarafından Swaffham füze üssünde inşaat makinelerinin işgali, Norfolk 6.12.1958

7) Füze üssüne giden yolda oturarak abluka eylemi, (37 tutuklama), North Pickenham 20.12.1958

8) «Direct Action Committee» tarafından Harrington'daki askeri üssün ablukaya alınması (82 tutuklama), 2.1.1960

9) «Committee of 100»ın savunma bakanlığı önünde oturma eylemi (tutuklama yok), 18.2.1961

10) «Committee of 100» atom silahları karşıtlarının parlamento önünde oturma eylemi yapmak için oraya doğru ilerlemeleri, Londra 29.4.1961

11) «Committee of 100»ın Trafalgar meydanında oturma eylemi (1317 tutuklama), Londra 17.9.1961

12) «Committee of 100»ın, Ruislip NATO hava alanını işgal girişimi, 9.12.1961

13) Carbon Black kömür fabrikasına giden yolun ablukaya alınması, Port Tennant (Swansea), Şubat 1971

14) Kuşkulu bulunanların gözaltına alınmasını protesto için «North Ireland Civil Rights Association» tarafından organize edilen ve 30 000 kişinin katıldığı kira ve vergi boykotu, Ağustos 1971

15) İngilizlerin Kuzey İrlanda'dan çekilmesi (BWNIC) kampanyasında askere alma bürosunun işgali, Londra 7.7.1973

16) «British Withdraw from North Ireland Campaign» tarafından İngiliz askerlerine yapılan çağrı bildiri dağıtan bayanların tutuklanmasına yol açar, Colchester 4.8.1973

17) «Gem» adlı geminin, atom artığı ile dolu İngiliz varillerini

Atlantik'te suya bırakma işlemi sırasında «Greenpeace»in lastik botlarınca engellenmesi, 1978

18) «Greenpeace»in eylem gemisi«Sirius» tarafından İngiliz atom artıklarının suya bırakılmasının engellenmesi, 1981

19) Altı «Greenpeace»cinin, Atom artığı taşıyan «Gem» adlı geminin dört platformuna tırmanması, 1982

20) Askeri sahaya giden yollarda oturma eylemleri, Greenham Common, 12./ 13. 12.1982

21) «Snowball» Eylemi çerçevesinde, Sculthorpe hava üssünden başlayarak askeri yapılar çevresindeki dikenli tellerin, sorumluluğunu üstlenerek kesilmesi, Norfolk, Ekim 1984

22) Amerikan hava üssünün çitinin aşılması girişimi, Greenham Common 29.5.1985

23) Füze üssünün ablukaya alınması (70 kadının tutuklanması), Greenham Common 16.12.1985

24) Radyoaktif artıkların depolanması için düşünülen bölgede yapılan sondaj çalışmalarının engellenmesi, 20.8.1986

10. İsrail

1) İşgal altındaki Batı Ürdün'de Gusch Eumunin adlı bir Siyonist hareketçe ilk yasadışı yerleşim olan Ofra'nın kurulması. (Bunu başka yasa dışı yerleşimler de izler. Sivil itaatsizlik niteliği kuşkuludur çünkü, İsrail askeri gücüne karşı kullanmamış olsalar da, eylemciler silahlıydı.) 1975

2) Lübnan'a saldırıyı protesto amacıyla «Yesh gvul» (= bir sınırı var) adlı yedekler grubunun İsrail dışında askerlik hizmetinden kaçınması, Haziran 1982

3) Yapımına katılan bir mühendis tarafından İsrail atom silahlarının gizli planlarının yayımlanması, 1987

11. İsviçre

1) 32 Katolik ve Protestan ilahiyatçı savunma bakanına asker-

lik hizmetinden ve onun yerine sivil hizmetten kaçınmayı destekleyen bir mektup yazarlar, Şubat 1972

2) Kaiser August Atom Enerji Santralinin şantiyesinin işgali; şantiyeye giden yollarda ve inşaat makinelerinde oturma eylemleri, Basel 1.4.1975

3) Okul yönetiminde eksiklikler nedeniyle boykot, Engelsvilen-Dortnacht (Thurgau), Mayıs 1977

4) Gösgen Atom Enerji Santralinin şantiyesini işgal girişimleri, 25.6.1977 ve 2-3.7.1977

5) Silah sergisinin önünde insandan halı, Winterthur, 29.6.-4.7.1981

6) 38 adet hizmet cüzdanının bir beton blokta dondurularak ve Sihl'de sulara bırakılarak sivil korunmadan kaçınma eylemi, Zürich 1984

7) Mühleberg Atom Enerjisi Santraline giden yolların «Gewaltfreiheitsgruppe gegen Atomenergie» tarafından ablukaya alınması, Bern 18.10.1986

12. İtalya

1) Sicilya'da toprak işgalleri, Ağustos 1919

2) İşsizliğe karşı protesto amacıyla, Danilo Dolci önderliğinde yasadışı yol yapımı (tersinden grev), Sicilya 1956

3) İşsizliğini protesto amacıyla bir duvarcı 7 çocuğu ile el ele vererek Palermo'da bir yolu keserler, Nisan 1963

4) Hükümeti Belice-Tal'a (Sicilya) yardıma sevk için gruplar halinde askeri hizmetten kaçınma eylemi, Mayıs 1970

5) Öğrenim koşullarının değiştirilmesi için ve aşırı sağ şiddet eylemlerini protesto amacıyla Roma Üniversitesinin öğrenciler tarafından işgali, Şubat 1977

6) «Antimilitarist şiddetsiz yürüyüş» çerçevesinde Cruise Missile füze üssünün yapımının engellenmesi, Comiso, Sicilya 24.12. 1982-3.1.1983

7) Silahlanma harcamalarını protesto amacıyla vergi boykotu Triest Katolik Piskoposunca onaylanır, 5.1.1986

13. Japonya

1) Vergide askeri bütçe oranına karşılık gelen miktarı ödemekten kaçınma, 1974

2) «Greenpeace»in 15 metrelik bir lastik balinasıyla bir Japon balina avlama gemisinin denize açılmasının engellènmesi (3 tutuklama),Yokohama 21.12. 1987

14. Norveç

1) Bir hidroelektrik santralinin şantiyesinin, ren geyiklerinin yaylaklarını tahrip ettiği iddiasıyla işgali, 1981

2) Jörgen Johansen'in bütün askeri ve onun yerine ikame sivil hizmetleri reddetmesi(16 aylık hapis cezasını Strassburg'daki Avrupa İnsan Hakları Komisyonu onaylar), 16.10.1985

15. Türkiye

Yukarıda örneklerini ve özelliklerini gördükten sonra anlaşılıyor ki, ülkemizde de sivil itaatsizlik olayları yeterince gerçekleştirilmektedir. Öncesinde ve sonrasında yer alan olaylar arasından sivil itaatsizliğin tipik bir örneği olabilmek özelliğiyle burada ilk olarak, maden işçilerinin "3 Ocak Genel Direnişi"ni zikretmek istiyorum: 30-31 Ekim 1990 tarihinde Türk İş Olağanüstü Başkanlar Kurulu aşağıdaki nedenleri ileri sürerek genel eylem kararı almıştır: " 1) Başta Anayasa olmak üzere, çalışma hayatını ilgilendiren yasalarla temel hak ve özgürlükleri engelleyen öteki antidemokratik hükümlerin bugüne kadar düzeltilmemesi; 2) vurgunculara fırsatçılara olanak tanıyan başıboş piyasa düzeni ve enflasyondan kaynaklanan hayat pahalılığının geniş halk kitlelerini ezmesi; 3) büyük çaplı bütçe açıklarının, işçi ve memur ücretlerine konulan ağır ver-

gi ve fonlarla karşılama yoluna gidilmesi; 4) devlet memurlarına verilen komik zamlarla mağduriyetlerinin artırılarak sürdürülmesi; 5) laik cumhuriyet ilkelerinden ödün verici tarzdaki düşünce ve uygulamalara karşı çıkılmaması; 6) 120 milyar liraya ulaşan işçi alacaklarının, borçlu belediyeler tarafından halen ödenmemiş olması; 7) yüksek kazanç ve rant sahiplerine tanınan imkanların artırılması ve vergi kaçaklarının önlenememesi; 8) bugüne kadar yaptığımız iyi niyetli uyarıların dikkate alınmaması; 9) özellikle 12 Eylül ortamının getirdiği yasak ve kısıtlamaları, yönetimde kurumlaştırmaya çalışan bugünkü iktidarla diyalog yoluyla sorunların çözülemeyeceği görüşünde birleşen Türk İş Başkanlar Kurulu, bu olumsuzluklar karşısında, genel eylem uygulamasına oybirliği ile karar vermiştir"[78] Bunun üzerine 26 Aralık 1990'da yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında "genel eylem" yasadışı ilan edilmiştir. Diğer yandan kamu işveren sendikaları ise Ankara'da 8. ve 6. İş Mahkemelerinde bu eylemin durdurulması için "ihtiyati tedbir" ve "tespit" davaları açmışlardır. Mahkemeler de başvurulara olumlu yaklaşarak genel eyleme "ihtiyati tedbir" kararı almışlardır. Ankara Devlet Güvenlik Mahkemesi savcılığı da bu kararın genel eyleme katılan herkesi bağlayacağını belirterek uymayanların "ceremesini" çekeceğini söylemiştir. Sonunda 3 Ocak'a katılım, tüm sendikaların ortalamasına göre % 80 oranında gerçekleşmiştir. Eylem sendikalar dışında diğer işçiler, memurlar, muhalefet partileri, meslek odaları ve diğer demokratik kuruluşlar tarafından da desteklenmiştir[79]. Eylem boyunca şiddete başvurulmamıştır.

Devlet memurlarının da, bu çerçevede şiddetsiz ve yasaya aykırı sivil itaatsizlik eylemleri dikkate değer sayıda, sıkça görülmektedir[80] Sakarya Adliyesinde görev yapan 53 savcı ve yargıç ile 163 personel 11.4.1993, Pazar günü adliye binası önünde toplanarak bir protesto eylemi gerçekleştirmişlerdir. Adliye personeli adına bir bildiri ile birlikte, TBMM Başkanına ve Başbakana çekilen

[78] '90 Petrol İş (Türkiye Petrol, Kimya, Lastik İşçileri Sendikası), *Year Book for 1990*, İstanbul, s.90 vd. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. **Sevkuthan N. Karakaş**, *Eylem Günlüğü. Zonguldak Maden Grevi ve Yürüyüşü Kasım 90 - Ocak 91*, Araştırma-Röportaj, İstanbul 1992

[79] *a.g.y.* s.90

[80] *a.g.y.* s.357 vd.

telgrafları da okuyan başsavcı bu metinlerde şu ifadelere yer vermiştir: "Uzun süreden beri Adalet Bakanlığınca hazırlanan özlük haklarının iyileştirilmesine ilişkin yasalarla yargı reformuna dair yasalarda suskunluğumuzu üzülerek bozmak zorunda kaldık. Çözüm yollarının aranması, yaşama geçirilmesini yargı mensuplarının meslek onuruna yakışan bir hayat standardına kavuşturulması hususunda gereğinin yapılmasına yardımcı olmanızı saygılarımla arz ederim"[81] Bu eylem bütün Türkiye'de diğer adliye mensupları ve hukukçulardan katılım ve destek bularak söylemini ve eylem tarzını geliştirmiştir: "Özlük haklarının iyileştirilmesini isteyen yargıçların, Adalet Bakanlığının hazırladığı paketin gecikmesi üzerine boykot hazırlığı içerisinde olduğu öğrenil(miştir). Yargıçların, Hazinenin ve devlete ait tüm kuruluşların açtığı davalarda «davadan çekilme» kararı verecekleri ve tutuklama konusundaki takdir yetkilerini gevşetecekleri bildiril(miştir). Kimliğinin açıklanmasını istemeyen bir ağır ceza mahkemesi üyesi, «boykot» düşüncesinin yaygınlaştığını bildir(miştir)"[82].

Özel radyoların kapatılmasının ardından ise bütün ülkeye yayılan protesto eylemleri gözlemlenmiştir. Trabzon'da Gökkuşağı FM denize açılarak tekneden üç saat süreyle yasak yayın yapmıştır. İzmir'de Genç Radyo bir minibüsten yasak yayında bulunmuştur[83] Bu konudaki son bir haberde: "Hükümetin «yasadışı» oldukları savıyla kapattığı özel radyo ve televizyonlar, artık her alanda «konuşan Türkiye» için bir adım attı. İlk adımda dün Radyo Televizyon Sahipleri ve Yayıncıları Derneği, «Konuşan Türkiye» adı altında yayına geçti. Yayın yeri bilinmiyor" denmektedir[84].

Bu olgunun öbür hukuk devletlerinde kuramsal araştırma ve tartışmalarının onlarca yıl öncesinden başlamış olmasına karşın ülkemizdeki tartışması ilk olarak ancak 11-12.12.1992 tarihinde, İstanbul'da İnsan Hakları haftasında "Hukuk ve Devlet Felsefeleri ile Hukuk Dogmatiği Açılarından Hukuk Devletinde Sivil İtaatsiz-

[81] *Cumhuriyet*, 12.4.1993, s.17
[82] *Cumhuriyet*, 3.5.1993, s.17
[83] *Cumhuriyet*, 7.4.1993, s.1
[84] *Cumhuriyet*, 30.5.1993, s.1

lik Olgusunun Değerlendirilmesi" konulu uluslararası bir sempozyumda başlatılmıştır[85]

II. Sivil İtaatsizlik Olaylarının Temel Özellikleri ve Olgusal Genel Bir Tanısı

Yukarıda on beş hukuk devletinden verdiğimiz sivil itaatsizlik olaylarını oluşturan eylem türlerini şöyle sıralayabiliriz:

Oturma
İnsandan halı
İşgal
Genel greve çağrı
Polisleri istifaya çağrı
İmza toplama
Yasaklanmış gösteri ve yürüyüş
Siyasi grev, genel grev, dayanışma grevi
Yayınla kendini ihbar
Boykot
Abluka
Genel kurul toplantısında kürsü işgali
Askerlik hizmetinden kaçınma propagandası
Bildiri dağıtma
Binayı boşaltmama
Askerlik hizmetinden ve onun yerine sivil hizmetten kaçınma

[85] Bkz. dn.4. Alman Kültür Merkezi/İstanbul ve ARGUMENTUM Aylık Hukuk Dergisinin işbirliğinde Bay Johannes Weißert ile birlikte gerçekleştirmiş bulunduğumuz bu sempozyuma Almanya'dan Prof. Dr. Gerhard Dannecker, Prof. Dr. Malte Dießelhorst, Prof. Dr. Ralf Dreier, Prof. Dr. Martin Kriele; Türkiye'den Doç. Dr. Yılmaz Aliefendioğlu, Doç. Dr. Emin Artuk, Prof. Dr. Bakır Çağlar, Prof. Dr. Ali Güzel, Prof. Dr. Hüseyin Hatemi, Yrd.Doç. Dr. Hayrettin Ökçesiz, Doç. Dr. Sami Selçuk, Prof. Dr. Bülent Tanör bildirileri ve tartışmaları ile katılmışlardır.

Şantiye alanlarına kulübeler ve çadırlar kurma
Elektrik hesabını kısmen ödememe
Askerlik cüzdanlarının yakılması
Askeri bölgeye ağaç dikme
Firar
İnşaat araçlarının ablukası ve işgali
Hastalıklı balıkları sorumlu firma binalarına bırakma
Yasak bölgelere girme
Gemilerin yüklenmesini ve açılmasını engelleme
Uçuş pistini yarı çıplak halde işgal
Celp belgesinin yakılması
Tramvayların kısa süreli ablukası
Kan sıçratma
Üniformanın kötüye kullanılması
"ÖLÜ" biçiminde yere uzanma
Füze üslerine girme girişimi
Barış kampları kurma
İşi bırakma
Çit aşma
İmdat frenini çekme
"Ölüm bölgesini yaşam bölgesine dönüştürme"
Köprülerin tahrip odacıklarını örme
Yasak alanda (parlamento önünde) gösteri yapma
Füze üssüne girerek haç dikme
100 metre yüksekliğe balon asma
Ağaçların kesilmesini engelleme
Şantiye alanında faşing kutlama
Yolun tahta paravanla kesilmesi
Nüfus sayımı formlarından Truva atı yapılması
Sınır kapılarını traktörlerle abluka
Mezhep ayinlerinin engellenmesi
Sivil savunma tatbikatında sığınaklara girmeme
Otobüslerde ırklara göre oturma düzenine uymama
Hafriyat araçlarının engellenmesi
Atom bombası deneme bölgesine girme teşebbüsü
Denizaltının üstüne tırmanma
Güneye (ABD) özgürlük seyahatleri

Yasaklanmış sempati gösterileri
Askere alma dosyalarının temsili napalm ile tahribi
Askerlik hizmetinden kaçınmak için kiliseye iltica
Askerlikte itaatsizlik ve isyan
Bomba deneme bölgesinde kilise yapımı
Pentagonun gizli belgelerinin yayımı
Atom denizaltılarına sınırlı zarar vermeler
Sığınmacıların saklanması
Silah fabrikasına girme ve bazı füze parçalarını uzaklaştırma
Bir atom denizaltısının ismini USS-Auschwitz olarak değiştirme (Auschwitz bir Nazi toplama kampıydı.)
Füzelerin tahrip başlıklarını sökme
Denizaltı tersanesine girerek bir denizaltının füze fırlatma yuvalarını tahrip ve kanla doldurma
Tehlikeli yerlere trafik işaretleri koyma, yaya geçidi çizgileri çizme
Ağaçlara sarılma
Askeri tören geçidini oturarak engelleme
Bir anma levhasının yasaya aykırı olarak asılması
ENSEC çitine oyuncak bebeklerin asılması
Sınır geçme
Notre Dame kilisesinin sütunlarına sarılma
Askeri törende pasifist sloganlar söyleyerek askerlerle birlikte yürüme
Askeri bölgeye koyun ağılı kurma
Askeri bölgedeki boş toprakların sürülmesi
Su hattını askeri alana verme
Atom enerji santralinin çitini sökme
Askerlik yoklama cüzdanlarının geri gönderilmesi
Atom artığı yüklü bir geminin engellenmesi
Askerlerin üniformalı gösterisi
Elektrik hesabının bir kısmının bankada bloke edilmesi
Parlamento konuşmalarını yasak olduğu halde yayımlama
Kira boykotu
Atom artığı taşıyan gemilere tırmanma
Yerleşim merkezleri kurma
Ülke dışında askerlikten kaçınma

Gizli atom silahlarının planlarını açıklama
Savunma bakanına, bir din adamı sıfatıyla, askerlik hizmetinden ve yerine sivil hizmetten kaçınmayı onaylayan mektup yazma
Sivil savunma cüzdanının beton blokta dondurularak suya atılması
Çocuklarla el ele vererek yolu kesme
Başpiskoposun vergi boykotunu onaylaması
15 metrelik bir lastik balinayla bir balina avlama gemisinin engellenmesi
Kuralları aşırı bir titizlikle uygulamak (ve örneğin, böylelikle hizmeti yavaşlatmak ya da bir haksızlığı daha açıkça ortaya sermek)
Hukuki olanaklardan kitleler halinde yararlanmak (örneğin ülkemizde sıkça görülen toplu olarak viziteye çıkma edimleri)

Bu tür eylemlerin özneleri kadınlar, işçiler, siyasi parti yanlıları, yüksek ve orta öğretim öğrencileri, din adamları, teologlar, şirket hissedarları, askeri ve sivil hizmet yükümlüleri, balıkçılar, elektrik aboneleri, milletvekilleri, önde gelenler, kaptan ve tayfalar, profesörler, hakimler, çiftçiler, mezhep mensupları, Kızılderililer, siyahlar, askerler, demiryolcular, muhabirler, yaşlılar gibi ya, gerek tek başlarına gerekse topluluklar halinde davranan ve toplumun hemen her kesitinden gelen gerçek kişilerdir ya da "Snowball", "Kabouters", "Greenpeace", "Yurttaşlar İnisiyatifi", "Pasifistler", "Pflugschar", "Robinwood", "Phoenix", "Silo-Rebmesser", "Pledge of Resistance", "Operation Gandhi", "Direkt Action Committee", "Committee of 100", "4. Uluslararası Şiddetsiz Antimilitarist Yürüyüş", "CORE-Yurttaş Hakları Örgütü", "Yurttaşlık Hakları Hareketi", "Gewaltfreiheitsgruppe gegen Atomenergie", "Şiddetsiz Antimilitarist Yürüyüş", "BWNIC-British Withdraw from North Ireland Campaign", "North Ireland Civil Rights Association", "GARM-Militarizme karşı Direnme Grubu", "Internationale Aktionsgemeinschaft gegen das AKW Cattenom" gibi toplumun her kesitinden gerçek kişilerin oluşturmuş olabileceği örgütlü eylem topluluklarıdır. Bu eylemler kimi zaman birkaç dakika veya saat, kimi zaman ise günlerce yahut aylarca ve yıllarca sürmektedir. Eylemcilerin tutuklanmaları, hürriyeti bağlayıcı cezalara çarptırılma-

ları ender görülmemektedir. Bu insanları bu tür eylemlere sürükleyen konular ise yukarıdaki listeden şöyle saptanabilir: Savaş tehlikesi, silahlanma, nükleer silahlanma, askeri yönetimler, kriz bölgelerine silah sevki, kendi ülkelerine orta ve uzun menzilli füzelerin ve öbür atom silahlarının yerleştirilmesi, atom bombası denemeleri, atom denizaltılarının üretimi, uranyum çıkarılması ve sevki, silah fuarlarının açılması, silahların sergilenmesi, askeri bölgelerin ve eğitim alanlarının genişletilmesi, silahlanma harcamaları, askerlik hizmetinin ve yerine sivil hizmetin eylemcinin vicdanına ters düşmesi, Vietnam Savaşı, atom enerjisi santrallerinin kurulması, bu santrallerin artıklarının yarattığı sorunlar, bu konularda kamunun bilgilendirilmemesi, kömür enerjisi santrali kurulması, kimyasal artıklar, gürültü, zehirli gazlar, ağaç kesimleri, gübre sınırlaması, parkların, yeşil alanların ve varlıkların korunamaması, canlı ve cansız çevrenin tahribi ve kirliliği, basın özgürlüğünün kısıtlanması, orta ve yüksek öğrenim ve eğitim sorunları, olağanüstü hal yönetimleri, mesken hakkının savsaklanması, kürtaj yasağı, siyasi amaçlı tayinler, trafik kazaları, nüfus sayımı, ırkçılık, sığınma hakkının tanınmaması, Reagan'ın devlet ziyareti, tarım ürünlerinin fiyat politikası, işçi hakları, işsizlik, şiddet eylemleri, demokratik haklar, habeas corpus act koşullarının çiğnenmesi...

Örnekleme olarak, başka bir araştırmadan ise[86], yine Hollanda'da 1968-1981 yılları arasında gerçekleşen sivil itaatsizlik eylemlerinin tarzlarını ve toplumsal alanlarını şöyle öğreniyoruz: 1) *Tarzları*: Toplam 997 adet eylemden; işgaller (373 adet, % 37), ablukalar (108 adet,% 11), bina işgalleri (97 adet,% 10), kamu düzenini bozmak (50 adet,% 6), boykotlar veya grevler (35 adet,% 4), vergi vermekten kaçınma (16 adet,% 2), sivil hizmetten kaçınma (13 adet,% 1), diğerleri (288 adet,% 29), bilinmeyenler (9 adet, % 1); 2) *Konuları*: Toplam 832 adet eylemden; eğitim, okullar, yük-

[86] **Yvonne Van Dongen** en C.J.M. Schyt, *Burgerlijke Ongehoorzamheid in Nederland: 1968-1981*, bu yayın hakkında v. Dongen aynı başlıkla "Geweldlos Aktief" dergisinde (3/4 1984, s.15—20) bir özet yayımlamıştır. Ebert (*a.g.y.* s.100 vd.) bu alıntıyı G. Jochheim'ın çevirisiyle oradan nakletmektedir.

sek okullar ile ilgili sorunlara ilişkin (167 adet, % 17), imar ve ikamet sorunlarına ilişkin (215 adet, % 22), iş hukuku sorunlarına ilişkin (161 adet, % 16), sağlık/ kültür sorunlarına ilişkin (63 adet, % 6), çevre/silahlanma sorunlarına ilişkin (81 adet, % 8), kamu düzenine ilişkin yasama ile uyuşturucu konusunda (43 adet, % 4), uluslararası siyasi sorunlara ilişkin (36 adet, % 3), askeri hizmetle ilgili olarak (66 adet, % 7).

Yukarıdaki eylemlerin olgusal çözümlemesini şöyle yapabiliriz: 1) Bunlar her şeyden önce bir ya da birden fazla insanın etmek ya da etmemek yoluyla bir pozitif hukuk kuralını kamuoyu önünde çiğnediklerini ve bunun sonuçlarını göze aldıklarını gösteriyor. 2) Bu eylemler münferit ve spontan olabileceği gibi, önceden tasarlanmış ve örgütlenmiş bulunabilirler. 3) Bunlar genellikle hiçbir biçimde şiddet kullanmayan; kullanıldığı durumlarda diğer insanların fiziki bütünlüğüne karşı şiddet uygulanmayan eylemlerdir. Kabagücün genellikle eşyaya karşı kullanıldığını görüyoruz (bir generalin üzerine kan sıçratmada ise bunun tersi de gözlenmektedir). Burada elbette şiddet tanımı belirleyicidir. 4) Her siyasi rejimde gerçekleşebilecek eylemler olmakla birlikte, demokratik hukuk devletlerinde sıklıkla görülmektedir. 5) Kitle iletişim örgütlerinin ilgisi ve (ülke içi ve dışı fiziki ve siyasi) iletim olanakları bunların başarı beklentilerini güçlendirmektedir. 6) Toplumun her kesitinden herkesin ve bütün toplumsal rollerin katılabileceği bir temel "yurttaş" formülü çerçevesindeki konuları içermektedir. 7) Sosyolojik bir araştırma henüz bulunmamakla birlikte demokratik hukuk devletinin karar süreçlerinde duyarlılığa ve siyasi-toplumsal kararlarda öngörüye ve ussallığa yaradıkları tahmin edilebilir. 8) Bu tür eylemlere katılanların demokratik hukuk devleti hakkındaki ortak görüşle uyumlu oldukları ve bunun düzeni içerisinde siyasi, idari, yargısal, eğitsel vb. roller taşıdıkları görülmektedir. 9) *Theoder Ebert*'e göre "şiddetten uzak eylem ilk önce bir çatışma ya da anlaşmazlık konusunu, sorumluları ve kamuoyunu yeni çözümler aramanın ivediliği hakkında ikna edebilecek derecede dramatize etmek hedefini içerir. Böylelikle bir «doğrudan eylem»den de söz edilebilir; çünkü tartışmalı konu gerçek yerinde ya da sembolik

bir yerde, sorumluları bir karara (bu karar sivil itaatsizliğin bertaraf edilmesi de olabilir) zorlayacak biçimde işlenebilir"[87]

Sivil itaatsizlik olgusunun siyaset sosyolojisi alanına giren öğelerinin yanında, çalışmanın amacı bakımından bu olgunun meşruluk tartışması çerçevesinde, özellikle hukuk etiği alanına giren öğelerini tekrar ele almak yerinde olacaktır: Bunlardan ilki "şiddet" öğesidir. Buna göre sivil itaatsizlik olaylarını a) şiddet içermeyenler, b) ancak eşyaya karşı ve amaçla orantılı, ölçülü derecede şiddet içerenler, c) kişilere karşı da, yine amaçla orantılı ve ölçülü derecede şiddet içerenler (örn. bir generalin üniformasına kan sıçratma, ya da yabancı düşmanlığını protesto etmek için taksi sürücülerinin yüksek desibelde klakson çalarak gösteri yapmaları vb.), d) şiddet derecesi amacı aşan eylemler. İkinci öğe, "bir pozitif hukuk normunun çiğnenmesi"dir. Sivil itaatsizlik doğrudan bir normun içeriğine yönelebileceği gibi, ilgisiz hukuk normlarını çiğneyerek başka konuları da protesto edebilir. Aslında en yaygın sivil itaatsizlik türü budur. Çünkü örneğin bir uluslararası antlaşmayı onaylayan bir yasayı doğrudan çiğnemek olanaksızdır. Üçüncü öğe, "eylemcinin yaptırıma rızası"dır. Dördüncü öğe, "eylemcinin hukuk devleti tasarımıyla konform olması"dır. Yukarıdaki örneklerine baktığımızda, maddi içerikli hukuk devleti düşüncesinin dışında yer alabilecek bir protesto konusu bulamıyoruz. Şu halde, eylemcinin sorumluluğu açısından sivil itaatsizlik; şiddet içermeyen (ya da ancak amaçla orantılı ve ölçülü derecede şiddete yer verebilen), bir pozitif hukuk kuralını çiğnemiş bulunan ve amacının hukuk devleti ideallerine uygun düştüğü ve eylemcisinin, çiğnediği kuralın yaptırımına katlanmaya hazır bulunduğu barışçıl bir sosyal-siyasi olgudur. Ayrıca bu eylemler gizli olarak değil, kamunun bilgisine sunulmak üzere ve bu amacı gerçekleştirebilecek araçlar dikkatle seçilerek yapılmaktadır. Yukarıda sunduğum edim tarzlarından protestocuların ne denli ilginç yöntemler geliştirdikleri görülmektedir.

Ebert, *a.g.y.* s.95

§ 4 Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Kavramının Belirlenmesi

I. Hukuk Devleti

1. Hukuk Devletinin Anlamsal ve Olgusal Çerçevesi

Hukuk Devleti kavramı ilk olarak 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başında, yani bir geçiş döneminde İlk Alman Liberalizminin temsilcileri; *J.W. Placidius* (1798), *Adam Müller* (1809), *C.Th. Welcker* (1812), *J.Ch. Frhr. von Aretin* (1824) ve *R. von Mohl*'da (1828) görülür[88]. Dilsel bakımdan bu biçimiyle ilk olarak Almanca'da ifade-

[88] Hukuk Devletine ilişkin literatür burada sayılması olanaksız derecede kapsamlıdır. Ana hatlarına ilişkin bilgileri aşağıdaki yazarlardan aldım: **Ulrich Scheuner**, "Die neuere Entwicklung des Rechtstaats in Deutschland", b.y.: *Rechtstaatlichkeit und Sozialstaatlichkeit*, Aufsätze und Essays, hazırlayan: Ernst Forsthof, Darmstadt 1968, s.461; *Erhard Denninger*, "Rechtsstaat", b.y.: *Handlexikon zur Rechtswissenschaft*, 2. cilt, hazırlayan: Axel Görlitz, Hamburg 1974; **Reinhardt Beck**, *Sachwörterbuch der Politik*, 2. baskı, Stuttgart 1986; **E.-W. Böckenförde**, "Rechtsstaat", b.y.: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, 8. cilt, hazırlayanlar: Joachim Ritter ve Karlfried Gründer, Darmstadt 1992; **Gustav Radbruch**, "*Hukuk Devleti*", çev. Hayrettin Ökçesiz, b.y.: AAHD, Ağustos 1990, sayı 1, s.14 vd.; Türkiye'de Hukuk Devleti için şu yapıtlara ve oralarda adı geçenlere bakılabilir: **Reşat Kaynar**, *Türkiye'de Hukuk Devleti Kurma Yolundaki Hareketler*, önsöz: Sıddık Sami Onar, İstanbul 1960; **İbrahim Ö. Kaboğlu**, "Türkiye'de Hukuk Devletinin Gelişimi", b.y.: *İnsan Hakları Yıllığı*, cilt 12, yıl 1990'da ayrı bası, s.139 vd.; **Hüseyin Hatemi**, *Hukuk Devleti Öğretisi*, İstanbul 1989; Hukuk Devletinin türlü açılardan çağdaş, kapsamlı bir incelenmesini "Der bürgerliche Rechtsstaat" (hazırlayan: Mehdi Tohidipur, iki cilt, Frankfurt/M 1978) adlı makaleler derlemesinde buluyoruz.

sini bulmuştur (*Rechtsstaat*). Anglosakson "rule of law" deyimi içerik bakımından "Rechtsstaat"ın tam bir koşutu değildir[89]

Hukuk devleti kavramının tanımı, zaman içerisinde ve bakış açılarına göre türlülük göstermiştir. Devlet gücünün hukukla bağlanmasında ve ölçülü kılınmasında, kişisel özgürlüğün korunmasında özünü bulduğumuz hukuk devletinin kökenleri Antik Çağdan Ortaçağa kadar uzanmaktadır. Özgürlük düşüncesi kadar, egemenin hukuka boyun eğmesi gerektiği de Antik Çağdan beri siyasi düşüncenin temel öğelerindendir. *Aristoteles* insanların değil, aklın (*logos*) hüküm sürmesi gerektiğinden söz eder[90] Ortaçağda egemenin yasadan bağımsızlığı kadar onun *sub lege* konumu da söz konusudur. Onun hukuku korumak görevinden, ülkesinin temel yasalarına uymak görevi de türer. Her ne kadar kıta Avrupasında gereğince gelişememiş olsa da bu bağlılık Anglosakson çevrede sonraki gelişmeleri etkileyecek derecede kök salmıştır[91]. Bu düşünce nihayet *Locke*'un; "Yasakoyucu ya da en yüce güç keyfilikle ve rastlantısal kararlarla yönetebilmek yetkesine sahip olduğu sanısına kapılmamalıdır. Bu güç adaleti kamuya duyurulmuş sürekli yasalar ve tanınmış ve yetkilendirilmiş yargıçlar yardımıyla gerçekleştirmelidir"[92] savına dek uzanmaktadır. *Montesquieu*'nün güçler ayrılığı kuramı da, örneğin *Sir John Fortuscue*'nün, tiranların despotluğu karşısında ancak karışımlı ve hukukla dengeli bir yapıyla ılımlılaştırılmış bir egemenlikten, yani *rex politice imperans*'ından esinlenmektedir[93] Nihayet, hukuk devletinin temelinde gerilere doğru uzanan bir diğer öğe ise yurttaşın, egemenin keyfiliğine sınırlar çeken ve haklarda özgürlük olarak korunan o eski özgürlüğüdür (Ortaçağ özgürlüğü bir hukuki bağımlılıktan özgürlük değil,

[89] **Böckenförde**, *a.g.y.* sn. 332; **Ralf Dreler**, "Der Rechtsstaat im Spannungsverhältnis zwischen Gesetz und Recht", b.y.: *JZ* (Juristenzeitung), cilt:40, 1985, s.353

[90] **Aristoteles**, *Nikomakhos'a Etik*, 1134a in fine, Ankara 1988

[91] **Scheuner**, *a.g.y.* s.470 vd.

[92] **John Locke**, *Zwei Abhandlungen über die Regierung*, hazırlayan ve giriş yazan: Walter Euchner, Frankfurt/M 1977, s.285 vd.
De Laudibus Legum Angliae (1471), Ed. Chrimes 1949 Cap. 9, (**Scheuner**, *a.g.y.* dn.30)

aksine bir status'ta, bir status hukukunda köklenmiş bir konumdur) ki bu, insanın 17. yüzyılda doğal hukukla ileri sürülen doğal özgürlüğü ile ilişkilendirilerek, 18. yüzyılda devletin sınırı ve amacı olacaktır. Aydınlanmacı devlet felsefelerinin böyle bir gelenekten geçerek gelen ve 18. yüzyılın sonlarına doğru Amerika Birleşik Devletleri ile Fransa'nın anayasalarında yerlerini bulan bu öğeleri: güçler ayrılığı, temel hakların ve bireysel özgürlüğün korunması, yasanın vurgulanması, bugün de anayasal devletin önkoşullarıdır[94]

Hukuk devletinin kökenlerinden sonra, dilsel yapısıyla "hukuk devleti" kavramı olarak kullanıldığı düşüncelerin tarihçesine de kısaca bir göz atmakta yarar vardır: *Welcker* hukuk devletini bir devlet biçimi olarak değil, bir devlet türü olarak (*Staatsgattung*), aklın devleti (*Staat der Vernunft*) olarak görmektedir[95] *Von Aretin* devleti "makul genel iradeyle yönetildiği ve yalnızca genel en iyinin amaçlandığı" bir kurum olarak kavramaktadır[96]. Bunun karşıt kavramları ise monarşi ya da aristokrasi değil, despotluk ve teokrasidir. Hukuk devleti kavramı için şu noktalar belirleyicidir: 1) Özgür bireyin ve onun dünyevi yaşam amaçlarının devlet düzeninin çıkış noktası olarak tanınması ve böylelikle kişiyi aşan her türlü devlet tasarımından ve ereklerinden uzaklaşılması; 2) devlet ereklerinin ve ödevlerinin bireysel özgürlüğün güvenceye alınması ve bireysel gelişimin sağlanması ile sınırlanması (*Mohl*'da olduğu gibi buna uygun olarak refah düzeyinin artırılması da bu çerçevede görülebilmektedir); 3) devletin aklın ilkelerine göre örgütlenmesi, devlet etkinliklerinin bu ilkelere göre düzenlenmesi... Bu çerçeveyi belirleyici anlamda yurttaş özgürlüğünün (serbest dolaşım, sözleşme, dernek kurma, serbest girişim ve mülkiyet özgürlüklerinin) garanti edilmesi, hukuki eşitlik, yazılı anayasa, genel yasalar, adliyenin gü-

[94] **Scheuner**, *a.g.y.* s.471 vd.; Bu bağlamda hukuk devletinin oluşumunun siyasi açıdan bir başka boyutu bulunan Fransız Devriminin ve temel insan haklarının felsefi ve sosyo-ekonomik boyutları için ayrıca bkz.: **Niyazi Öktem**, "Fransız Devrimi'nin Felsefesi ve Türkiye", b.y.: *İ.Ü.H.F.M.*, 1988-1990, sayı 1-4 (991'de yayımlanmıştır), s.267 vd.

[95] **C.Th. Welcker**, *Die letzten Gründe von Recht, Staat und Strafe* (1813) 1. kitap, başlık: 6,25 (**Böckenförde,** *a.g.y.* sn.332)

[96] **J.Ch. Frhr von Aretin**, *Staatsrecht der konstitut. Monarchie 1* (1824), 163 (**Böckenförde**, *a.g.y.* sn. 332)

venliği (yargıçların bağımsızlığı), halkın temsil ile yasama etkinliğine katılması ve bu anlamda aynı zamanda güçler ayrılığı[97] Kavramsal gelişimi içerisinde böyle bir çerçeveye yerleşen hukuk devletini bu gelişim çizgisinde izlemeyi sürdürelim:

Hukuk devleti ilk önce, burada akliyeci doğal hukuk kuramını benimsemiş bulunan *I. Kant*'ça tasarlanmıştır. Ona göre devlet, hukuk yasaları altında biraraya gelmiş insanların birliğidir[98] Bu hukuk yasaları[99] ilk hukuk devleti kavramı için biçimlendirici nitelikte akıl ilkeleriydi. Bunların giderek daha da işlendiği bir genel kamu hukuku kuramında devlet (*res publica*) bütün bireylerin yararına ortak bir kurumdur. Bu bakımdan varoluşun konusu, özü, artık kamusal ve siyasi alandan devlet öncesi alana yani kamusal ve siyasal olanın orada işlev kazandığı özel ve toplumsal alana kaymaktadır. Devletsel-kamusal düzenin nedeni bulunduğu kişi ötesi değerlerin yerine özerk, bireysel öznenin sınırlayıcı anlamda kendi yasamacılığı ve kendini gerçekleştirmesi geçmektedir. Devletin yaratması gereken koşullar özgürlüğün ve bireysel mülkiyetin güvence altına alınması talebiyle biçimlenirken, hukuk devleti düzeninin kazanç ve mülkiyetle ilişkili kentsoylu karakteri de oluşmaktadır. Üniter, materyel ve formal bir devlet ilkesi olarak hukuk devleti, öteki devlet biçimlerini yönetim biçimleri durumuna sokmaktadır. Hukuk devleti buna göre özgürlükçü olmasına rağmen, koşulsuz bir demokrasi eğilimi taşımamaktadır. Yurttaşların devlet yaşamına etkin katılımı olarak siyasi özgürlükleri, kentsoylu özgürlüğün güvenceye alınması ve tamamlanması olarak bir anlam taşımakta, ölçülerini ve sınırlarını buradan almaktadır[100] Burada hemen hu-

[97] **Böckenförde**, *a.g.y.* sn.332

[98] **Immanuel Kant**, *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, Königsberg bey Friedrich Nicolovius 1797, 43,45 ve 52, Werkausgabe cilt VIII, hazırlayan: Wilhelm Weischedel, Frankfurt/M 1979

[99] **Kant**, *Metaphysik der Sitten, Einleitung in die Rechtslehre*, A,B,C, Werkausgabe cilt VIII, hazırlayan: Wilhelm Weischedel, Frankfurt/M 1979

[100] **Scheuner**, *a.g.y.* s.475 vd.; Böckenförde yukarıdaki çözümleme için şu yazarları referans gösteriyor (*a.g.y.* sn.333): Aretin (*a.g.y.* 159 vd.), Robert von Mohl (Das Staatsrecht des Königreichs Württemberg 1, 1829, 2, s.453 vd), J.C. Bluntschli (allgemeines Staatsrecht 1, 4. baskı 1863, s.318-324)

kuk devletinin en önemli temel taşlarından birini zikretmek gerekir: Hukuk devleti niteliğindeki bir anayasal düzenin ekseni "yasa kavramı"dır. Hukuk devletinin yasa kavramı kendi içerisinde bir yandan nesnel-içeriksel diğer yandan formel iki unsuru bölünmez bir bütün durumunda birbirleriyle ilişkilendirmektedir. Buna göre yasa, kamuya ve tartışmaya açıklık ile özellik taşıyan bir süreçte halkın temsilcilerinin rızası koşuluyla oluşan genel rasyonel bir kuraldır[101]. Halkın temsili koşulu yurttaşın özgürlüğü ilkesini ve öznesel konumunu korumakta; yasanın genelliği, yurttaşların medeni ve toplumsal özgürlük alanlarına herkes için aynı genellikte geçerli tanımlamaları ve sınırlamaları aşar biçimde ortaya çıkacak müdahaleleri önlemekte; kamuya ve tartışmaya açık siçimde öngörülen yasama süreci ise; yasanın içeriğini belirlemekte insanın ulaşabileceği en yüksek akla uygunluk derecesinin gerçekleşmesine olanak vermektedir. Bu koşullarda oluşan yasayla idare eylemlerinde ve işlemlerinde bağlanmakta, yönlendirilmekte ve sınırlanmaktadır. Yasa bütün bunlara göre, bireylerin genel iradelerinin ve özerkliklerinin temel oluşturduğu bir özgür devlet iradesi olarak görünmektedir[102].

Hukuk devleti kavramının 19. yüzyıldaki gelişimi biçimsel hukuk devleti kavramına indirgenerek sürer. Hukuk devletinin bu anlamda klasikleşmiş bir yeniden tanımını *FJ. Stahl* vermektedir: "Devlet hukuk devleti olmalıdır... Kendi etkinliğinin yollarını ve sınırlarını, yurttaşlarının özgür alanlarını hukukla iyice belirlemeli ve çiğnenemez derecede güvenceye almalı, ahlaki mülahazaları, hukuk alanına girenlerin dışında, yani zorunlu bir sınıra dek devlet olarak doğrudan besleyip izlememelidir... Hukuk devleti kavramı, devletin asla içeriği ve hedefi olmayıp bunları gerçekleştirmenin

[101] **Böckenförde**, *a.g.y.* sn.333

[102] **Ludwig von Stein**, *Die Verwaltungslehre 1/1*, 2. baskı, 1869 74f s.85-87 (**Böckenförde**, *a.g.y.* sn. 333)

tarzı ve karakteridir"[103] Görülüyor ki, *Stahl*'a göre hukuk devleti asla bir ahlak devleti veya teokrasi olamaz. O artık daha önce belirttiğimiz gibi bir devlet türü de (*Staatsgattung*) değildir. Devletin amacından ve biçiminden soyutlanmış, farklı egemenlik sistemleriyle bağdaşabilir ve elbette bunların her birini yumuşatabilen, apolitik bir biçim unsurudur. Buna göre anayasası olan, yurttaşlarının haklarını yasalarıyla tanıyan ve bu yasalardaki hakların idareye karşı da ileri sürülmesine olanak veren, kanun yollarını açık tutan her düzen hukuk devletidir. Bu indirgenmiş formel hukuk devleti, ilk hukuk devleti kavramının içerdiği akliyeci hukuka dayalı bireyselci hedef saptamaları, devleti kişiyi aşkın tarzda temellendirebilmek ve onun kişiyi aşkın hedeflerini koruyabilmek için reddetmektedir[104] Buna karşı *Rudolf von Gneist*'ın düşüncesinde biçimsel hukuk devleti, onun "toplumun devletsel düzeni"ne ilişkin devlet siyasetiyle bağıntılı olarak, kurumsal ağırlıklı özel bir anlam kazanmaktadır. *Gneist* toplumun devletsel düzenini, 1789 Fransız Devrimine dayalı "devletin toplumsal düzeni" tasarımının karşısına koymaktadır. Ona göre hukuk devleti toplumdaki çıkarların üzerinde duran, yasalarla biçim kazanmış, kendine özgü otoritesi, özgün biçimleri ve süreçleri, kendi örgütsel ve örgensel yapılanmasıyla özellik taşıyan bir devlet düzenidir; bu düzende kamusal ödevler ile özel kazanç güdüsünün barıştırılması yurttaşların resmi makamlarda devlet görevlerine katılımıyla (onursal görevlerle) gerçek olmaktadır[105] Buna karşılık *Otto Bähr* ve *Otto von Gierke* hukuk devleti kavramıyla her şeyden önce devlet yaşamının bir hukuki düzenini ve bu temelde devlet edimlerinin denetimini anlamaktadırlar. Buna göre hukuk devleti hukuku kendi varlığının te-

[103] *Die Philosophie des Rechts* 2, 3. baskı, 1856, 26 ve *Staats- und Rechtslehre* II., 3. baskı, s.137 (**Böckenförde**, *a.g.y.* sn.333 ve **Rudolf von Gneist**, *Der Rechtsstaat*, Berlin 1872, s.16 **Otto Bähr,** *Der Rechtsstaat. Eine publizistische Skizze*, Kassel u. Göttingen 1864, s.1)

[104] **Böckenförde**, *a.g.y.* sn.334

[105] **Rudolf von Gneist**, *Verwaltung, Justiz, Rechtsweg*, 1869, s.57 ve *Der Rechtsstaat und Verwaltungsgerichte in Deutschland*, 2. baskı 1879, s.26-37 (**Böckenförde**, *a.g.y.* sn.334); v. **Gneist**, *Der Rechtsstaat...*

mel koşulu olarak görmekte ve kendi içindeki hareketli yaşamın hukukun ana ilkelerine göre devinmesini ifade etmektedir. Devlet de aile, cemaat, dernek gibi bir ortaklıktır. Diğerleri gibi o da hukukun üstünde değil altında yer alır. Bunun gerçekleşmesinin en iyi yolu bütün devlet edimlerinin (özel ve idareyle herhangi biçimde bağımlı idare mahkemelerinin yargısının değil) bağımsız bir yargının denetimine tabi tutulmasıdır[106]

19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan hukuki pozitivizmin geç dönem konstitusyonel genel kamu hukuku kuramı, hukuk ile devleti akliyeci hukuka ve bireyselciliğe dayalı bir güdüme tabi kılan devlet ve anayasa kuramlarını siyasi olmakla suçlayarak reddeder. Hukuki devlet kavramından da her türlü amaç unsurunu çıkarır. Buna göre hukuk devleti yalnızca genel kamu hukuku dogmatiğinin bir kavramı olup devlet ve anayasa kuramlarının bir kavramı değildir. Bu indirgemeye göre hukuk devleti yasa, idare ve birey arasındaki ilişkinin belirli bir düzenidir. Öyle ki, idare ne bir yasaya aykırı olarak (*contra legem*) ne de yasal bir temeli olmaksızın (*praeter, ultra legem*) bireyin özgürlük alanına müdahale edebilir. Bu anlayışın karşıt kavramı artık despotluk değil, 18.Yüzyılın polis devletidir[107]. Bu tür bir hukuk devleti kavramında "yasanın egemenliği" düşüncesi, yurttaş özgürlüğünün bir garantisi olarak ve "idarenin yasayla bağlılığı" ile sınırlı ve orada yoğunlaşmış biçimde sürmektedir. Bu durumda pozitivizme ait başka bir indirgeme karşımıza çıkmaktadır: Hukuk devleti kavramı, yasakoyucunun mutlak egemenliğinin herhangi hukuki bir sınırlanmasının kategorik yadsınmasıyla bir kez daha formelleşmektedir. Yasanın akılla ilişkilendirilmesi, "yasanın egemenliği"nin içsel meşruluğu hukuk ötesi bir kategori olarak görünmektedir. Yasada gerçek olan, yasa koyucu merciin iradi edimidir. Yasanın genelliği bile yasa kavramının doğası olup başkaca kurucu bir öğesi değildir. Devleti bütünüyle, insanın yasa koyma gücüyle alay eden bir mutlak hukuka ta-

[106] **v. Bähr**, *a.g.y.* s.45 vd.; **Otto von Gierke**, *Das Deutsche Genossenschaftsrecht 1*, 1868, s.831 vd. (**Böckenförde**, *a.g.y.* sn.334)

[107] Yukarıdaki bilgiler için bkz. **Böckenförde**, *a.g.y.* sn.334

bi kılmak hukuk devleti idesini terk etmek olmaktadır[108] Bu tarz formelleştirilmiş bir hukuk devleti idesinin ardında yalnızca hukuki bir pozitivizm değil, aynı zamanda pozitif hukukun ve yasakoyucunun nihai karar mercii oluşunun, dünya görüşleri bakımından homojenliğini yitirmiş bir toplumda barış getirici işlevinin kavranması yatmaktadır[109] Bu anlamda kavranan hukuk devleti Almanya'da Weimer Cumhuriyetinin sonuna dek sürmüştür. Sınırlamakla ve geliştirdiği diğer birtakım süreçlerle karşısında anlam taşıdığı monarşinin çökmesi üzerine yeni bir siyasi düzen idesini temsil edememekle ve zamanın düşünsel akımlarının liberalizmden ve bireycilikten uzaklaşarak, tersine bir konumda hem tutucu çevreden hem de sosyalist yandan eleştirilere başlamasıyla formel hukuk devleti bir meşruluk krizi içerisine girer. Yeni dönemde savaşın doğurduğu sonuçlar bir yandan, toplumda oluşan ve güçlenen sınıfsal karşıtlıklar ile yeni demokratik gelişmeler diğer yandan, formel hukuk devletinin doğduğu toplum yapısında temelli değişimlere yol açar. Bu yeni eleştiri, "yasanın egemenliği" kavramıyla hukuk devletini hukuk güvenliği ve önceden bilinebilirlik işlevlerine indirgeyerek yasanın içeriğinin boşaltılmasına ve formelleştirilmesine götüren eski anlayışa karşı çıkar: Hukuk devletinin yasallığı artık meşruluğun yerini tutamamaktadır[110]

Bu meşruluk boşluğu, ideolojik ve siyasi tutumlarıyla türlü yönlerin adalet tasarımlarından kaynaklanan yeni içeriksel hukuk devleti tanımlarıyla doldurulmak istenmektedir. Sosyalist eleştiri biçimsel hukuk devletinin burjuvazinin ekonomik konumunu pekiştirip geliştirdiğini; bu nedenle onun asla bir "boş formül" olmadığını, tersine özgürlüğün ve mülkiyetin güvenceye alınmasını bir biçime soktuğunu ve nesnelleştirdiğini ileri sürmektedir. Varolan mal dağılımını ve üretim ilişkilerini, özellikle içerdiği mülkiyet garantisi ile, değiştirmek yerine süreklileştirmiştir. Köktenci sosyalist eleştiri için hukuk devleti burjuvazinin artık yeterince güçlü olamadığı, işçi sınıfının ise henüz o

[108] **R. Thoma**, *Rechtsidee und Verwaltungsrechtswissenschaft*, Jb. öff. Rechts Gegenwart 6 (1910), s. 204 (**Böckenförde**, *a.g.y.* sn.335)
[109] **Böckenförde**, *a.g.y.* sn.335
[110] **Böckenförde**, *a.g.y.* sn.335; **Hermann Heller**, *Staatslehre,* 1934 s.221

güce ulaşamadığı bir "geçiş dönemi değeri" taşımaktadır[111] Ilımlı sosyalist eleştiri ise demokratik hukuk devletinin özgürlük haklarını bireyin değerselliğinin ve halk iradesinin demokratik yolla belirlenmesinin bir güvencesi olarak benimsemektedir. Fakat hukuk devletinin de proletaryanın sosyal demokrat taleplerine açılmasını, iş ve meta düzeninin içerikli, yani ekonomik ve sosyal eşitliğe dayalı örgütlenmesini kabul ve tasdik etmesini istemektedir. Hukuk devleti ancak böylelikle, bir sosyal hukuk devleti olmakla yaşamda kalabilecektir[112]. Nasyonal Sosyalistlerin 1933 baharında iktidara gelmeleriyle hukuk devleti eleştirisinin başka bir tarzı gündeme geldi. Burjuvazinin bu liberal devlet tasarımı bir "içeriksiz devlet"i ya da kendi yaşamını kendisinin belirlediği, özgür ve bireyselci anlayışta bir bireyin dünyevi yaşam hedeflerinin gerçekleşmesine yönelik "içi boşaltılmış, değersizleştirilmiş bir devlet"i ifade etmektedir. Böyle bir hukuk devleti anlayışı, devleti toplumdaki kısmi grupların ve güçlerin çıkar savaşlarının aracı yapmaktadır. Yasanın egemenliği ilkesi gerçek ve kişisel egemenliği, genel normlara göre yönlenmiş önceden görülebilir olayların işlevselliği lehine bertaraf etmektedir. Yasa kavramının biçimselleştirilmesi hukuk devletini maddi içerikleri karşısında ve halk (ulus) hukukuyla (völkisches Recht) içeriksel ilişkisi bakımından nötralize etmektedir. Kentsoylu hukuk devleti "onursuz ve şerefsiz bir topluluğun prototipi"ni sergilemektedir[113]. Nasyonal Sosyalizm kendi ideolojisinin temel dayanaklarını hukuk devletinin yeni tanımına yerleştirmektedir. Çünkü o da bir hukuk devleti olarak anılmak istemektedir. Bir "hukukdışı devlet" çağrışımından, böyle bir yabancılaştırma ile kaçmaya çalışmaktadır. "Hukuk Devleti" kavramı dilsel-anlamsal bağlamında bile öyle anılan siyasi iktidara hemen bir meşruluk zemini bahşetmektedir. Bundan elbette hiçbir güç kendisini yoksun bırakmayacaktır.

[111] **Otto Kirchheimer**, "Bedeutungswandel des Parlamentarismus" (1929), b.y.: *Von der Weimarer Republik zum Faschismus*, 1976, s.63

[112] **Hermann Heller**, "Rechtsstaat oder Diktatur?", b.y.: **Tohldipur**, *a.g.y.* s.163 vd., 165

[113] **Ernst Forsthoff**, *Der totale Staat*, 1933, s.11,13,18; **Carl Schmitt**, *Staat, Bewegung, Volk*, 2. baskı, 1934 s.24 vd.; **H. Lange**, *Vom Gesetzesstaat zum Rechtsstaat*, 1934, s.6. (yukarıdaki yazarlara yapılan bu yollamalar için bkz. **Böckenförde**, *a.g.y.* sn.343)

Değişen, gelişen toplumsal ve düşünsel koşullarla birlikte önceki biçimsel-liberal hukuk devleti kavramı, bugün içeriksel-sosyal hukuk devleti kavramı ile yer değiştirmiştir[114]. Kentsoylu liberal hukuk devleti kendi ilkeleriyle sosyal sorunlara bir yanıt veremiyordu. Hukuk güvenliği, kazanç özgürlüğü, özgürlük ve mülkiyet garantisi bireyi feodal stand bağlılığından kurtarmış ve kooperatif bağlardan koparmıştır ama, kazanç gayretlerinin ve bireylerin doğal eşitsizliğinin (yalnızca bir diğerinin eşit özgürlüğü ile sınırlı bulunan) engelsiz büyümesine olanak sağlamıştır. Bütün bu gelişmeler hukuk karşısında eşitlik ilkesi ile istikrar altına alınmış kentsoylu mülkiyet ilişkilerinden kaynaklanan sosyal eşitsizliklerin de giderek keskinleşmesine ve artmasına neden olurken, toplumsal özgürlükten yoksunluğu ve sınıfsal çatışmaları yoğunlaştırmıştır. Kendi eytişiminde ilk olarak *Ludwig von Stein* ve *Karl Marx*'ça kavranan bu yeni devinim, liberal kentsoylu hukuk devletinin ötesine işaret etmektedir: sosyal eşitsizliğe ve yoksunluğa karşı hukuk devleti kavramının içerdiği bireysel özgürlüğün ve hukuksal eşitliğin giderek artan sayıda yurttaş için içi boş formüller durumuna gelmesini önlemek amacıyla müdahaleci, yaşam koşullarını sağlayıcı, yeniden dağıtıcı bir devlet talep edilmektedir. Hukuk devleti kavramı içerisinde giderek bir "Sosyal Devlet" de tasarlanmaktadır: sosyal yapısal elemanlar geleneksel hukuk devleti tanımına kazandırılacaktır, ancak hâlâ tartışılmakta olduğu gibi, temel özelliklerini yitirtmeden hukuk devleti kavramına bu öğeler nasıl dahil edilecektir? Görüşler; hukuk devleti ile sosyal devletin anayasa düzleminde birbirleriyle bağdaştırılamaz olduğundan, sosyal koşulların dikkate alınması gereğinin ve toplumda dayanışma yükümlülüğünün sosyal hukuk devletinin özellikleri olduğuna, kapsamlı bir yeniden dağıtma ve ekonomi planlaması görevine dek uzanmaktadır[115]

İçerikli hukuk devleti kavramı bir bakıma pozitivizmden uzaklaşmayı ifade etmektedir. Tanımların çokluğu karşısında Böckenför-

[114] Hukuk Devletinin geçirdiği oluşum ve gelişim sürecinin siyasi-sosyolojik çerçevesi için özellikle bkz. **Gianfranco Poggi**, *Çağdaş Devletin Gelişimi. Sosyolojik bir Yaklaşım*, (çev. Şule Kut/Binnaz Toprak) İstanbul 1991, s.69 vd.

[115] **Böckenförde**, *a.g.y.* sn. 338

de şöyle bir açıklamada bulunmaktadır: "İçerikli hukuk devleti, devlet gücünün belirli yüksek hukuk ilkeleriyle ya da hukuksal değerlerle bağlı bulunması ve onun gerçekleşmesinin ilk önce biçimsel garantilerde değil, tersine ister belirli kültürel değerlerin, isterse maddi anlamda adil bir hukuksal durumun gerçekleşmesinde görülmesi olmaktadır. Bunun içerisine özgürlük güvencesi bir boyut olarak, ama yalnızca bir boyut olarak dahil edilmektedir. Anayasa, devlet gücünün yurttaş özgürlükleri ile siyasi irade oluşturmanın ve egemenlik kullanmanın sınırlayıcı ve sınıflandırıcı organizasyonu karşısında yalnızca sınırlanmasıyla yetinmemekte, o ayrıca toplumun yaşam düzeninin ve temel değerlerinin hukuksal pozitifleştirilmesi olmaktadır. Bununla yeni bir totalliğe uzanılmaktadır"[116] Böyle bir anayasa o zaman belirli etik-politik temel kanıları, genel hukuksal geçerlik tanıyarak yaptırımla korumaya almakta, bunların karşısında yer alanları diskrimine etmektedir. Özgürlük artık formel-hukuksal bir çerçevede koşulsuz olarak güvenceye alınmamakta, anayasanın temel değerler düzeniyle sınırlanmaktadır. Bunun dışına düşenler siyasi özgürlük talep edememektedir. Örneğin siyasi parti yasaklamaları ya da kamu görevlerinden men edilmek bu çerçevenin dışında bulunmanın hukuksal sonuçlarıdır.

Bugün hukuk devletini, içeriksizlikten, biçimselliğinin vurgulanarak içinin boşaltılmasından korumak gerekçeleriyle "içerikli hukuk devleti" safında yer alınmaktadır. Ancak bu sırada bireyin özgürlüğünü koruyucu biçimsel hukuksal garantilerin ve süreçlerin, bu özellikleri nedeniyle aynı zamanda bir içeriksel değer taşıdığı gözden kaçırılmaktadır. Bu garantiler ve süreçler mutlak sayılan üstün değerler adına bireye yapılabilecek müdahaleyi önlemekte ve onu kendi öznelik konumunda güvence altına almakta, kendilerini özgürlüğün kurumları olarak kanıtlamaktadırlar. Bunun karşısında etik-politik postülalar ve değerlerin, düzen içerisinde birlikte yaşamın temel gereklerini aşarak, bütün bireylerin eşit özgürlüğünün güvence altına alınması gereğinin üstünde bir hukuksal bağlayıcılıkla donatılması, zorunlu olarak bireysel özgürlüğün ve özerkliğin olanaksızlaşmasına yol açacaktır. Bu durum tinsel-etik bakımdan çoğulcu bir toplumda dahi

[116] **Böckenförde**, *a.g.y.* sn.339

hukuk devletinin değer nitelikli içeriklerini yorumlama yetkisine sahip bir kesimin egemenliğine götürecektir. Bu, değerler bakımdan özellikle böyle olacaktır, çünkü onlar ahlaki içeriklerinde rasyonel olarak temellendirilememekte, daha çok konsensüs özelliğinde birtakım koyutlar olarak öznel görüş ve inanışlara dayanmaktadırlar. Bu düşünceleri çerçevesinde *Böckenförde* hukuk devletinin temel sorunsalı olarak şu soruyu sormakta ve yanıtsız bırakmaktadır: "Siyasi bir topluluğun asla yoksun kalamadığı oylanamaz olanda birliğin, hukuk devleti bakımından da önkoşulup koşulamayacağı; hukuk devletinin bu birliği, tartışmalı durumlarda çoğunluğun kararına dayanan anayasa ve hukuk buyruklarıyla kurup korumak istediğinde, bizzat erozyona uğrayıp uğramayacağı sorulabilir"[117]. Bu soru karşısında, hukuk devletinin incelendiği siyasi topluluğun ideallerinin ve hedeflerinin, yani ethos'unun neler olduğunu bilmekle "üzerinde oylanamaz olan birliğin" de ne olduğunu bilmiş olacağımızı; bu birliğin çoğunluk kararlarıyla değiştirilebileceğinin ve bunu da hukuk devletinin işlevsel bir boyutu olarak görebileceğimizin evetlenmesi ile hukuk devletinin bu denli önemsediği bireysel özerkliğin bu çoğunluk karşısında geriye itilmiş olacağını söyleyebiliriz. Bireyin temel haklarının ve özgürlüklerinin asla çoğunluğun tasarrufunda olamayacağını bu bağlamda örnek olarak verebiliriz. Hukuk devletinin ilk elde ve her zaman devlet gücünün ve diğer toplumsal güçlerin bireyin özgürlüğü ve özerkliği lehine sınırlanması yolunda belirli hukuksal güvenceler ve süreçlerden oluştuğunu, onun sosyal ve içeriksel boyutları yanında sürekli hatırda tutmalıdır.

Sonuç olarak, görüşlerin ve bakış açılarının türlülük gösterdiği hukuk devleti kavramının herkesçe ortak sayılabilecek temel öğelerini şöyle sıralayabiliriz[118]:

— Devlet gücü anayasayla meşrulaştırılmış olmalı; yani devlet anayasal olmalıdır.

[117] **Böckenförde**, *a.g.y.* sn.340

[118] **Hayrettin Ökçesiz**, "İnsan ve Hukuk Devleti", b.y.: *Kamu Hukuku Bülteni*, sayı:1, Ocak 1990, s.3; **Klaus Stern**, *Der Rechtsstaat*, Krefeld 1971, s.7; **Fleisch**, *a.g.y.* s.6 vd.; **Ernst Rudolf Huber**, "Rechtsstaat und Sozialstaat in der modernen Industriegesellschaft", b.y.: *Rechtsstaatlichkeit und Sozialstaatlichkeit*, s.593 vd.

— Temel haklar ve özgürlükler bireyi devlet gücüne karşı korumalıdır.

— Güçler ayrılığı ilkesiyle; yetkilerin bölünmesi ve dağıtılması ile devlet gücü dizginlenmiş ve sınırlanmıştır.

— Yasallık ilkesi bütün devlet edimlerinin yasayla bağlanmasını gerekli kılar; devlet gücünün tezahürleri ölçülebilir ve önceden görülebilir olmalıdır.

— Bütün yurttaşların eşit muamale görmesi gerekir.

— Bağımsız mahkemeler aracılığıyla yurttaşa kamusal ve yönetsel hukuklarda da hak arama ve kanun yollarının açık olduğu güvencesi verilmektedir.

— Hukuk devleti memurlarını ve yönetimini eylem ve işlemlerinden sorumlu tutmaktadır; yasaya ve anayasaya aykırılıklarından dolayı zararın giderimi kurallarını içermektedir.

— Yönetimde olduğu gibi yasamada da hukuk devleti amaç/araç ilişkisinde oranlılık ilkesine uyar.

— Yurttaşların demokratik katılım hakları da hukuk devletinin bir parçasıdır: çünkü hukuk devleti, siyasi açıdan, olgun bir halkın onunla kendi kendisini sınırladığı bir düzendir[119]

Görüldüğü gibi hukuk devletinin iki bileşeni vardır: ilki, bireyin medeni ve siyasi özgürlüklerinin korunması, güvenceye alınması; öbürü anayasaya göre konmuş hukuk kurallarının devlet gücünü bağlamaları ve devlet içi yaşamı düzenlemeleri; yani özgürlük ve hukuk...[120]

2. *İnsan Açısından Hukuk Devletinin Boyutları*

Sivil itaatsizliğin, içerisinde anlam taşıdığı hukuk devletinin yukarıda olgusal ve düşünsel çerçevesini ana hatlarıyla belirledikten

[119] **Werner Kägi**, "Zur Entwicklung des schweizerischen Rechtsstaates seit 1848. Rückblick und Ausblick", b.y.: *ZSR Jubiläumsausgabe*, 71 I (1952), s.179

[120] **Stern**, *a.g.y.* s.8

sonra, özellikle insan açısından sahip olduğu boyutlarını irdelemek istiyorum[121]

Çağdaş hukuk devleti düşüncesini bugünün koşullarında üç trias (üçüz) üzerine kurmak sanırım yanlış olmayacaktır: Bunlar önce insanın üç temel gereksinimi, sonra hukuk idesinin üç unsuru ve en sonra ise hukuk devletinin üç boyutudur[122].

İnsanı gereksinimleriyle de kavrayıp anlamlandırabiliriz[123] İnsan bir eksiklikler varlığıdır[124]. O bu eksikliklerini, yaşamda kalabilmek için tamamlamak zorundadır. Çevresi onun doğrudan korunağı, doğrudan varlık ortamı değildir. Bu yüzden tek bir çevrede varlık göstermez. Sınırları, aynı zamanda olanaklarıdır: Varoluşunun ve bütün yaratılarının, kazanımlarının kaynağıdır. Çevresinin (ve kendi dispozisyonunun) sunmadığı giderimleri insan gereksindikleri olarak üretmek zorundadır. Bu üretimi hem maddi hem de tinsel anlamda düşünmek gerekir.

Bu bağlamda ilk elde şu üç yazara yollama yapmak isterim: **Kuno Lorenz**, *Einführung in die philosophische Anthropologie*, Darmstadt 1990; **Taklyettin Mengüşoğlu**, "İnsan Felsefesi. 1.İnsanın Varlık Yapısı ve Nitelikleri, 2. İnsan ve Hayvan, Dünya ve Çevre", İstanbul 1988; **Ernst Joachim Lampe**, *Rechtsanthropologie. Eine Strukturanalyse des Menschen im Recht*, 1. cilt: Individualstrukturen in der Rechtsordnung, Berlin 1970; **Ernst Joachim Lampe**, *Grenzen des Rechtspositivismus. Eine rechtsanthropologische Untersuchung*, Berlin 1988

[122] **Ökçesiz**, *a.g.y.* s.1 vd.

[123] Konumuz bakımından daha verimli görünen hümanist psikolojinin başta gelen temsilcilerinden **Abraham H. Maslow**'un insan gereksinimlerine ilişkin açıklamalarını karşılaştırınız (**Maslow**, *Motivation und Persönlichkeit*, Reinbek bei Hamburg 1981, s.62 vd.). Temel gereksinimlerle hukuk ve özellikle temel haklar arasındaki nedensellik ilişkisine **Lampe** yukarıda değindiğim ve oldukça dikkate alınması gereken iki yapıtında geniş bir yer vermektedir. Konumuz bu ilişkinin inceliklerine kadar ele alınmasına izin vermemektedir. Ancak "İnsan ve Hukuk Devleti" adlı makalemde bu açıklamaları özetle ele almıştım. Oradaki yaklaşımımız birlikte dikkate alındığında buradaki açıklamalarıma elbette ek bir katkıda bulunacaktır.

[124] **Arnold Gehlen**, *Der Mensch. Seine Natur und seine Stellung in der Welt*, Wiesbaden 1978, s. 20,33,83,354; **Gehlen**, *Anthropologische Forschung. Zur Selbstbegegnung und Selbstentdeckung des Menschen*, Reinbeck bei Hamburg 1980, s.18,46,48,94; Ayrıca bkz. **Gehlen**, *İnsan. İnsanın Nereden geldiği - Biricikliği - Eylem ve Zeka - İçgüdüler - Dil ve İdrak - Kültür - Teknik - Hayat Standardı ve Medeniyet*, 2. baskı, (çev.: Bedia Akarsu), İstanbul 1973

İnsanın özellikle hukuk ve devlet düzenleri, toplum düzeni açılarından anlamlı sayabileceğimiz ve bu bağlamda yer alan öbür gereksinimleri karşısında, onları da kapsayıcı; bu nedenle temel olarak niteleyebileceğimiz üç ana gereksiniminin bulunduğunu söyleyebiliriz: Bunlar *güvenlik*, *özgürlük* ve *eşitlik*'tir[125]

Bu kavramlar özellikle siyaset ve devlet felsefelerinde yüzyıllarca değişik bağlamlarda ve anlamlarda ele alınmışlar; toplum sözleşmelerinde kilit taşları olmuşlar; hem yetkenin hem de karşıtlarının temellendirmelerinde türlü bileşimlerle kullanılagelmişlerdir. İnsanları inandırmaya bu denli gerekli ve etkili bu sözcüklerin onların varoluşlarında temel taşlarını oluşturduğunu kanıtlamaya burada girişmeyeceğim. Özellikle, tanığı bulunduğumuz çağdaş evrensel kültürün insanı bu üç kavramı birlikte kendi dünyasının çok önemli öğeleri olarak algılamaktadır (çağdaş evrensel kültür kavramı global ve üniform bir içeriği çağrıştırıyorsa da benim bununla amaçladığım, aynı zamanda bir Birleşmiş Milletler Cemiyeti bildirisinin içeriğinde üye ülkelerin pozitif hukuklarına bu anlamıyla da girmiş bulunan, temel haklar ve özgürlükler kültürüdür).

Hem öznel hem de nesnel anlamlarında[126] gereksinim adıyla biraraya getirebileceğimiz sayısız duygu ve araçların üstünde, toplayıcı birer formül gibi niteleyebileceğimiz güvenlik ve özgürlük eksikliklerini giderme çabaları önce, insan bireyinin bio-sosyal ger-

[125] Bir örnekle, bu temel gereksinimlere dayandırılmış bir hukuk tanımı şöylece verilebilir: "... hukuk işlevi bakımından insanlar arası ilişkilere bir düzen getiren, böylece de sağladığı barış, eşitlik, özgürlük ve güvenlik içersinde bireyin varlığını korumasına, uygarlık ve özellikle kültür alanında kendini geliştirmesine hizmet eden bir kurallar bütünüdür", **Vecdi Aral**, "Hukuku Bilim Yapan Nedir?" b.y.: *İBD*, cilt 66, sayı 7-8-9, 1992 (Nisan 1993'te yayımlanmıştır), s.597. Bu gereksinimlere aşağıdaki yazılarımda (onların hukuk düzeni, hukuk devleti ve bilim ethosu ile ilişkileri bağlamında yer alabilecek argümanlarla) değinmiştim: "İnsan ve Hukuk Devleti" *a.g.y.* s.1 vd., "Üniversitede Hakikat ve Adalet" (Cumhuriyet, 15.1.1992, s.2), "İkinci Cumhuriyete Karşı Hukuk Devleti" (Cumhuriyet, 14.8.1992, s.2), "Geçerli Oy-Beyaz Oy" (Cumhuriyet, 17.7.1992), "Bilim Hukukunun Temel Taşları" (Cumhuriyet, 16.2.1993, s.2)

[126] "Gereksinim öznel anlamda, bir eksikliğin, onun giderilmesi gayretiyle birlikte duyumsanmasıdır. Nesnel anlamda ise, duyumsanan eksikliğin giderilmesi aracıdır" (**J.B. Müller**, *Historisches Wörterbuch, a.g.y.*, "Bedürfnis" maddesi).

çekliği düzeyinde araç değerlerin üretimi ve kapışılması sonucunu doğurmaktadır. Özgürlük ve güvenlik herkesin, her insan kümesinin önce kendisi için istediği ve bunları elde etmek için ötekileriyle bütün sonuçlarında kıyasıya bir kavgaya girişebileceği yaşamsal durumlardır. Her birey ve topluluk için bunların önce elde edilmesi, sonra sürekli kılınması, giderek artırılması eğilimi tarihin ve bilimlerin sayısız verileriyle doğrulanabilir.

Herkes özgür ve güvenlikte olmak istemektedir[127]. Bu özgürlük önce bireyin, olumsuzlukların etkisinden bağımsızlığı, sonra da istediği gibi eyleyebilmesidir[128] Güvenlik ise bu özgürlüğün güvenceye alınmasıdır. İstenç içeren özerk varlıkların yaşamlarını sürdürebilmeleri için bu her ikisine gerekleri bulunduğu ve bu durumlarını ötekileri karşısında elde etmek ve korumak için eylem içerisinde olacakları pek doğal görünmektedir. İnsanın insana kurt olduğu bir çatışma ortamını tasarlayabilmek zor olmayacaktır[129]

Yukarıdaki anlamlarında kavradığımız özgürlük ve güvenlik gereksinimlerini bir kavga ortamının zemini olmaktan çıkararak,

[127] Hukukun gereksinimlerle koşullu oluşu ve temel gereksinimler ve özellikle güvenlik ve özgürlük gereksinimleri hakkında bkz. **Reinhold Zippelius**, *Rechtsphilosophie*, Münih 1982, s.66 vd., s.56 vd.; **E. Bodenheimer**, "Philosophical Anthropology and the Law", *California Law Review* 1971, s.653 vd. (**R. Zippelius**, *a.g.y.* s.56)

[128] Özgürlük "sorunu"na burada en kısa biçimde dahi girmenin olanağı yoktur. Sanırım yukarıdaki tanım her bir bireyin kendi somut yaşayışında ilk önce bir gereksinim olarak algılayacağı bir temel yoksunluk durumunun gerçekleşmemesini dile getirmekle ilk yeterli ifadeyi vermiş oluyor. Krş.: **Vecdi Aral**, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*, İstanbul 1984, s.174 vd.; **Aral**, *Toplum ve Adaletli Yaşam. Sorumluluk ve Kişiliğin Kazanılması*, İstanbul 1988, s.18 vd.; **Niyazi Öktem**, *Özgürlük Sorunu ve Hukuk*, İstanbul 1977 , s.299 vd.; **N.Öktem**, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi*, *a.g.y.* s. 61 vd.; **Vehbi Hacıkadıroğlu**, *Özgürlük Ahlakı*, İstanbul 1990; **V. Hacıkadıroğlu**, *Özgürlük Hukuku*, İstanbul 1992; **Robert Spaemann**, *Freiheit, Historisches Wörterbuch der Philosophie*, *a.g.y.*; **Hermann Krings**, *Freiheit, Handbuch philosophischer Grundbegriffe*, cilt:2, Münih 1973, s.497; **Georg Klaus/Manfred Buhr** (hazırlayanlar), *Marxistisch-Leninistisches Wörterbuch der Philosophie*, Reinbek bei Hamburg 1980, "Freiheit" maddesi. "Sözcüğün asıl anlamıyla özgürlükten dış engellerin bulunmayışı anlaşılır": **Thomas Hobbes**, *Leviathan oder Stoff, Form und Gewalt eines bürgerlichen und kirchlichen Staates*, çev. Walter Euchner, (hazırlayan: Iring Fetscher), Darmstadt ve Neuwied 1976, s.99

[129] **Hobbes**, *a.g.y.* s.96

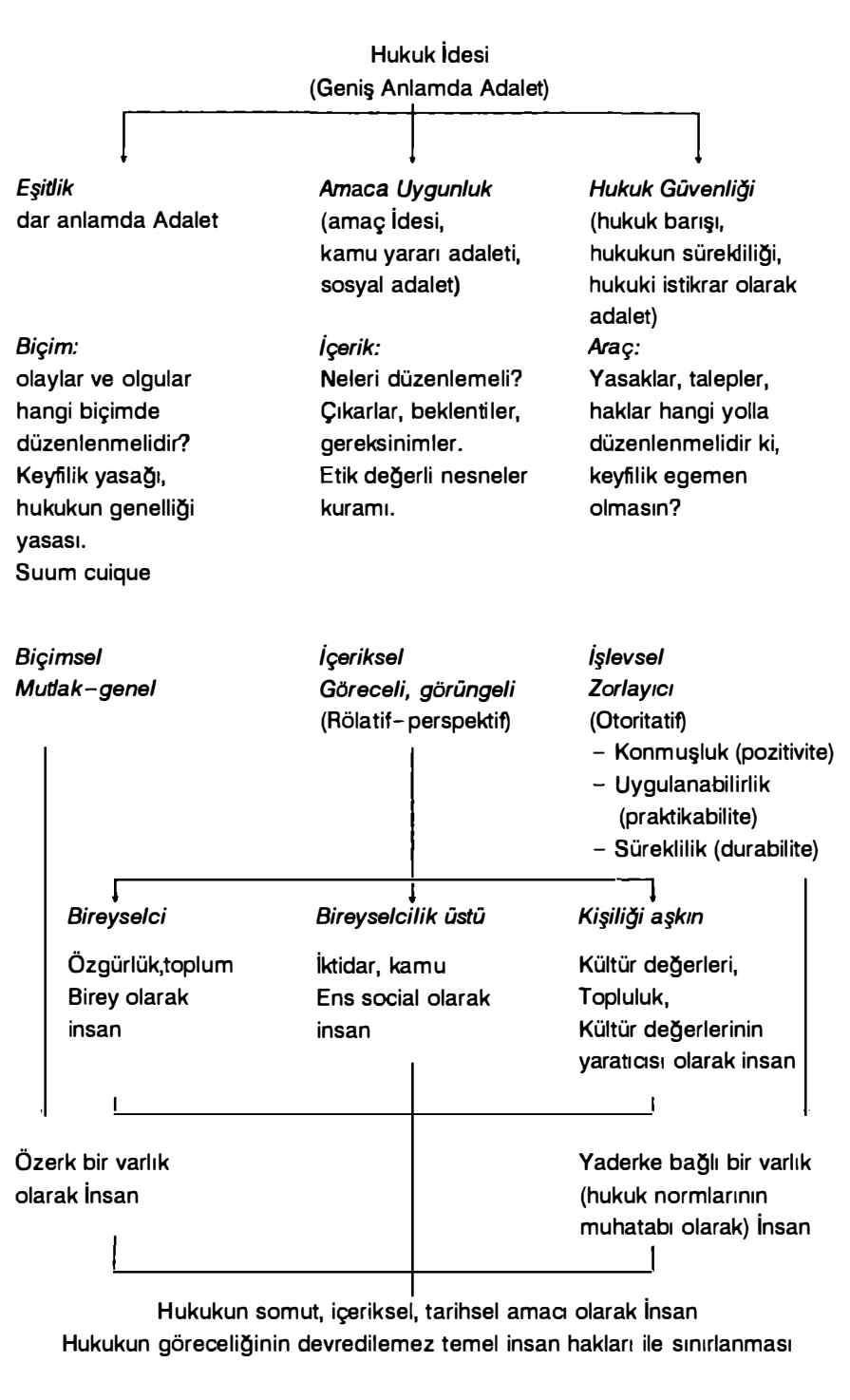
tersine bir barış düzeninin temel değerleri düzeyine yükselten üçüncü bir temel gereksinimden de söz etmelidir. Bu, eşitliktir. Bireylerin özgürlük ve güvenlikte eşitlikleridir. Bu, bireyin ancak diğerleriyle birarada iken anlam taşıyan bir temel gereksinimidir. Doğa güçleri karşısında özgürlüğünü ve güvenliğini sağlamış bir insanın eşitlik diye bir gereksinimi elbette olmayacaktır. O, bireyin bio-sosyal gerçekliğinde, sosyal bir gereksinimidir. Onun sosyal gerçekliğinden, tarihselliğini ve kültürelliğini de anlıyorum. Kölelerin eşitliğini ve bir "efendi"nin buyurduğu bir hukuk ve toplum düzenini, bu temel gereksinimin karşılandığı bir siyasi ortam olarak göremeyiz. Eşitlik; özgürlük ve güvenlik gereksinimlerini hukuk düzeninin üstün değerleri düzeyine yükseltebilecek tek aracı, kaldıracı olduğu için bireyin, biyolojik olarak algılamadığı, fakat mental bir zorundalık olarak duyumsayabileceği toplumsal bir gereksinimidir. Eşitlik bu özelliği ile hukuk düzeninin diğer üstün değerleri arasında yer almaktadır. Araç değerler paylaştıkça azalır. Ancak üstün değerlerdir ki, biz onları paylaştıkça yaygınlaşır, çoğalır. Özgürlük ve güvenliği insan bireyinin elde etmek için çabaladığı araç değerler olarak da niteleyebilirsek, bunların insanı, elde edilebilmeleri yolunda hiyerarşik ve araç değerli bir konuma soktuğunu söylememiz gerekir. Araç değerlerle insan insanın sömürgesidir. Üstün değerler karşısında ise bütün insanlar eşittir. Burada insan insana eşdeğerdir. Çünkü onlar bu konumlarında birbirlerini özerk bireyler[130] olarak algılamak zorundadırlar. "Üstün değer"[131] tasarımı, insanın üstün değerler tasarlama yeteneği, bireylerin birbirlerini eşit özerk varlıklar olarak algılamalarını da içerir. Buna göre; özgürlük, güvenlik ve eşitliğe özerk bir varlık olan insan bireyinin, bu özelliğinin sürebilmesi için temelde gereksinimi

[130] Bireyin özerkliğinin kökenleri ve taşıdığı anlam hakkında bkz. **Mengüşoğlu**, *Kant ve Scheler'de İnsan Problemi. Felsefi Anthropologi İçin Kritik Bir Hazırlık*, 2.baskı, İstanbul 1969
Mengüşoğlu, *a.g.y.* s.101 vd.; Araç değerler-üstün değerler ayırımı için bkz. **Aral**, *Kültür ve Hukuk*, İÜHFM 1-4, 1991, s.254 vd., ayrıca yukarıda anılan yapıtları

olduğunu ve onlara gerçek anlamıyla ancak üstün değerler niteliğini kavrayabildiği ölçüde ulaşabileceğini söylemeliyiz.

İnsanda temel olarak gördüğüm bu üçlü gereksinim grubunun yanında, hukuk düşüncesinde tasarlanan antropolojik tabanlı bir hukuk idesinin de, üç öğesiyle ona koşut bir konumda yer aldığını görüyoruz. Bu öğeler *eşitlik*, *amaca uygunluk* ve *hukuk güvenliği*'dir. *Arthur Kaufmann*'ın *Gustav Radbruch*'a göre geliştirdiği bu *hukuk idesi* tasarımı, hukuku belirli bir ülküye ve işlerliğe kavuşturmak isteyen her düşüncenin ciddiyetle irdelemesi gerektiği ontolojik-fenomenolojik bir yaklaşımdır. Aşağıya bunun şematik özet bir açıklamasını alıyorum[132]:

[132] **Arthur Kaufmann**, "Problemgeschichte der Rechtsphilosophie", b.y.: **A. Kaufmann/W. Hassemer**, *a.g.y.* s.95; Hukuk idesi hakkında ayrıntılı bilgi için özellikle bkz.: **A. Baratta/ H. Wagner**, "Rechtsidee", b.y.: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, cilt 8.; **Gustav Radbruch**, *Einführung in die Rechtswissenschaft*, (hazırlayan: Konrad Zweigert) Stuttgart 1980, s.35 vd.; **G. Radbruch**, *Rechtsphilosophie* (Erik Wolf/ Hans-Peter Schneider), Stuttgart 1973, s.164 vd.; **G. Radbruch**, "Rechtsidee und Rechtsstoff", b.y.: *Die ontologische Begründung des Rechts*, (hazırlayan: Arthur Kaufmann), Darmstadt 1965, s. 5.vd.; **Heinrich Henkel**, *Einführung in die Rechtsphilosophie*, Münih 1977, s.389 vd.; **Richard Honig**, *Hukuk Felsefesi*, (çev.:M. Yavuz), İstanbul 1935, s.82 vd.; **Gürlz**, *a.g.y.* s.60 vd.; **Aral**, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, 4. baskı, İstanbul, s.30 vd.; **Aral**, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*, s.127 vd.; **Adil İzveren**, *Hukuk Felsefesi*, Ankara 1988, s.152 vd.; **Çeçen**, *a.g.y.* s. 97 vd.; **Ömer Yörükoğlu**, *Hukuk Felsefesi Ders Notları*, İstanbul 1971, s.47 vd.; **Rahmi Çobanoğlu**, *Hukukta Gaye Problemi*, İstanbul 1964; **Orhan Münir Çağıl**, *Felsefenin Işığında Hürriyet, Adalet, Hukuk Devleti, Hukuk Kültürü*, İÜHFM, 1-4, 1961, s.257 vd., 274 vd.

Hukuk İdesi
(Geniş Anlamda Adalet)
Eşitlik
dar anlamda Adalet
Biçim:
olaylar ve olgular
hangi biçimde
düzenlenmelidir?
Keyfilik yasağı,
hukukun genelliği
yasası.
Suum cuique
Amaca Uygunluk
(amaç İdesi,
kamu yararı adaleti,
sosyal adalet)
İçerik:
Neleri düzenlemeli?
Çıkarlar, beklentiler,
gereksinimler.
Etik değerli nesneler
kuramı.
Hukuk Güvenliği
(hukuk barışı,
hukukun sürekliliği,
hukuki istikrar olarak
adalet)
Araç:
Yasaklar, talepler,
haklar hangi yolla
düzenlenmelidir ki,
keyfilik egemen
olmasın?
Biçimsel
Mutlak–genel
İçeriksel
Göreceli, görüngeli
(Rölatif–perspektif)
İşlevsel
Zorlayıcı
(Otoritatif)
– Konmuşluk (pozitivite)
– Uygulanabilirlik
(praktikabilite)
– Süreklilik (durabilite)
Bireyselci
Özgürlük,toplum
Birey olarak
insan
Bireyselcilik üstü
İktidar, kamu
Ens social olarak
insan
Kişiliği aşkın
Kültür değerleri,
Topluluk,
Kültür değerlerinin
yaratıcısı olarak insan
Özerk bir varlık
olarak İnsan
Yaderke bağlı bir varlık
(hukuk normlarının
muhatabı olarak) İnsan
Hukukun somut, içeriksel, tarihsel amacı olarak İnsan
Hukukun göreceliğinin devredilemez temel insan hakları ile sınırlanması

Aynı zamanda normatif ve kaba güçle zorlayıcı bir yapı olarak hukukun, olgusallığının yanında, öyle anılabilmesi için ayrıca değersel bir boyut taşıması gerektiği kabul edilecek olursa, gerçekleştirilmesine sürekli yöneltildiği ilke ve değerlerin içkin bulunduğu bir formül kavramın; bir "hukuk idesi"nin altında, onun bu boyutunun düşünülmesi gerektiği, mantıki bir zorunluluk gibi görünür. Burada, süregiden doğal hukuk-hukuki pozitivizm tartışmasına girmeye olanak yoktur. Bu tartışmanın dışında normatif olanın olgusal ve değersel yanlarını da gösteren bir üç boyutluluğun genellikle kabul gördüğünü gözlemlemekteyiz. Çağdaş temel insan hakları toplumunun temel değerlerinin insanın özgürlüğü, güvenliği ve eşitliği olduğuna değindikten sonra; ancak yukarıdaki şemada açıklandığı gibi bir hukuk idesi tasarımı ile hukuk düzeninin bu değerlerin gerçekleştirilmesine uygun araçlık edebileceğini söyleyebiliriz.

Toplumun kabagüç tekelini elinde tutan tek siyasi örgütü olarak devlet hukuk devleti olmak istiyorsa, insanın temel gereksinimleri olarak niteleyebildiğimiz özgürlük, güvenlik ve eşitliğin aynı zamanda değerselliklerinin bilincinde olmalı ve onları gerçekleştirme çabaları ile özellik gösteren çağdaş temel insan hakları toplumunun bu çerçevede belirginleşen ethosunu[133] hukukunun ön verileri olarak kavramalı ve bunları gerçekleştirmenin ancak hukuk idesinin aydınlığı (eşitlik, amaca uygunluk, hukuk güvenliği) ile olanaklı olduğunu bilmelidir.

Şu halde hukuk devletini çağdaş temel insan hakları toplumunun ülküsü ve onun hukukunun idesi ile belirlenmiş sayabiliriz. Buna göre hukuk devleti bir kuruluş, bir somut örgüt, durağan bir yapı ve siyasetdışı nötr bir kurgu olmayıp, tersine bir bilinç içeriği, bir program; yurttaşların bu anlamda karşılıklı etkileşimleri ile sü-

[133] **Henkel**, *a.g.y.*, s.456 vd.:" Buradan da anlaşılıyor ki, hukuk düşüncesine içkin, hukuk idesinin içerdiği hedefler adalet, amaca uygunluk, hukuk güvenliği, hukukun yaratılması ve biçimlendirilmesi için ne denli önemli olurlarsa olsunlar, hukukun en son hedefleri değildir. Bunların üstünde, toplumsal yaşamın ve toplum düzeninin amacında ya da hedefinde yatan, yani hukuk alanının dışında yer alan bir amaç ve değer idesi bulunmaktadır."

rekli oluşturup geliştirdikleri süreçsel ve içeriksel bir temel haklar ve özgürlükler gerçekliğidir. Bu gerçekliğin insan bireyinin aynı zamanda toplumsal temel değerler düzeyine yükselen bio-sosyal ana gereksinimlerinden kaynaklanan *üç boyutu* vardır: Bunlar yine *özgürlük, güvenlik* ve *eşitlik*tir. Bu boyutlardan her biri ancak diğerlerinin oluşturduğu bir tabanda yükselebilir. Hukuk devleti gerçek ve etkin varlığını bu boyutlarıyla kazanmaktadır. Bir devlet hukuk devleti niteliğine, kendini yurttaşlarının özgürlük, güvenlik ve eşitlik gereksinimlerinin karşılanmasına adadığı zaman kavuşmaktadır. Bu, başka bir deyişle, devletin kendisi ve başka her gerçek ve tüzel kişi için, insan onurunun dokunulamaz olduğunun koşulsuz kabulü demektir. İnsan onurunu, temel gereksinimler ve aynı zamanda temel değerler olan bu üç kavramın içeriklerini tasarlamadan anlayabilmek mümkün değildir. Ama onların içine bütün bir temel haklar ve özgürlükler kataloğu da rahatlıkla sığar[134].

II. Sivil İtaatsizlik Kavramı

1. Dilsel Çözümleme

Almanca "ziviler Ungehorsam", İngilizce "civil disobedience" olarak ifade edilen bu olguyu Türkçe'de "sivil itaatsizlik" olarak adlandırmakta bir sakınca bulamadım. İlk önce sözcüğü sözcüğüne bir çeviri olan bu Türkçe deyim, bu olgunun anlamsal içeriğini ve çevresini dile getirmekte düşünülebilecek başka adlandırmalara göre daha başarılı görünmektedir. Bunu biraz sonra ele alacağım.

"Gehorsam"ın karşıtı "Ungehorsam" sözcüğü bir ad olarak "önde gelenin, üstte olanın istenci altına girmemek, ona uyma-

[134] Krş. **Lampe**, *Rechtsanthropologie*, s.265 vd., 355 vd.

mak"[135]; bir niteleme olarak ise "buyrukları ve ricaları izlemeyen, itaatsiz"[136] ve nihayet hangi dilbilgisel durumda olursa olsun özetle "kuralları ve buyrukları izlememek"[137] anlamıyla belirginleşmektedir. Türkçede de bu böyledir: İtaatsiz, itaatsizlik, itaatsizlik etmek sırasıyla "söz dinlemez, buyruk dinlemez, kendi başına buyruk olan (kimse)", "itaatsiz olma durumu ya da itaatsizce davranış", "söz dinlememek, boyun eğmemek, buyruğa uymamak"[138] anlamlarına gelmektedir. Bir ad olarak itaatsizlik bütün bunlara göre şu halde "1. Bir emre, bir kurala vb. uymayı reddetme, söz dinlememe; itaatsiz bir kimsenin davranışı (...), 2. (bir kimseye, bir şeye) itaatsizlik etmek, bir kimsenin bir buyruğunu, bir isteğini yerine getirmemek, sözünü dinlememek, bir kurala vb. uymayı reddetmek" olmaktadır[139]. Bu edim: itaatsizlik, örneğin "Hizmete ilişkin bir emri hiç yerine getirmeyen, sözle ya da fiilen itaatten kaçınan ya da emir tekrar edildiği halde itaat etmemekte direnenler..." olarak Türk Askeri Ceza Yasasının 87. maddesinde özel ve hukuki bir nitelemeye kavuşmaktadır. "İtaatsizlik" yerine direniş, uymama, başkaldırma, direnme, karşı koyma gibi kavramlar önerildiğinde itaatsizlik sözcüğünün geniş kapsamının ve kullanımında gelenekselliğinden doğan anlamsal kesinliğinin, diğerlerinin hem yeniliği ve hem de belirli bir somut eylem tarzından türetilmiş olmaları nedeniyle tekrar kazanılamayacağını düşünüyorum. "İtaatsizlik" bir eylem değil, daha çok bir iç tutumdur. Tinsel-ruhsal süreçte dış edimlere göre ilk olarak ve doğrudan yer alır. Bu çerçevede itaatsizlik uyulmayan kuralların ve buyrukların varlığını önkoşmaktadır. Hukuki bakımdan yasal çerçevesinde gerçekleşen protestolar, karşı çıkmalar ya da koymalar (gösteriler ve yürüyüşler, dilekçe vermeler, imza toplamalar vd.) elbette birer itaatsizlik değildir. Hukukun düzenlemediği bir alanda görülen edimlere de böyle bir dilsel niteleme getiremeyiz.

[135] *Duden, das Bedeutungswörterbuch*, Mannheim/Wien/Zürich 1970
[136] **Wahrig**, *Deutsches Wörterbuch*, Gütersloh/Berlin 1977
[137] *Brockhaus Enzyklopädie*, 4. baskı, Manheim/Viyana/Zürih 1982
[138] *Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük*, 7.baskı, Ankara 1983
[139] *Büyük Larousse*, 10. cilt, İstanbul 1986

"Zivil" , "civil" ve "sivil" sözcükleri ve kavramları da hukuk devletinde gözlemlediğimiz bu aykırılık olgusunun belirleyici öğeleridir. Önce *Duden*, sıfat olarak "(1) Askeri olanın karşıtı: sivil. (2) terbiyeli, uygun", isim olarak da "üniforma" karşıtı: "medeni kıyafet" anlamlarını vermektedir. *Zivil* sözcüğü ile ilişkili olarak *Zivilcourage* kavramını ise "kendi düşüncelerini çekinmeksizin her yerde açıklamak, savunmak cesareti" olarak tanımlamaktadır. *Zivilbevölkerung* (askeriyenin dışında kalan halk kesimi), *Zivildienst* (askerlik yerine geçen ve askeri olmayan hizmet), *Zivilehe* (medeni nikah), *Zivilgericht* (hukuk mahkemesi), *Zivilgesetzbuch* (medeni kanun, yurttaşlar yasası)[140] gibi daha başka kavramlarda da görüleceği üzere bu kavram, feodal ve askeri olmayan ve daha çok kentsoylu kesimin oluştuğu ve geliştiği bir toplumda yaygın bir orta sınıfın değerlerini ve yaşam tarzını yansıtan kabaca bir tasnife işaret etmektedir. Bu çerçevesiyle bu kavramı ben kendi bağlamımızda, temel hakların ve özgürlüklerin tek taşıyıcısı olan insan bireyi; yani yurttaşın kendi sosyal-siyasi ve hukuki gerçekliğindeki konumunu dile getirmek için kullanmayı yeğ tutuyorum. Bir totoloji gibi görünse de (nihayet *civis* yurttaş demektir), her yasaya aykırı edim, failleri *civis* olduğu için, sivil itaatsizlik olarak anlaşılmamalıdır. Bu bakımdan buradaki sivil kavramını yurttaşı bütünüyle kapsayan bir deyim olarak değil, onun temel haklar ve özgürlükler alanında onları savunmak için gösterdiği yasaya aykırılığı ayırmak için kullanmalıyız. Bu sınırlamayı daha uç bir örnekle ilerletebiliriz: *Frankenberg*'e göre bir yasaya itaatsizlik edimi ancak "diğerleri için anlaşılabilir ve kabul edilebilir olduğu ve kaldığı sürece, yani yurttaşların kendi aralarındaki ilişkide ayrıcalıklar yaratmadığı sürece" sivildir[141] "Sınırlı bir yasa ihlali çerçevesinde kalsa dahi, kimse kendisini bütün yurttaşların özerkliğini, eşitliğini ve onurluluğunu tanımak demek olan bu anayasallık öncesi ahlaksal ödevinden muaf

[140] **Wahrig**, *a.g.y.*

[141] **Günther Frankenberg**, "Ziviler Ungehorsam und rechtsstaatliche Demokratie", b.y.: *Juristenzeitung (JZ)*, 39, 1984, s.269

tutuluyor sayamaz"[142] Bireysel ya da kümesel bencil bir itaatsizlik edimini *sivil* sayamayız. Sivillik yurttaşlık ödevlerini de içermektedir. *Christian Bay* "sivil" sözcüğünün aynı kullanım değerinde ve işlerliğinde olan beş anlamından söz etmektedir[143]. Bunlara göre deyim, mevcut ve genel yurttaşlık ödevlerinin tanındığını ve böylelikle kurulu hukuk düzeninin meşruluğunu dile getirebilir; özel ve kamusal edimler ayırımına işaret edebilir; ve nihayet sivil itaatsizliğin yalnızca bir bireyin ya da grubun değil, bütün yurttaşların temel haklarına ilişkin bulunduğunu, onları bütünüyle etkilediğini ortaya koyar[144].

Dilimizde "civil disobedience" deyiminin henüz yerleşmiş ve içi tamamen doldurulmuş bir karşılığı yoktur. Benim de önerdiğim ve kullandığım "sivil itaatsizlik" deyimini C. Hakan Arslan, *H.D. Thoreau*'nun "Civil Disobedience" olarak ünlenen "Resistance to Civil Government" adlı denemesini Türkçeye çevirirken kullanmaktadır[145]. Bu öneride de yer alan "sivil" sözcüğü dilimize yazın yoluyla Fransızcadan geçmiştir[146], ama kazandığı anlam içeriği ve çevresi bakımından kullanılageldiği dillerinkinden çok geride kalmamaktadır: *Türk Dil Kurumu*'nun sözlüğünde ve *Büyük Larousse*'ta sıfat ve ad olarak; askeri olmayan, asker sınıfından olmayan, özel bir biçimde olmayan, üniforma olmayan, özel giysi giymemiş olan ya da sivil savunma, sivil toplum, sivil mimarlık'taki anlamlarıyla karşılaşmaktayız. "Askeri yönetim" karşısında "sivil yönetim" deyimini kullanmak daha uygun görünür. Silahsız ve kabagüçsüz hareketler daha çok sivil sözcüğüne sığar. Hatta sivil, güçsüzlüğü, zayıflığı da dile getirebilir. "Sivil halk" örgütsüz, korunmasız, kendi halinde insanlar grubudur. Ayrıca tek başına "sivil", hiçbir resmi ya da başka bir otoriteden özel bir güç alamayan, ancak haklarını ileri sürebilen ve oradan öteye geçemeyen bireylerdir. Bu anlamda hukuk

[142] *a.g.y.* s.269

[143] **Christian Bay**, "Civil Disobedience", b.y.: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, hazırlayan: Sills David L. s.473 vd.

[144] **Fleisch**, *a.g.y.* s.101

[145] Bkz. dn.28

[146] **İsmet Zeki Eyuboğlu**, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 2.baskı, İstanbul 1991

devletine vatandaşlık bağıyla bağlı bulunan bireyler aynı zamanda sivildirler. Sivil sözcüğü, medeni ya da uygar gibi değer yargıları içermez. Konumuz için daha teknik, daha kuru ve (özellikle Türkçede) gelişimini önceden olumsuz etkileyecek anlamlarla işgal edilmemiştir. Taşıdığı anlamlar da "sivil itaatsizlik" için yeterli bir çıkış düzeyini sağlamaktadır.

Sivil itaatsizliğe ne olgusal betimlemelere ne de dilsel çözümlemelere dayanarak kesin ve yeterli bir tanım getirebiliriz. Ya da ulaştığımız açıklamalar, kendilerini hukuk ve etik açılarından yargılamamıza asla yetmeyecektir[147] İleride ele alacağımız, normatif öğeler içeren tanımlar ise oldukça seçici ve kısıtlayıcı nitelikleriyle "olan"dan bilinçli olarak uzaklaşmaktadır. Buna göre burada, olgusallıkla değerselliğin birbirlerini kendi nitelikleriyle ve nitelemeleriyle doyurucu biçimde açıklayamayacaklarını, ancak hukuki temellendirmeye birlikte hizmet edebileceklerini söyleyebiliriz.

2. Tanım Yelpazesi

Sivil itaatsizlik kavramının, genel olarak *dar tanım*, *geniş tanım* ve *baskın tanım* olmak üzere üç ayrı kümede toplandığını görüyoruz[148] Dar tanım, tanım öğelerinin çokluğu nedeniyle itaatsizlik edimlerinin pek azının sivil olarak anılmasına olanak verirken bunun karşıtı olan geniş tanım, belirleyici öğeleri sınırlı tutarak bu daireyi genişletmektedir. Geniş tanımın öğeleri genellikle: hukuk

[147] Burada da "Sein" ile "Sollen" arasındaki ilişkinin niteliği bakış açımızı belirlemektedir. Yöntem tekçiliği ve ikiciliği yerine bunların eşdeğer bulundukları ve "nesnenin doğası" çerçevesinde uyumla ilşkilendirilebilecekleri bir yöntem polaritesi düşüncesine (Radbruch, Maihofer) ben de katılıyorum. Bkz. **Kaufmann**, *Problemgeschichte der Rechtsphilosophie*, s. 91; Ayrıca krş.: **Öktem**, *Fenomenoloji ve Hukuk*, s.96 vd.

[148] Bu sınıflama, özellikle ABD'deki tanım tartışmaları sonucunda belirginleşmiştir. Diğer ülkelerdeki tartışmaların da besleyici kaynağını oluşturmuştur. Bkz.: **Laker**, *a.g.y.* s.138 vd. ve **Fleisch**, *a.g.y.* s.104 vd.

normunun bilinçli olarak çiğnenmesi; edimcinin özel türde bir motivasyonu; edimin kamuya açık olması ve —her geniş tanımda yer almasa bile— itaatsizliğin devrimsel olmayıp, aksine sisteme içkin bulunmasıdır[149] Baskın tanımda ise bunlara ayrıca şiddetsizlik eklenmektedir. Bu tanım tarzının temsilcileri *Christian Bay*, *Hugo Adam Bedau*, *William T. Blackstone*, *Rudolph H. Weingartner* ve özellikle *John Rawls*'tur. İki tanım; *Bedau*'nun ve *Rawls*'un tanımları baskın tanım için temel oluşturmaktadır. *Bedau*'ya göre; yasaya aykırı, kamuya açık, şiddetsiz ve vicdani olarak bir yasayı ya da bir hükümet politikasını veya kararını engellemek isteyen kimse sivil itaatsizlik işlemiş olur[150]. *Rawls*'un tanımı ise Almanya ve İsviçre'de en çok tartışılanlar arasındadır: sivil itaatsizlik, yasaların ya da hükümet politikalarının değiştirilmesini amaçlayan ve kamuya açık bir tarzda gerçekleştirilen şiddetsiz, vicdani ve aynı zamanda

[149] Geniş tanımın temsilcileri için bkz.: **D. Smith**, "The Legitimacy of Civil Disobedience as a Legal Concept", b.y.: **C. Bassiouni** (hazırlayan) *The Law of Dissent and Riots*, Springfield 1971, s.167 vd.; **M. Kellner**, "Democracy and Civil Disobedience", b.y.: *Journal of Politics* 37 (1975), s.899 vd.; **W. Momeyer**, "Two Ways of Justifying Civil Disobedience", b.y.: *Philosophical Research Archives* 5 (1979), no.1353, s.358 vd.; **J. Riehm**, "Civil Disobedience — A Definition", b.y.: *American Criminal Law Quarterly* 3 (1964), s.11 vd.; **E. Grieswold**, "Dissent —1968", b.y.: *Tulane Law Review* 42 (1968), s.736; **A. Bickel**, "Civil Disobedience and the Duty to Obey", b.y.: *Gonzaga Law Review* 8 (1973), s.199 vd.: **J. Murphy**, "Introduction", b.y.: (kendisi), *Civil Disobedience and Violence*, Belmont 1971; **F. Allen**, "Civil Disobedience and the Legal Order", b.y.: *University of Cincinnati Law Review* 36 (1967), (part I), s.13; **M. Bayles**, "The Justifiability of Civil Disobedience", b.y.: *Review of Metaphysics* 24 (1970), s.4; **S.** Rosen, Civil Disobedience and Other Such Techniques: Law Making Through Law Breaking", b.y.: *Georg Washington Law Review* 37 (1969), s.442; **E. Madden/P. Hare**, "Reflections on Civil Disobedience", b.y.: *Journal of Value Inquiry* 1970 s.82 vd.; **D. Daube**, *Civil Disobedience in Antiquity*, Edinburgh 1972, s.1; **G. Levine**, "Should Civil Disobedience be Legalized?", b.y.: *Southwestern Law Journal* 31 (1977), s.618; **L. Sumner**, "Rawls and Contract Theory of Civil Disobedience, Canadian Journal of Philosophy", *Supplementary Volume III* (1977), s.4; **T. Ebert**, *Gewaltfreier Aufstand. Alternative zum Bürgerkrieg*, 4. baskı, Waldkirch 1981, s.40 vd.: Geniş tanım sınıfında yer alan Ebert sivil itaatsizliği reform amaçlı ve devrimci olmak üzere ikiye ayırmaktadır. s.41 (burada verilen kaynaklar için bkz. **Laker**, *a.g.y.* s.143 vd.)

[150] **Fleisch**, *a.g.y.* s.104

siyasi nitelikli, yasaya aykırı bir edimdir[151]. *Bay*'in tanımında ise şiddetsizlik yerine "dikkatle seçilmiş ve sınırlandırılmış araçlarla" ifadesi kullanılmıştır[152]. Şiddetsizlik, kaba güce başvurulmaması gereği, eylem için seçilen araçların ve yöntemlerin güç kullanımı ile ilişkileri ve değerlendirilmesi, güç kullanımını onaylayanların getirdikleri nitelemeler ve sınırlamalar sivil itaatsizliğin kurucu öğelerinin tartışıldığı kısımda ele alınacaktır. Burada şunu söylemekle yetinmek istiyorum: yukarıdaki amaçlarla ve çıkış noktalarıyla birçok itaatsizlik eylemini aynı zamanda başkaldırma, isyan, direniş, devrim, ihtilal, terör olarak niteleyebiliriz. «Sivil»olabilmeleri için önce ilk koşul olarak şiddetten kesinlikle kaçınmaları gerekmektedir.

Baskın tanımın öğelerine sivil itaatsizin, ediminin sonuçlarına katlanmaya hazır bulunmak tutumunu ekleyerek dar tanıma ulaşıyoruz. Örneğin *Fleisch*'ın sivil itaatsizlik formülü bu bakımdan tipik bir dar tanımdır: "Sivil itaatsizlik devlet gücünün, üçüncü kişilerce de açıkça görülebilir ve anlaşılabilir derecede, haksızlık olarak duyumsanan bir edimine karşı, kabagüç kullanılmadan ve kamuya açık olarak gerçekleştirilen bir protesto eylemidir. Bu eylem dikkate değer bir siyasi-ahlaki motivasyondan kaynaklanır, en azından bir adet suç kalıbına uygun bir hukuk ihlalini içerir ve norm ihlalinin hukuki sonuçlarına katlanmaya hazır bulunmak tutumunu taşır"[153] Bu tutum daha önce, sivil itaatsizliğin öncüleri olarak nitelediğimiz insanların düşünce ve eylemlerinde önemli bir yer tutmaktaydı.

Söylendiği gibi *Rawls*'un tanımı doktrinde geniş bir katılım görmüştür. *Dreier* bu tanımdan hareket ederek sivil itaatsizliğin a) bir itaatsizlik edimi, b) kamuya açık, c) şiddetsiz, d) siyasi-ahlaki

John Rawls, *Eine Theorie der Gerechtigkeit*, (çev. Hermann Vetter), Frankfurt/M 1979, s.401

[152] **Bay**, *a.g.y.* s.473

[153] **Fleisch**, *a.g.y.* s.174

bir motivasyona dayalı olduğunu saptıyor[154]. Buna göre sivil itaatsizlik daima gösterisel bir düşünce açıklamasıdır[155] Ona göre bir sivil itaatsizlikten söz edebilmek için ayrıca ağır bir haksızlığa karşı protesto edilmeli; edim amaca uygun olmalı, yani seçilen araç başarı vaat etmeli, gerekli bulunmalı, yani protesto hedefi yasal yollarla ulaşılabilir olmamalı, üçüncü kişilerin hakları ve çıkarları ile temas olabildiğince sınırlı kalmalı; bunlardan başka araç makul olmalı, yani yasa ihlalinin sonuçları ile, ulaşılmak istenen hedef arasında makul bir ilişki bulunmalıdır[156]. *Habermas* da aynı tanımdan yola çıkmaktadır: "Sivil itaatsizlik yalnızca kişiye özgü inançların ve çıkarların temel alınamayacağı ahlaki bir protestodur. Kural olarak önceden bildirilmiş ve polisçe akışının hesaplanabilir olduğu kamuya açık bir eylemdir; hukuk düzeninin bütününe olan itaati etkilemeksizin, tekil normların kasıtlı olarak çiğnenmesini içerir; normun çiğnenmesinin hukuki sonuçlarından sorumlu olmaya hazır bulunmak tutumunu gerektirir; sivil itaatsizliğin gerçekleştiği norm ihlali sembolik bir karaktere sahiptir. Buradan da zaten protesto araçlarının şiddetten uzak bulunması gerektiği sınırlaması doğmaktadır"[157]. *Frankenberg* sivil itaatsizliğin bilinçli bir norm ihlalinden oluştuğunu; sembolik, kamuya açık ve normatif olarak temellendirilmiş bir protesto olduğunu; norm ihlalinin hukuki sonuçlarına katlanmaya hazır oluşu ve protesto araçlarının normatif bir sınırlanışını içerdiğini; böylelikle şiddetsizlik ilkesine bağlı bulunduğunu söyleyerek daha dar bir tanımlama getirmektedir[158]. *Schüler-Springorum* ise bu dar tanımın şu öğeleri içerdiğini yaz-

[154] **Ralf Dreler**, "Widerstandsrecht und ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat", b.y.: **Peter Glotz** (hazırlayan), *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat*, Frankfurt/M 1983, s.60 vd.

[155] *a.g.y.* s.64

[156] **Dreier**, "Widerstandsrecht im Rechtsstaat? Bemerkungen zum zivilen Ungehorsam", b.y.: *Recht und Staat im sozialen Wandel,* Festschrift f. H.U. Scupin, Berlin 1983, s.573 vd.

[157] **Jürgen Habermas,** "Ziviler Ungehorsam — Testfall für den demokratischen Rechtsstaat. Wider den autoritären Legalismus in der Bundesrepublik", b.y.: **Glotz,** *a.g.y.* s.35

[158] **Frankenberg**, *a.g.y.* s.268 vd.

maktadır: 1) amaca ulaşmak için bilinçli bir norm ihlali, 2) kamuya duyurulmuş, 3) etik-normatif olarak temellendirilmiş, 4) şiddetsiz ve 5) sembolik bir protesto ile 6) protestocunun sonuçların sorumluluğunu taşımaya hazır oluşu...[159]

Rawls, *Habermas* ve *Dreier*'den esinlenen ve giderek ayrıntılara giren tanımlardan biri de *Hans de With*'inkidir. Buna göre bir edimin sivil itaatsizlik olarak anlaşılabilmesi için şu koşulları gerçekleştirmiş olması gerekir: 1) Devletin haksızlığının ağır ve açık olması gerektiği için sivil itaatsizlik evrensel olan ahlaki ve siyasi ilkeleri savunmayı amaçlamalıdır. 2) Haksızlığın giderilmesi için bütün yasal yollar denenmiş olmalıdır. 3) Protesto kabagüç kullanılmadan yapılmalı, tarzıyla birlikte önceden duyurulmalı ve *fairness* (adillik, hakkaniyet) ilkesi çerçevesinde gerçekleştirilmelidir. 4) Sivil itaatsizliğe katılan kimse daha başından beri, normun çiğnenmesinde öngörülen —zarar tazminatı, para cezası ve diğer cezalar gibi— yaptırımlara katlanmaya hazır olmalıdır. 5) Sivil itaatsizlikte bulunmanın bir hak olmamasına rağmen, eylemcinin iyi niyeti ve genel yarar için buna girişiyor olması dikkate alınmalıdır[160] Sivil itaatsizlik kavramını betimleyici anlamda *Fleisch*, *Gisela Raupach-Strey*'in açıklamalarını aşağıdaki şu sekiz noktada toplamaktadır[161]:

1) Sivil itaatsizlik şiddetten arınmışlık tutum ve düşüncesinden; yaşam ve —karşıtlarınki dahi olsa— başkalarının kişiliği karşısında saygıdan doğar ve gelişir.

2) Temel bir soruna başka yollarla dikkat çekilemediği durumlarda içsel bir zorunluluktan kaynaklanır.

3) Sivil itaatsizlik bilinçli ve sınırlı bir norm ihlalidir. Bunun

[159] **Horst Schüler-Springorum**, "Strafrechtliche Aspekte zivilen Ungehorsams", b.y.: **Glotz**, *a.g.y.* s.79

[160] **Hans de With**, "Zum Stellenwert des zivilen Ungehorsams in der Bundesrepublik", b.y.: *Widerstandsrecht in der Demokratie. Pro und Contra,* hazırlayanlar: Thomas Meyer, Susanne Miller,Johano Strasser, Köln 1984, s.91 vd.
Gisela Raupach-Strey, "Widerstand und ziviler Ungehorsam. ein Beitrag zur Klärung der Begriffe", b.y.: *Widerstandsrecht in der Demokratie*, s.166 vd.; **Fleisch**, *a.g.y.* s.122

yaptırımını, diğer bütün demokratik kuralların ve çiğnenen kuralın başka durumlarda geçerliklerinin açıkça tanınması koşulu altında kabul eder.

4) Koşulludur: Yani şiddetsiz eylemlerin ilk iki basamağı olan dikkat çekici, gösterisel ve yasal biçimde girişilen eylemler hiçbir başarı sağlamadığı takdirde gündeme gelebilir, tartışılabilir.

5) İtaatsizin dünya görüşünün farklı olabilmesine rağmen temel bir haksızlığa karşı savaşım verilmektedir.

6) Bu haksızlığa karşı çıkma araçlarının inandırıcı olabilmeleri için amaçla çelişmemeleri zorunludur.

7) Sivil itaatsizlik sembolik kalmalıdır. Sembolik eylemler yönetimi bir düşman gibi görmeyip kişi ile konuyu birbirinden ayırmaya, iletişim kurmaya ve olumlu anlamıyla birbirleriyle tartışmaya çalışır. Şiddetten arınmışlık bir düşmanlığı giderme yöntemidir.

8) Sivil itaatsizlik yeni ahlaki yargının kamuca benimsenmesi, en azından siyasi karara dönüştürebilecek bir çoğunlukça desteklenmesi umuduyla yaşar.

Yukarıda verdiğim tanım yelpazesinde sivil itaatsizliğin, türlü tanımlarda türlü öğelerin kendi tanımlarını oluşturduğu ve kimi tanımlarda hep birlikte bulunduğu ve fakat sonuç olarak onu karşıt durumlardan ayırt edici (normatif ve olgusal) şu özelliklerinin dile getirildiğini görüyoruz: Sivil itaatsizlik yasal protesto biçimlerine karşı bir hukuki normun çiğnenmesiyle; bencil ve olağan hukuk ihlallerine karşı dikkate ve saygıya değer bir ahlaki-siyasi motivasyonla işlenmesiyle; gizlice işlenen kriminel fiillere karşı kamuya açık olmasıyla; geleneksel, klasik direnme hakkı, devrim, ihtilal, hükümet darbesine karşı duruma göre kamuya açıklığı ve şiddetsizliği ile; siyasi teröre ve dinsel fanatizme karşı, protesto edilen devlet ediminin haksızlığının diğer üçüncü kişilerce de görülebilir, anlaşılabilir ve yine kendisinin kabagüçten arınmış olmasıyla; ileri sürülebilecek samimiyetsizlik iddialarına karşı edimin sonuçlarına katlanmaya hazır bulunmak tutumuyla temelde ayrılmaktadır[162].

[162] *a.g.y.* s.174

Son olarak, kişisel çıkar amaçlı hukuk ihlallerinden, alışılagelmiş ve gizlemeye ve gizlenmeye yönelik suç eylemlerinden, devrim ya da darbe niyetli şiddet eylemlerinden ve diğer yasal protesto tarzlarından açıkça ayrıldığını ifade etmeye yeterli, geniş ve dar tanımların arasında ortalama bir yer bulan bir tanımı daha vererek kavram yelpazesini tamamlamak istiyorum. Bu, *Laker*'in tanımıdır: "Sivil itaatsizlik en azından bir adet hukuki kalıba uygun norm ihlalini içeren ve devlet gücüne karşı barışçıl, aleni ve siyasi-ahlaki olarak güdülenmiş bir protesto edimidir"[163].

3. Kavram Öğeleri

Sivil itaatsizlik kavramının burada ele alacağımız öğelerini, daha önceki düşünsel ve toplumsal gelişimine ilişkin açıklamalarımızdan hareketle ifade ettiğimiz olgusal betimlemesinden çıkarmaktayım: buna göre sivil itaatsizlik; şiddet içermeyen (ya da ancak amaçla orantılı ve ölçülü derecede şiddete yer verebilen), bir pozitif hukuk kuralını çiğnemiş bulunan ve amacının hukuk devleti ideallerine uygun düştüğü ve eylemcisinin, çiğnediği kuralın yaptırımına katlanmaya hazır bulunduğu ve hep kamuya açık ve yönelik olarak gerçekleştirilen edimlerin oluşturduğu toplumsal, siyasi bir olgudur. Bu öğeler şu halde kısaca Yasaya aykırılık (illegalite); şiddetsizlik; kamuya açıklık; hukuk devleti idesine dayalı bir siyasi-ahlaki güdülenme (motivasyon); ve çiğnenen pozitif hukuk normunun yaptırımına katılma ve katlanma tutumu olmaktadır.

a) Yasaya Aykırılık

İllegalite ile, yasa=hukuk savının yadsınması çerçevesinde, bir pozitif hukuk normuna aykırılık dile getirilmektedir. Bu, geniş anlamıyla bir "hukuka aykırılık" değildir. Aslında programatik ve ideal,

[163] **Laker**, *a.g.y.* s.186

sınırlandırıcı ve Status Quo'yu yargılayıcı[164] bir "hukuk" adına tekil bir pozitif hukuk kuralına aykırılıktır. Sivil itaatsizlik daima illegaldir. Kendi özgünlüğünü yaratan koşullarda gerçekleşen bir itaatsizliktir. Bu tarz protesto eylemleri tekil hukuk normlarının kasıtlı bir ihlalini içerirler.

Bir hukuk düzeninin, kendi normlarına aykırı edimleri hukuki yaptırımlara bağlamadan öylece bırakabileceği, hukuk normu tasarımıyla elbette temelde çelişecektir. Buna göre sivil itaatsizliğin legalitesi değil legitimitesi daha çok sorgulanmaya değerdir. Ayrıca bu çerçevede diğer sosyal normların çiğnenmesini de bir sivil itaatsizlik olarak anlamamak gerekir.

"Illegal", "unlawful", "violation of law", "bewußte Regelverletzung", "vorsätzliche Verletzung einzelner Rechtsnormen" gibi deyişlerle dile getirilen bu öğe tartışmalıdır ve bize iki seçenek sunmaktadır[165]: Sivil itaatsizlik ediminin; 1) ya hukuk düzenin yasaklayıcı bir kuralının kalıbına uyması, 2) ya da bununla birlikte ayrıca hukuka aykırılığının da gerçekleşmiş olması gerektiği ileri sürülmektedir. İlk niteleme tartışmayı poziif hukuk alanında bırakırken, ikinci niteleme ilkini sivil itaatsizlik edimleri için *qua definitione* zorunlu sayarak hukuk etiği alanına kaydırmaktadır. Tartışma görülüyor ki, hukuki ya da ahlaki meşruluk düzeyinde, ayrı ayrı sürdürülebilir. Legalite sorunu ilgili hukuk dogmatiği alanlarında incelikleriyle ele alınabilir ve tekil edimler bu dogmatiklerin teknik ilkeleriyle irdelenebilir ve sonuçta bu tür edimleri içleyen ya da dışlayan hukuk politikalarına yol gösterebilir. Ancak "yasaya uygun bir yasaya aykırılık"tan asla söz edilemez. Bu, yukarıda da değinildiği gibi, hukukun (yasa=hukuk bağlamında) kaldıramayacağı derecede ileri bir çelişkidir.

Sivil itaatsizlik en azından bir adet yasaklayıcı hukuk kuralını

[164] Aynı zamanda kurulu düzenin meşruluğu için de kullanılabilen Doğal Hukukun yapısal özellikleri ve çifte fonksiyonu için bkz. **Peter Jochen Winters**, "Naturrecht", b.y.: *Handlexikon zur Rechtswissenschaft*, (hazırlayan: Axel Görlitz) 2. cilt, Reinbek bei Hamburg 1974

[165] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: **Laker**, *a.g.y.* s.162 vd., **Fleisch**, *a.g.y.* s.132 vd.

çiğnemiş olan bir edimdir. Buyuruların çiğnenmesi de, yasaklayıcı hukuk kurallarına dönüşümleri olanaklı olduğu sürece bir sivil itaatsizliktir. Buna göre sivil itaatsizlik (ceza yasasının kuralları ya da disiplin kuralları gibi) dar anlamıyla yasaklayıcı kurallara karşı gelmekle ya da (vergi ödemekten kaçınma gibi) hukuken buyurulan bir edimi yerine getirmemekle gerçekleşebilir. Burada hemen şunu belirtmek gerekir: Çiğnenen hukuk kuralı ile protesto amacının örtüşmesi zorunlu değildir[166] Aslında birçok durumda da bu olanaksızdır. Örneğin, bir atom enerjisi santralinin çevresinde oturanların verilen ruhsatı çiğneyerek sivil itaatsizlikte bulunmaları olanağı elbette yoktur. Uluslararası bir askeri antlaşmanın gereği, uzun menzilli atom başlıklı füzelerin yerleştirilmesine karşı da, bu antlaşmayı ve parlamento onayını çiğneyerek sivil itaatsizlikte bulunmak da olanaksızdır. Şu halde *Gandhi*'nin geliştirdiği ve kavramsal gelişiminde korunan; *dolaylı* (offensive, indirect, unmittelbar) ve *dolaysız* (defensive, direct, mittelbar) sivil itaatsizlik ayırımını yapmayı sürdürmekte bir sakınca bulunmamaktadır. Dolaysız edim karşı çıkılan hukuk normunun aynı zamanda çiğnenmesi de olmaktadır: Britanya Tuz yasasının *Gandhi* ve taraftarlarınca sayısız kez çiğnenmesi, ABD'de ırk ayırımı yapan hukuk kurallarının doğrudan çiğnenmeleri, Almanya'da nüfus sayımı yasasının buyurduğu bilgi verme yükümlülüğüne uyulmaması, ya da arabada kemer bağlama zorunluluğuna (Stuttgart trafik yargıcı tarafından) gösterisel biçimde uyulmaması, ülkemizde ise yayın yasağının özel radyolarca, korsan yayın yoluyla çiğnenmesi dolaysız sivil itaatsizliğe birkaç örnektir. Buna karşı geçerliği tartışılmayan hukuk normlarının, protesto amacını gerçekleştirmek için çiğnenmesi yoluna gidiliyorsa o zaman dolaylı edimden söz etmek gerekir. §2'de bun-

[166] Norm ihlali ile protesto amacının aynı olması gerektiği de arasıra ileri sürülmüştür. Bkz. **Abe Fortas**, *Concerning Dissent and Civil Disobedience*, New York 1968, s.57; **Mortimer Adler** et al., "Is there a Jurisprudence of Civil Disobedience?", b.y.: *Illinois Continuing Legal Education* 5 (1967), s.86 vd. (**Laker**, *a.g.y.* s.165)

lara daha sık rastlandığını yüzlerce örneği ile gözlemlemiş bulunuyoruz

b) Şiddetsizlik[167]

Grotius'a göre şiddet bir başkasının hakkını çiğnemedikçe meşrudur. Yani haksızlığın kaynağı değildir. O'na göre her insan kendi gücünün doğal hukukla temellendirilmiş bir alanına sahiptir. Böylece kabagücün üç biçimi vardır: 1) doğal hukukla güvenceye alınmış, pozitif hukukla bir ilgisi bulunmayan ve özgür insanın bir özelliği olan; 2) başka bir insanın hakları alanına sarkan ve bu nedenle hukuka aykırı olan; 3) başka bir insanın tecavüzünü önleyen

[167] "Şiddet" (*potestas*, *violentia*, *Gewalt*) kavramı için politika ve toplumbilimi sözlükleri şu açıklamaları yapmaktadırlar: Ruhsal ya da fiziki zor kullanma... İktidar ve egemenliğin kurulup korunması için zorunlu araç. Siyaset sosyolojisi *Max Weber*'i izleyerek devleti meşru güç kullanma tekelini elinde bulunduran bir kuruluş olarak nitelemektedir.bkz.: **Beck**, *a.g.y.* "Gewalt" maddesi. Şiddet, (1) bir insanın ötekine fiziki güç aracılığıyla zarar verme olayına, bir defalık fiziki edime getirilen niteleme, (2) alanının hukuk ve adalet ile sınırlandırıldığı töresel ilişkilere müdahalede sürekli birlikte görülen etki biçimine getirilen niteleme - *W.Benjamin*, (3) insanları, somatik ve tinsel gelişimleri potansiyel gelişimlerinden daha geride kalacak biçimde etkileme... Örneğin, toplumda okuyup yazamazlık oranının gereğinden fazla olması durumunda şiddet vardır- *Galtung*. Ayrıca etkinin eyleyen bir özneden (kişisel ya da doğrudan şiddet olarak) değil, aksine dolaylı olarak toplumsal sisteme içkin bulunmasına, *Galtung*' a göre yapısal şiddet diyoruz. Bu tarz şiddet kendini orantısız iktidar ve mülkiyet ilişkilerinde ve buna bağlı olarak da yaşama şansında eşitsizlikte gösterir. Bkz.: **Ottheln Rammstedt**, "Gewalt, strukturelle Gewalt", b.y.: *Lexikon zur Soziologie*, 2. baskı, hazırlayanlar: W. Fuchs, R. Klima, R. Lautmann, O. Rammstedt, H. Wienold, Opladen 1978. Şiddetin, rasyonel, enstrümental, irrasyonel ve komunünikatif biçimde kullanımından sözedilebilir. Bireysel ve kollektif, spontane veya örgütlü tarzda uygulanabilir. Açık ya da gizli, doğrudan ya da dolaylı olabilir; fiziki ya da ruhsal etkilerde bulunabilir; yasal, yasadışı, normal ya da patolojik olarak algılanabilir. Şiddet tipolojileri için, katılanları, hedefleri, konuları, araçları, yapıları, yayılışı ve yoğunluğu belirleyici ögelerdir. Bkz.: **Ulrike Vogel**, "Gewalt", b.y.: *Wörterbuch der Soziologie*, hazırlayanlar: Günther Endruweit, Gisela Trommsdorf, 1.cilt, Stuttgart 1989; Ayrıca "kuvvet" ve "cebir" kavramları ile "sosyal olguların zorlayıcılığı" kavramları için bkz.: **Ömer Yörükoğlu**, *Yirminci Yüzyılın İlk Yarısında Amerika Birleşik Devletleri'nde Hakim Olan Hukuk Teorisi*, İstanbul 1982, s.173 vd. ve **Cahit Can**, *Oluşum Süreci İçerisindeki Hukuk Sosyolojisi*, Ankara 1989, s.8 vd.

ve bu nedenle meşru olan şiddet...[168] Üçüncü tarzda şiddet kullanma özgürlüğü yargılama kurumunun yerleşmesiyle sınırlanmıştır. Şiddet-birey ilişkisinin böylesine bir nitelenmesinden sonra şiddet-devlet ilişkisini de kısaca *Kant*'tan öğrenelim[169]: Kentsoylu devletinin hukuk düzeni kendisinde özgürlüğe, dış yasalar altında, olabildiğince yüksek bir oranda karşı koyulamaz bir şiddetle bağıntılı olarak rastlanmasıyla özellik gösterir. *Kant, özgürlük, yasa* ve *şiddet* üçlüsünden dört tip devlet düzeni tasarlar: a) şiddetin bulunmadığı yasa ve özgürlük ortamı (anarşi) , b) özgürlüğün bulunmadığı yasa ve şiddet ortamı (despotluk), c) özgürlük ve yasanın bulunmadığı şiddet ortamı (barbarlık), d) özgürlük ve yasaya tabi şiddet (cumhuriyet)... Bireyin sınırlı ve hukuka uygun şiddet yetkisini aşan bir itaatsizlik uygulaması, hukuk devletinin özgürlük ve yasallık ilkeleriyle bağlı bulunduğu şiddet tekelini daima karşısına alacaktır. "Hukuk Devleti"ni "şiddet"le yadsıyan bir hareket ise kendisini ister istemez bu meşruluk çerçevesinin dışında bulacaktır; çünkü yukarıda da ayrıntılı olarak ortaya koymaya çalıştığım gibi hukuk devleti, ilkeleri ve formül olma özelliği ile siyasi ve hukuki eylem ve işlemlerin çok önemli bir meşruluk kaynağıdır. Bir itaatsizlik edimi bir hukuk devletinde gerçekleşiyorsa, sivil olarak anılabilmesi onun kesinlikle şiddetsiz olmasına bağlıdır. Şiddetin özgürlük ve yasallık ilkeleriyle bağlandığı bir devlette, onun şiddet tekeline şiddetle karşı çıkmak ancak bir hükümet darbesi, bir isyan, başka bir siyasi eylem olabilir, fakat sivil itaatsizlik olamaz. Kavram yelpazesinde verdiğim tanımların hemen hepsinde şiddetin dışlandığını görmenin bir nedeni de bu olmalıdır.

Kendisi de bir sivil itaatsiz olan *Heinrich Böll*, bir mağaza vitrinine fırlatılan bir kaldırım taşı dahi olsa, şiddetin her türlüsünü

[168] **K. Röttgers**, "Gewalt", b.y.: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, cilt 3, Darmstadt 1974, sn.562; **Hugo Grotius,** *De Iure Belli Ac Pacis-Savaş ve Barış Hukuku*, Seçmeler, çev. Seha L. Meray, Ankara 1977, s.23 vd.

[169] **Röttgers,** *a.g.y.* sn.563

reddettiğini söylüyor[170] *Gandhi*'nin bütün *satyagraha*'sı şiddetsizlik-ahimsa üzerine kurulu idi. *Martin Luther King* şiddetsizliği düşünce ve eylemlerinin merkezi yapmıştır: "Birleşik Devletlerin bütün siyahları şiddete meyletse dahi, bunun yanlış olduğunu söyleyen tek ses olmayı tercih edeceğim... Yaşamda insan bazen öylesine değerli, anlamlı bir kanaate ulaşıyor ki, artık sonuna kadar onu taşıyor. Ben onu şiddetsizlik düşüncesinde buldum"[171]. *John Rawls* da şiddete karşı çıkmaktadır[172]: O'na göre sivil itaatsizlik şiddete başvurmamalıdır. Özellikle insanlara karşı kabagüç kullanılmamalıdır, ama bu ilkesel bir tiksintiden dolayı değil, bir sav için kesin ve son ifade tarzı olduğu içindir. İnsanları yaralayabilen şiddet eylemleri, bir tür çağrı niteliği taşıyan sivil itaatsizlik ile hiç bağdaşamaz. Başkalarının medeni özgürlüklerinin çiğnenmesi bir edimin sivil itaatsizlik olarak görülmesini engelleyecektir. Gerçek bir sivil itaatsizlik vicdani ve derin bir inancı dile getirir; uyarır fakat tehdit etmez. *Rawls*'a göre başka bir nedenle daha sivil itaatsizlik şiddetsizdir: o, sınırlarında seyretse bile, yasaya itaatin çerçevesi içerisinde kalan bir itaatsizliği dile getirmektedir. Yasa çiğnenmektedir, ama yasaya bağlılık edimin aleni ve şiddetsiz oluşunda ve yasal sonuçlarını üstlenmeye hazır bulunmakta kendini göstermektedir. Şiddetsizlik ve alenilik sivil itaatsizlik ediminin dürüstlüğünün teminatıdır. *Theoder Ebert* de, direnişçilerin titiz özeleştirilerine rağmen yanlışlarını ve yetersizliklerini dışlamayı olanaksız kılan faktörlerin çokluğu karşısında sivil itaatsizliğin kesinlikle kabagüçten arınmış olarak gerçekleşmesi gerektiğini söylemektedir. Edimleri şiddetsiz olarak gerçekleştirmeyi amaçlamak; yanılgıların sonuçlarını sınırlı tutmak ve giderilmesi olanaksız zararların ortaya çıkma-

[170] **Heinrich Böll**, "Steht uns bei, ihr Heiligen! Wider die trügerische Göttin Sicherheit", b.y.: *Widerstand und Staatsgewalt. Recht im Streit mit dem Gesetz*, hazırlayan: Werner Hill, Gütersloh 1984, s.83

[171] **Martin Luther King**, *Wohin führt unser Weg?*, Frankfurt/M 1968, s.56

[172] **Rawls**, *a.g.y.* s.403

sını önlemek niyetini taşır[173] *Ulrich K. Preuss* ise, siyasi kamusal varlığın meşruluk tasarımları adına, yasallığı kuran ve yürütenlere ve siyasi kamuoyuna çağrıda bulunan bu sivil itaatsizlik edimlerinin, komünikatif edimler olmak özelliğiyle zorunlu olarak şiddet içeremeyeceklerini söylemektedir[174]. Bu kısa açıklamalara karşın şiddet kavramı, içerisinde türlü anlamsal öğelerin ve bakış açılarının barındığı oldukça geniş bir yorum yelpazesine sahiptir. Bunlardan biri ve burada incelemeyi düşünmediğim, fakat elbette önemli bir bakış açısı, hukuk dogmatiği alanında normatif şiddet kavramıdır.

Sivil itaatsizlikteki şiddet kavramı sorununu *Fleisch*'a göre iki tarzda ele alabiliriz[175]: Ya *Christian Bay*'in, "özenle seçilmiş ve sınırlı tutulmuş araçlar" ifadesiyle[176] yaptığı gibi kavram sınırlayıcı bir gerekliliği dile getirmeli, ya da sivil itaatsizliğin pratiği ile bağdaşan yeni bir şiddet tanımı tasarlamalıdır. *Laker* bu çerçevede, *Streithofen*'ın "şiddetin insan varlığının temel öğelerinden olduğuna; şiddetsizliğin ya da şiddetten arınmışlığın mantıken imkansız ve bu nedenle bu deyimlerin siyasi aldatmaca olduğuna"[177] ilişkin bakış açısına katılarak sorunun iki kümede topladığı yanıt tarzına göre çözülebileceğini ileri sürmektedir: a) sivil itaatsizlik kavramının, protesto araçlarının özel bir sınırlandırılmasını gerektirip gerektirmediği, b) bu kayıtlamanın anlamlı bir biçimde "şiddetsizlik" ola-

[173] **Theodor Ebert**, "Ziviler Ungehorsam — Eine soziale Erfindung der Demokratie", b.y.: *Ziviler Ungehorsam. Von der APO zur Friedensbewegung*, hazırlayan: Th.Ebert, Waldkirch 1984, s.268

[174] **Ulrich K. Preuss**, *Politische Verantwortung und Bürgerloyalität. Von den Grenzen der Verfassung und des Gehorsams in der Demokratie*, Frankfurt/M 1984, s.35

[175] **Fleisch**, *a.g.y.* s.157

[176] **Christian Bay**, *a.g.y.* s.473

[177] **Basilius Streithofen**, "Gewaltlosigkeit oder Gewaltfreiheit —ein politischer Sprachbetrug— Mißbrauch von Mahatma Gandhi und Martin Luther King", b.y.: *Frieden im Lande*, hazırlayan: B.Streithofen, Bergisch Gladbach 1983, s.112, 113 vd.

rak nitelenebilip nitelenemeyeceği[178] Tartışmada ilk soru genel bir kabul görmüştür. Buna göre örneğin *Dreier* sivil itaatsizlik açısından şiddet kavramını; kişilerin yaralanmasının ya da eşyanın kısmen ya da tamamen tahribinin bilinçli ve istençli ya da önceden görülmesi olanaklı olarak gerçekleştirildiği ve verilen zararın protesto amacı karşısında hiç önemsiz kalmadığı durumlar olarak tanımlamaktadır. *Dreier*, ruhsal baskıyı ve üçüncü kişilerin hareket serbestilerinin engellenmesini buradaki anlamda şiddet saymamaktadır[179]. *Hengesbach* ise şiddetsizliği sivil itaatsizliğe karşı ileri sürülen bir talep olarak şöyle anlamaktadır: Bizzat şiddet üretilmemeli, gerekiyorsa uygulamak yerine en iyisi katlanmayı seçmeli, kaçınılmaz olan durumlarda eşyaya verilecek zararı, tırmanmaya yol açabilecek bir şiddeti üretmemesi koşuluyla olabildiğince düşük bir düzeyde tutabilmelidir[180].

Sivil itaatsizlik şiddetsiz olmalıdır. Şiddet, şiddeti doğurmakta ve çoğunlukla da tırmandırmaktadır: *Quid enim est, quod contra vim sine vi fieri possit?* (Şiddete karşı, şiddet olmadan ne yapılabilir? *Cicero*). Sivil itaatsiz, kendisine karşı şiddeti haklı kılacak ve çoğaltacak bir şiddet kullanımına giremez. Bu ortam sivil itaatsizlikten başka bütün öteki karşıtlıkların amacı olabilir fakat, ikna edilmeye açık ve istekli olarak karşıtların ikna edilmesine yönelindiği ve bunun için bir hukuk normunun çiğnenmesinin nihayet bir *ultima ratio* olarak göründüğü ve buradaki içtenliğin de öngörülen yaptırımlara rıza ile gösterilmeye çalışıldığı sivil itaatsizliğin mantığının elbette bütünüyle dışında kalır. Bütün eylemler gibi sivil itaatsizlik de ister istemez fiziki güçten yararlanacaktır. Bu tarz bir etkime, çevresinde elbette değişimler yaratacaktır. Bu değişimleri, sivil itaatsizliğin varlık nedeni ve amaçları bakımından "şiddetsizlik" olarak niteleyebilecek bir düzeyde sınırlamak zorunludur. Hu-

[178] **Laker**, *a.g.y.* s.174

[179] **Dreier**, "Widerstandsrecht im Rechtsstaat? Bemerkungen zum zivilen Ungehorsam", b.y.: **Ralf Dreier,** *Recht-Staat-Vernunft.* Studien zur Rechtstheorie 2, Frankfurt/M 1991, s.55 vd., 65

[180] **Theo Hengesbach**, *Ziviler Ungehorsam und Demokratie*, Kassel-Bettenhausen 1979, s.20

kuk devletinde sivil itaatsizliğin ancak temel hakların ve özgürlüklerin korunması ve gerçekleştirilmesi için yapılabileceğini ileri sürdüğümüzde; kullanılan fiziki güç ile üçüncü kişilerin, uğruna sivil itaatsizliğe girişilenden daha üstün bir temel hakkının ve özgürlüğünün çiğnenmesine izin verilemeyeceği mantıki bir zorunluluk olarak görünür. Örneğin, basın özgürlüğünü savunmak için bir hastanenin acil sevisine giden tek ya da en kısa yolu oturma eylemiyle kesmek sivil itaatsizlik olamaz. Yaşamak hakkı bu hiyerarşide elbette daha üstte yer alacaktır. Devletin şiddeti nasıl ki özgürlük ve yasayla bağlı ise, sivil itaatsizin şiddeti de üçüncü kişilerin özgürlükleri ve temel hakları ile bağlıdır. Savunulan temel hakkın ve özgürlüğün çiğnenen haktan daha üstün olması zorunluluğu bu dengenin korunması gereğinin de bir sonucu olarak görülebilir.

Ayrıca haksız bir fiziki güç kullanımı olarak şiddetin sivil itaatsizlik edimlerinden dışlanmasının önemli bir nedeni de şiddetin asla sisteme içkin bir ifade tarzı olamayışıdır.

c) Kamuya Açıklık

Sivil itaatsizlik kavramının üzerinde en az tartışılan öğesi, kamuya açıklıktır. Bu öğe ayrıca bu tür protesto edimleri için bir *conditio sine qua non*'dur. Sivil itaatsizliği Latince bir sözcük olan "*protest*"-"*protestor*" (aleni olarak ifade etmek) ile ilişkilendirdiğimizde gizliliğin, ilkesel olarak bu kavramın kapsamında yer alamayacağını da söylemek gerekir. Sivil itaatsizlik bir çağrı işlevini üstlenmektedir. Mesajını, etkili olabileceğini hesapladığı araçlarla uygun bir iletişim kurarak muhatabına ulaştırmayı amaçlamaktadır. Bu yüzden vicdani nedenlerle itaatten kaçınan ve çağrı işlevini taşımayan edimleri sivil itaatsizlik olarak görememekteyiz[181] *Habermas* sivil itaatsizliğin ilke olarak önceden duyurulmuş ve böylece gelişiminin polis tarafından hesaplanabilir olması gerektiğini söylüyor[182]. Buna karşın öyle sivil itaatsizlik edimleri olabilir ki, önceden duyurul-

[181] **Dreier**, *a.g.y.* s.64
[182] **Habermas**, *a.g.y.* s.35

maları gerçekleşmelerini olanaksız kılar: örneğin hayvan haklarını koruyanların denek hayvanlarını serbest bırakma eylemi, sığınmacıları saklama eylemi, kürtaj yapan hekimin bunda gizliliği gibi... Bu durumlarda dahi sonradan eylemi ve mesajını kamuya duyurmadan sivil itaatsizlik tamamlanmış, gerçekleşmiş sayılmaz. Yalnızca eylemden haber vermek yetmez, ayrıca eylemcilerin kendilerini hiçbir saklanma ve gizlenme olmaksızın kamuya açmaları, açıklamalarını yapmaları gerekir. Böylelikle kişisel çıkara hizmet eden, adi suç niteliğindeki eylemlerden uzaklaşılmış olacaktır. Çünkü sivil itaatsizliğin hedefi nihayet anlaşmazlık konusundaki tartışmayı, düşünce oluşturma sürecini yaygınlaştırıp yoğunlaştırmaktır.[183]

d) Hukuk Devleti İdesiyle Çelişmeyen SiyasalAhlaksal Güdülenme

Hukuk devletinde sivil itaatsizlik edimi de, diğer bütün insan edimleri gibi elbette bir güdülenmeden kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle, hangi güdülenmeleri hukuk devletinde sivil itaatsizlik edimleri için temel sayacağımızı bilmemiz gerekmektedir. Direnme hakkını temellendirenlerin ve kişisel çıkar arayışlarının dışında kalan bir güdülenme tarzı ile ancak bu siyasal, toplumsal olguyu ayırabilir ve açıklayabiliriz. Aksi durumda direnme ve itaatsizlik olayları arasında bir sivil itaatsizlik kategorisi yapay ve verimsiz bir kavram olarak kalacaktır.

Laker'e göre burada iki temel sorun karşımıza çıkmaktadır: ilki, genel olarak insan edimlerinin motiflerini (güdülerini, nedenlerini) bilmenin olanaklarını ve sınırlarını ortaya koymak; ikincisi, sivil itaatsizlik motiflerinin içeriksel yapılanmasını açıklamak[184] Ceza hukukunu da yakından ilgilendiren ilk sorun için kesin ve kapsamlı çözümler bulunduğunu söyleyemeyeceğiz. Üçüncü kişiler ve doğallıkla yargıç için böyle bir bilginin olanakları oldukça sınırlıdır. Sivil itaatsizliğe atfettiğimiz motiflerle gerçekleştiklerini var-

[183] **Jo Leinen**, "Ziviler Ungehorsam als fortgeschrittene Form der Demonstration," b.y.: *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat*, *a.g.y.* s. 25

[184] **Laker**, *a.g.y.* s.167

sayabileceğimiz diğer —kamuya açıklık, öngörülen yaptırıma katlanmaya hazır olmak tutumu, şiddetsizlik gibi— kavram öğelerinden başka, nesnel nitelikte bilgi kaynakları bulunmamaktadır. İkinci sorunun yanıtı ise normatif özelliktedir. Yargıcın eylemciyi yönelttiği belirli motif arayışlarıdır.

Bu güdülenme, bütün bilinçli insan edimlerinde olduğu gibi tinsel-ruhsal bir çerçevede vicdan ile sıkı ilişki içerisinde oluşacaktır. Sivil itaatsiz, normalde kendini yasayla bağlı olarak duyumsarken bir toplumsal-siyasal durum karşısında yasaya aykırı davranışını zorunlu kılacak bir düşünce-duygu sürecine girmektedir. Bu sürecin özne ile hukuk düzeni ve düşüncesi bakımından çözümlenmesi gerekmektedir.

Sivil itaatsizlik yukarıda değindiğim bu (vicdani) süreç sonunda sivil itaatsizin edindiği bir vicdani karardır. Bu kararıyla eylemci diğer kriminel tipolojiden (suçsal örneklemeden) ayrılmakta, kendi kategorisine yerleşmektedir. Bu kararın belirleyici içeriksel nesnel ölçütü şudur: Sivil itaatsizlik, demokratik hukuk devletinin temelinde yatan ortak yararlara ve üstün değerlere yönelmelidir[185]. Bireylerin veya grupların siyasal karar organlarına ve kamuya yönelik bir çağrısı olarak sivil itaatsizlik, içerisinde gerçekleştiği topluluğun temel kanılarına ve dünya görüşüne dayanmaktadır. Buna göre sivil itaatsizlik ediminde bulunan kimse bu değerlerin, bu toplumsal-siyasal temelin, karşı çıkılan devlet tasarrufu ile sarsıldığını ileri sürecektir. "O kendi ayrıntılı düşünmesi sonucu, özgür ve eşit insanlar arasındaki toplumsal işbirliğinin temel ilkelerinin dikkate alınmadığını açıklayacaktır"[186].

Sivil itaatsizlik edimlerinin vicdani kararlar olabileceğini, eylemcilerin üstlendikleri riskten ve verbal argümanlarından gözlemsel yolla, her bir olay için ayrı ayrı çıkarabiliriz. Vicdanen belirlenmişliği, sivil itaatsizliğin normatif anlamda tanımsal bir öğesi ola-

[185] **Frankenberg**, *a.g.y.* s.269
[186] **Rawls**, *a.g.y.* s.401

rak önkoşamayız. Çünkü, böylesine öznel bir saikin nesnel ve kesin olarak bilinmesi ve denetlenmesi olanağı oldukça zayıftır. Ya da çok genel olarak, bu tür edimlerin ancak yukarıda değinildiği çerçevede ve anlamda vicdani kararlardan kaynaklandığını, tekil olayda aksi saptanıncaya kadar kabul etmek gerekecektir. Şu halde vicdanilik burada, olgusal ve betimleyici bir özellik olmaktan başka bir anlam taşımamaktadır.

Kişisel çıkar arayışlarının ötesinde kamusal yarara ve hedeflere yönelik ve aleni bir protesto tarzı olmasıyla sivil itaatsizlik siyasi bir özelliktedir. Ahlaki olmasının nedeni ise içerisinde gerçekleştiği toplumun değer tasarımlarına dayanarak kamuya ve siyasi karar organlarına çağrıda bulunmasıdır[187]

Sivil itaatsizliğin karşı çıktığı haksızlığın temel değerlerle çatışması gereği yanında, ileri derecede olması gerektiği de söylenmiştir: *Rawls* sivil itaatsizliğin olabildiğince, başka haksızlıkların önlenmesini engelleyen açık seçik ve temelli haksızlıklara karşı yapılmasını, makul görmektedir. Bu haksızlıklar arasında özellikle herkes için eşit özgürlük ve adil bir fırsat eşitliği ilkelerinin çiğnenmesini örnek göstermektedir[188] Devlet haksızlığının ağır olması[189], daha üst düzeyde bir meşruluk düzeninin ilkelerinin ağır tarzda, yani üçüncü kişilerce açıkça görülebilir derecede çiğnenmiş olması[190] ancak sivil itaatsizlik için bir zemin oluşturabilir. Ağır bir haksızlığa, ağır bir adaletsizliğe karşı protesto edilmelidir: haksızlık ölçütü olarak Yeniçağın akliyeci hukuk ve adalet kuramlarının yerleşik bulunduğu temel haklara ve devlet hedeflerine ilişkin düzenlemeler alınmalıdır. Pozitif hukuk üstü bir hukuka başvurmaya gerek yoktur[191]. Protestocuların habbeyi kubbe yapmalarının karşısı-

[187] **Laker,** *a.g.y.* s.170; Fleisch, *a.g.y.* s.150

[188] **Rawls**, *a.g.y.* s.

[189] **Wolfgang Sternstein**, "Nachdenken über zivilen Ungehorsam. Vom EUCOM zum Fulda-Gap", b.y.: *Gewaltfreie Aktion. Vierteljahreshefte für Frieden und Gerechtigkeit*, Nr.61/62, 1984, s.26

[190] **Daniel Thürer**, "Widerstandsrecht und Rechtsstaat", b.y.: *Studia Philosophica*, Vol. 44/1985, s.146 (Fleisch, *a.g.y.* s.141)

[191] **Dreier,** *a.g.y.* s:65 vd.

na geçmek için aranan bu ağır haksızlık koşulu yanında, sivil itaatsizlik ediminin üçüncü kişilerce anlaşılabilir ve kabul edilebilir olması gerektiği de ileri sürülmektedir[192]. *Habermas* bu amaçla kural çiğneyenlerin, seçtikleri ilgi çekici eylem araçlarının ortama gerçekten uygun olup olmadığını, yani elitist bir zihniyetle ya da narsist bir eğilimle, bir büyüklenmeden kaynaklanıp kaynaklanmadığını dikkatlice denetlemelerini salık vermektedir: devlet tasarrufunun sivil itaatsizliğe başvurulması zorunlu görünecek kadar haksız olup olmadığı sorusu burada onlara yardımcı olacaktır[193]

Sivil itaatsizliğe olgusal-betimleyici değil, normatif-tanımlayıcı bir yan getiren bu "ağır haksızlık" öğesinin de vicdanilik koşulu gibi kavramsal öğelerin dışında tutulması gerektiğine inanıyorum. Tamamıyla olgusal olan siyasi-ahlaki motivasyon öğesini normatif koşullarla dogmatik alana kaydırmak, gözlem ile değerlendirmeyi iç içe sokmaya çalışmak olmaktadır. Ancak §2'de verdiğimiz sivil itaatsizlik olayları bize ağır haksızlık karşısında gerçekleştirildikleri izlenimini de pekâlâ vermektedir.

Zaten yasaya aykırı ve yaptırıma tabi olmak zorunda bulunan sivil itaatsizlik edimlerini, bir hukuka uygunluk durumu (örneğin: haklı savunma) gibi görerek, belki sosyal gerçekliğinde işlevlerine ve nedenlerine yabancılaştıracak normatif öğelerle bezeyerek "evcilleştirmek" yerine, onları kendi gerçekliğinde sürekli izleyerek gerektiğinde geniş açılı bir hukuk politikası ile hukuk dogmatiğinin katılığını yumuşatmaya çalışmalıdır.

Hukuk devletinde sivil itaatsizliğin sisteme içkin, insanın temel haklarına ve özgürlüklerine dayalı protesto edimlerini içerdiğini ve

[192] **Fleisch**, *a.g.y.* s.143 vd.; **Hans H. Klein**, "Ziviler Ungehorsam im demokratischen Rechtsstaat", b.y.: *Freiheit und Verantwortung im Verfassungsstaat*, hazırlayanlar:Bernd Rüthers, Klaus Stern, Münih 1984, s.179; **Frankenberg**, *a.g.y.* s.269; **Josef Iseensee**, *Das legalisierte Widerstandsrecht.* Eine staatsrechtliche Analyse des Art. 20 Abs.4 Grundgesetz, Bad Homburg, Berlin, Zürih 1969, s.23

[193] **Habermas**, *a.g.y.* s.42

bu çerçevede bir siyasi-ahlaki bir güdülenme gösterdiğini gözlemliyoruz.

e) Çiğnenen Pozitif Hukuk Normunun Yaptırımına Katılma ve Katlanma Tutumu

Sivil itaatsizliğin, tanımlarına nadiren giren fakat hep özel bir ilgiyle ele alınan kavramsal bir öğesi, itaatsizin, çiğnediği hukuk kuralının yaptırımını göze alma, katlanma ve katılma içerikli tutumudur. Sivil itaatsizlik ile ilk karşılaştığımızda, bu özelliği bizi, onu diğer direniş eylemlerinden ayırmamıza ve yeni bir olgu olarak tanımamıza zorlar. Ancak bu olgusal saptamaya rağmen sivil itaatsizin, ediminin yaptırımını kabullenmesinin bir kavram öğesi olarak görülmesi konusunda bir uzlaşma yoktur[194]

Sisteme ve hukukuna bağlılık, itaatsizlik ediminin bu sistem içerisinde tabi olması gereken yaptırımına katılma ve bu nedenle de somut yaptırım tarzını göze alma ve ona katlanma ile kanıtlanmaktadır. Demek ki, sivil itaatsiz önce "hukuk normu"nun sistem içerisindeki mantığını onaylamaktadır: "Yaptırım" adildir. Çağrıda bulunduğu kamuoyuna ve siyasi karar organlarına, sistemi sorgula-

[194] Yaptırıma katlanmanın kavram ögesi olduğunu söyleyenler için bkz.: **Fleisch**, *a.g.y.* s.164 **vd.**;**Walter Schmithals**, "Kirche und Widerstandsrecht", b.y.: *Zivller Ungehorsam? Vom widerstandsrecht in der Demokratie*, hazırlayan: Wolfgang Böhme, Karlsruhe 1984, s.75; **Ulrich Karpen**, "«Ziviler Ungehorsam» im demokratischen Rechtsstaat, b.y.: **JZ**, 39, 1984, s.249 vd.; **Rawls**, *a.g.y.* s.403; **Frankenberg**, *a.g.y.* s.269; **Martin Kriele**, *Recht und praktische Vernunft*, Göttingen 1979, s.122; **Theodor Ebert**, "Gutachten zur «Verwerflichkeit» gewaltfreier Sitzproteste", b.y.: *Vierteljahreshefte für Frieden und Gerechtigkeit*, Nr.61/62, 1984, s.49;**Habermas**, *Die neue Unübersichtlichkeit*, Frankfurt/M 1985, s.114; karşıt görüşte olanlar için bkz.: **Noam Chomsky**, *Aus Staatsraison*, Frankfurt/M 19 74, s.20; **Hans Saner**, *a.g.y.* s.107; **Howard Zinn**, *Disobedience and Democracy. Nine Fallacies on Law and Order*, New York 1968, s.121; Duruşmadan ya da infazdan kaçınmamasına rağmen, dava süresince ve infazda elinde bulunan bütün yasal yollardan yararlanmasının elbette yaptırıma katlanmayla ilgisinin bulunmadığına ilişkin bkz.: **Dreier**, *Widerstand und ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat*, *a.g.y.* s.59 vd.; **Ebert**, "Gewaltfreier Widerstand gegen Mittelstreckenraketen", b.y.: *Ziviler Ungehorsam. Von der APO zur Friedensbewegung*, hazırlayan: Theoder Ebert, *a.g.y.* s.239; **Laker**, *a.g.y.* s.185 vd.

madığı, onun temel değerlerine ve bunlar üzerine kurulu hukuk düzenine ve mantığına katıldığı, hatta protestosunu onlar adına gerçekleştirdiği mesajını vermektedir. Bu mesajına şu halde, ancak norm ihlalinin somut yaptırımına katlanmaya hazır olma tutumu ile inandırabilir. Böylesine bir özveri, muhataplarından beklenen ilgiyi ve desteği sağlayacaktır. Yandaşlara karşı bu yolla bir kanıtlamaya girişmeye gerek yoktur. Sistem adına somut bir politika, bir norm çiğnenerek eleştiriliyorsa ve normu çiğneyenler o sistemin önemli bir yapı taşı niteliğinde olan norm-yaptırım ilişkisini kendileri için reddediyorlarsa, çağrıları elbette yeterince inandırıcı olamayacaktır. Sivil itaatsizliğin amaçladığı iletişimde kanıtsal ve psikolojik bir taktik gibi ele aldığım bu yaptırıma katılma tutumunu örneğin *Gandhi* eylemlerini daha dramatize etmek, daha çok sempatiyle beslemek için kullanmıştır.

O mahkum edilmeyi, hapishanelere atılmayı çoğu zaman eylemlerini destekleyen öğeler olarak değerlendirmiştir. Yaptırıma katlanmanın elbette bu pragmatik yanı da vardır. *Thoreau*'nun katlandığı hapis cezası ise daha çok, haksızlık yapmaktansa haksızlığa maruz kalmanın daha onurlu olacağı düşüncesindendir.

Çağdaş sivil itaatsizliğin yaptırıma katılma felsefesinin en olgun ve tipik örneğini *Sokrates*'te görüyorum: Devletin ürettiği her bir davranış modelini adil olup olmadıklarına göre tekil olarak irdelemek; adil değil iseler asla uymamak, fakat yargıçların hükmettikleri yaptırıma; devletle olan sözleşmesine bağlılığın zorunlu bir sonucu olmasından ve bu nedenle adil saymasından dolayı itaat etmek... Özerk bireyin, temel haklar ve özgürlükler temeli üzerinde tasarlanmış bir hukuk devletinin hukuk düzeni karşısında üstlenebileceği başka bir yurttaşlık ödevi yoktur. Aynı eleştirel tutuma *Kant*'ta da rastlamaktayız: "«Aydınlanma Nedir?» Sorusuna Yanıt (1784)"ta[195] insanı aklını özgürce kullanma cesaretini göstermeye (*sapere aude*) çağırıyor ve aklın iki tür kullanımından söz ederken

[195] **Immanuel Kant**, *Seçilmiş Yazılar*, çev.: Nejat Bozkurt, İstanbul 1984, s.211 vd.

aslında, hem özgürlük ve yasanın egemen olduğu cumhuriyete bağlılığa (aklın özel kullanımı, der Privatgebrauch - bireyin, yurttaşlığı çerçevesinde devlete bağlılık borcu), hem de her şeyi, bu bağlılığı da özgürce sorgulamaya (aklın kamusal kullanımı, der öffentliche Gebrauch-özerk bir varlık olarak bireyin siyasi-ahlaki görevi) yol gösteriyor. *Rawls*'ın da, sınırlarında gezinse bile yasaya itaatin çerçevesinde yer aldığını söylediği sivil itaatsizlik bu özelliğini, itaatsizin yasal sonuçları üstlenmeye karşı gösterdiği istekli-likle kazanmaktadır[196]. Aslında yaptırıma katılma, belki ancak *Sokrates* örneğinde Kantçı bir bakış açısıyla rasyonel bir temele kavuşabilir.

Bunun dışında, kamuya açıklık, kamusal yarara yönelmişlik ve çağrısallık öğeleri sivil itaatsizi devlet gücünün takibinde zaten kesinlikle ele verdirecektir. Şu halde sisteme içkin çağrının içeriğinin kamuoyunca rasyonel değerlendirilmesi yanında itaatsizin, yasaya aykırılığının sonuçlarını böylelikle göze aldığının ayrıca görülüyor olması eylemin içtenliğine ve sisteme içkinliğine kamuoyunun dikkatini bir kez daha çekiyor olacaktır.

Yaptırıma açıkça katılma istencinin yukarıdaki tarzda temellendirilmesinden başka, yasal sonuçların göze alınması ve onlara zorunlu olarak katlanılması da sivil itaatsizin seçiminin dışında gerçekleşmemektedir. Sivil itaatsizliğini yaptırımdan kaçınmanın yollarını da arayarak göstermek isteyene aynı yasaya aykırılığın sonuçları diğerine olandan daha ağır biçimde uygulanmayacaktır. Bütün bu açıklamaların ışığında yaptırıma katılma ve katlanma istencini sivil itaatsizlikle kurulmak istenen iletişimin taktik bir öğesi olarak görmekten başka bir yol kalmamaktadır. Tabii ki, itaatsiz *Sokrates* gibi cezaya rızanın adil olduğunu düşünebilir ya da biz onun böyle düşünmesi gerektiğini söyleyebiliriz. İkincisi, yasakoyucunun bu olguyu bir hukuki kalıp haline sokmasıyla ancak bir değer taşıyacaktır. Burada da gözlemlerimize dayanarak sivil itaatsizlerin genellikle yaptırıma katlanma ve katılma yoluna gittiklerini söyleyebiliriz. Bu, eylemlerinin ifade gücünü yükseltmektedir.

[196] **Rawls**, *a.g.y.* s.403

4. Bir Sivil İtaatsizlik Tanımı

Meşruluk tartışmalarına da temel alınacak bir sivil itaatsizlik tanımına gözlemsel özelliklerinin dışında, özellikle hukuk dogmatik meşruluğunu kolaylaştırıcı ek öğeler sokmanın sakıncalı olduğunu düşünüyorum. Bütün dar tanımlar bu kaygımı kolaylıkla gösterebilmektedir. Bu, doğası gereği evcilleşemeyecek yabanıl bir hayvana dizgin, eyer hazırlamaya benzemektedir. Onu gerçekliğinde görüp diğerlerinden tutarlı biçimde ayırabilirsek, hem hukuk devleti düzeni, hem onun için, derin ve verimli bir anlayışa ulaşabiliriz. Bu nedenle, özellikle *Fleisch*'ın yalnızca gözlemsel değil, ayrıca normatif öğelerin de biraraya getirildiği tanımı[197] aslında, pekâlâ sivil itaatsizlik olarak nitelenebilecek birçok olayı demokratik hukuk devletinin göstermesi gerektiği duyarlılığın dışına taşımaktadır. Bununla fazla bir şey kazanılabileceğini sanmıyorum.

Bu çerçevede *sivil itaatsizlik hukuk devleti idesinin içerdiği üstün değerler uğruna kamuya açık ve yasaya aykırı olarak gerçekleştirilen, bu sırada üçüncü kişilerin daha üstün bir hakkını çiğnemeyen, barışçıl bir protesto edimidir.* Sivil itaatsiz, norm ihlalinin sonuçlarına katlanmaya hazır olduğunu belirtmekle ve bunu göstermekle ediminin içtenliğine olan inancı destekleyebilir.

[197] Bkz. yukarıda § 4, II/2

§ 5 Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Olgusunun Meşruluğu Sorunu

I. Soruna Genel bir Bakış

" «Yasa yasadır» inancıyla pozitivizm gerçekte Alman hukukçularını, keyfi ve suç işlercesine bir içeriğe sahip yasalara karşı savunmasız bırakmıştır. Bu bakımdan pozitivizm yasaların geçerliğini temellendirecek bir özgüce asla sahip değildir. O, bir yasanın, geçerliğini, kendini uygulatmak iktidarına sahip bulunmuş olmakla, kanıtladığına inanmaktadır. Fakat iktidarla belki bir uymak zorunluluğu açıklanabilir, ancak bir Olması Gereken, bir Geçerli Olmak asla temellendirilemez. Bu, daha çok yasanın özünde yerleşik bulunan bir değere dayanabilir. Elbette, her pozitif yasa, kendi içeriğine bakılmaksızın belirli bir değer taşımaktadır: Onun varlığı, hiçbir yasa bulunmamasından daha iyidir, çünkü en azından bir hukuk güvenliği sağlamaktadır. Ancak hukuk güvenliği, hukukun gerçekleştirmesi gereken tek ve belirleyici değeri değildir. Hukuk güvenliği yanında daha çok, iki başka değer daha yer almaktadır: amaca uygunluk ve adalet. Bu değerler hiyerarşisinde hukukun kamu yararı bakımından amaca uygunluğunu en son yere koymalıyız. Hukuk asla «halka yararlı olan» her şey demek değildir, aksine halka sonunda ancak, güvenliğini sağlayan ve adalete yönelik bir hukuk yararlı olabilir (...) Adalet ve hukuk güvenliği arasındaki uzlaşmazlık, koyma ve güç yoluyla güvenceye alınmış pozitif hukukun, içerik bakımından haksız ve amaca uygunsuz olsa dahi öncelik taşımasıyla çözülebilir, meğer ki pozitif yasanın adaletle olan çelişkisi, «yanlış yasa» olarak, adalet karşısında geri adım atmasını zorunlu kılacak derecede katlanılmaz bir ölçüye varmış olsun. Yasal haksızlık durumları ile yanlış içeriğine rağmen geçerli yasalar arasında kesin bir sınır çizmek olanaksızdır. Ancak bir yerde kesin

bir sınır çizilebilir: Adaletin amaçlanmadığı, adaletin özünü nitelcyen eşitliğin pozitif hukuk yapılırken bilinçli olarak yadsındığı yerde yasa, yalnızca «yanlış hukuk» değil, daha çok her türlü hukuk olma doğasından yoksundur"[198]

Radbruch'un yukarıya aldığım bu sözleri, meşruluk tartışmasını "yasa-hukuk" ilişkisi bakımından çarpıcı bir ifadeye kavuştururken, aynı zamanda sivil itaatsizlik sorunsalı karşısında "haksız yasa-yasaya aykırı edim" ilişkisinde söz konusu olacak bir meşruluk tartışmasına da ışık tutmaktadır[199] Buna göre yasanın açık seçik ve belirli ağırlıkta haksızlığı onu hukuk olmanın dışına itmektedir. Bu, böyle bir yasanın hiçbir biçimde bağlayıcılık taşıyamayacağı, başka bir deyimle hukuka böylesine aykırı bir yasaya aykırılığın hukuk düşüncesi bakımından kınanamayacağı, yani aynı zamanda meşruluğu demek olmaktadır. Meşruluğu protestocu tarafından da tanınan hukuk kurallarının, başka bir hukuka aykırılığı etkin biçimde gösterebilmek amacıyla çiğnenmesi (dolaylı sivil itaatsizlik) durumunda da bu edim aynı biçimde kınanamaz olabilecek midir? Çiğnenmesi olanaksız devlet eylem ve işlemlerinin hukukdışılığı karşısında, hukuk olma özelliklerinin hiç tartışılmadığı pozitif hukuk kurallarına aykırılık ile karşı konulmak istenmesi, hukukun adalet ve amaca uygunluk değerleri arasında yer alan hukuk güvenliğini haksız yere sarsmış olmayacak mıdır? *Radbruch*'a göre bunu yanıtının "hayır" olarak verilmesi gerektiğini düşünüyorum. Ağır bir haksızlığı içeren bir pozitif hukuk düzeninin tartışmasız bir kuralının, bu haksızlığı kamuya etkin bir biçimde duyurabilmek için çiğnenmesinin elbette yasaya aykırı, fakat amacında hukuka uygun olduğunu ileri sürmek, buradaki doğal hukuk görüşü çerçevesinde zorunlu görünüyor (elbette böyle bir edimin, kendisinin mazur görülmesini istemeye hakkı olabileceği belirli sınırlar içeri-

[198] **Gustav Radbruch**, "Gesetzliches Unrecht und Übergesetzliches Recht", b.y.: **Gustav Radbruch**, *Rechtsphilosophie*, hazırlayanlar: Erik Wolf, Hans-Peter Schneider, 8. baskı, Stuttgart 1973, s.345 vd.

[199] Buradaki meşruluk tartışması elbette genel meşruluk sorunsalının bir parçasıdır. Krş.: **Tarık Özbilgen**, *Hukukta Meşruiyet Meselesi Üzerine Bir Deneme. Ferdiyetçi Bir Hukuk Anlayışının Müdafaası* (doktora tezi), İstanbul 1960

sinde gerçekleşmiş bulunması da gerekiyor). Yukarıdaki bu, giriş niteliğindeki açıklamalar sorunun öncelikle bir hukuk etiği[200] sorunu olduğunu açıkça ortaya koyuyor

Aşağıda, hukuk devletinde sivil itaatsizlik olgusunun hukuk dogmatik ile etik meşrulukları arasındaki ayırıma kısaca değindikten sonra, hukuk etiği alanındaki meşruluk çerçevelerini (doğal hukuk, sözleşme kuramı ve yararcılık) irdeleyeceğiz. Son olarak da sivil itaatsizliğin hukuk devleti idesi bakımından meşruluk sorununu özetle yeniden ele alacağız.

II. Sivil İtaatsizliğin Hukuk Dogmatik ve Etik Meşrulukları Arasındaki İlişki

Bu ilişki elbette, "hukuk-ahlak" ilişkisi çerçevesinde karşılaştığımız ve hukuk düşüncesinde burada ele alınamayacak kadar kapsamlı bir yer tutan ve tartışması süregiden soruların dışında düşünülemeyecektir. Her iki tür meşruluk yargılamasının özellikle hukukun düzenlediği edimler alanında birbirlerinin karşılıklı etki alanında bulunacakları kabul edilebilir.

Sivil itaatsizliğin meşruluğunun hukuk etiği açısından irdelenmesi, hukuk devletinin pozitif hukukuna egemen üstün hukuk ilkeleri bakımından hukuki meşruluğu tartışmasını da verimli kılacaktır. Burada örneğin, ceza hukukunu aşan bir anayasa hukuku dogmatiği tartışması düşünülmelidir.

[200] "Doğal hukuk ve akliyeci hukuk kuramlarına dayalı geleneği bakımından, hukuk felsefesinden hukuk etiğini anlıyorum, yani doğru hukukun etik olarak temellendirilmiş bir kuramını ve toplumun ve devletin doğru bir düzeninin buna göre tasarlandığı bir kuramı anlıyorum. Şu halde hukuku hukuk felsefesi, ahlaki geçerlik; hukuk sosyolojisi, toplumsal geçerlik ve hukuk kuramı da hukuki geçerlik açılarından incelemektedirler." bkz.: **Dreier**, "Der Begriff des Rechts", b.y.: **Dreier**, *Recht-Staat-Vernuft*, s.109

Dreier'in "Sivil İtaatsizliğe İlişkin On Üç Tez"inde[201] yukarıdaki anlamda bir meşruluk denemesini görmekteyiz. Bu tezlerden burada doğrudan önem taşıyanlarını aşağıda onun kendi ifadesiyle veriyorum.

7. tez: "Sivil itaatsizlik tartışmasının merkezinde onun hukuki değil, siyasi-ahlaki meşruluk yeteneği bulunmaktadır. Meşruluk koşulları (karşı çıkılan haksızlığın ağır olması, seçilen araçların amaca uygun bulunması) ve kuramsal temelleri (doğal hukuk, aklıyeet hukuk, toplumsal sözleşme kuramları, yararcılık) büyük bir oranda direnme hakkının tarihinden bilinmektedir. Özellikleri demokratik hukuk devletinin çerçeve koşullarından doğmaktadır. İki noktaya işaret etmelidir: ilki, bir devletin demokratik bir anayasa devleti olarak (ama bu bir haksızlık devleti de olabilir) kalifikasyonu bir «ya hep, ya hiç» sorunu değildir, aksine bir «daha az ya da daha çok» sorunudur. Buradan sivil itaatsizliğin siyasi-ahlaki değerlendirilmesinde (zamanı ve başarı şansı ile birlikte) önem taşıyan aşamalar ortaya çıkmaktadır. Tam gelişmiş bir demokratik anayasa devletinde dahi, temsili sistemin işlev aksamaları bulunmaktadır. Bunlar karşısında sivil itaatsizlik, örneğin azınlık koruma ya da devlet organlarının çevreye ilişkin konularda geri dönülemez kararları bakımlarından, doğrudan demokrasinin meşru bir öğesini oluşturur."

8. tez: "Siyasi-ahlaki bakımdan meşru sayılabilecek her sivil itaatsizlik edimi, aynı zamanda hukuken de meşruluk yeteneğine sahip olacak demek değildir. Aksine, demokratik anayasa devleti normalde yeterince adli ve hukuki korunma, siyasi etkileme ve yasal protesto olanakları sunduğu için gösterisel yasa ihlallerine başvurmak kural olarak yasaktır. Hukuk devletinde sivil itaatsizliğe girişen her kimse bu ediminin yasal yaptırımlarına katlanmaya hazır olmak zorundadır. Özellikle bu bakımdan protestosunun ciddiliği ve vicdaniliği yanı ağırlığını ortaya koymaktadır. Bu durum sivil itaatsizliğin hukuk devletinde istisnaen hukuken de meşru kılınabileceğini elbette dışlamamaktadır. Bu olanak, yasallık ile meşruluk arasındaki gerilimin hukuk devletinde bir dereceye kadar pozitif hukuka da yansımış olmasından doğmaktadır. «Doğal hu-

[201] Profesör Dreier daha önce sözünü ettiğim sempozyuma (bkz. dn. 3) "Dreizehn Thesen zum zivilen Ungehorsam — Sivil İtaatsizliğe İlişkin Onüç Tez"i içeren bir bildiri ile katılmıştı. Önde gelen düşünürlerinden bulunduğu bu konuda onun ulaştığı en son aşamayı bu metinde buluyoruz.

kuk'un pozitif hukuk karşısındaki önceliği yerine, hukuk devletinde anayasanın anayasa altı hukuk karşısında önceliği geçmektedir."

9. tez: "Sivil itaatsizliğin hukuk devletinde bu olası ayrıksı hukuki meşruluğu, uygun ilişki ilkesi dikkate alınarak gerçekleştirilen bir değerler takdirine dayanmaktadır. Bu bakımdan özellikle —vicdan özgürlüğünden başka— kesişme alanlarında gösteri özgürlüğünü güvenceye alan düşünce ve toplanma özgürlüklerine ilişkin temel haklar göze çarpmaktadır. Meşrulaştırmanın yapısı aşağıdaki gibi bir formülle ifade edilebilir: «Her kim yalnız ya da başkalarıyla birlikte alenen, şiddete başvurmaksızın ve siyasi-ahlaki nedenlerle yasaklayıcı bir normun kalıbına uygun edimde bulunmakla, ancak bununla ağır bir haksızlığı protesto ediyorsa ve bu protestosu uygun bir ilişki içerisinde, yani ölçülü ise, temel haklar açısından meşru davranmaktadır.» (...) Amaca uygunluk, ölçülülük ilkesi gereğince sivil itaatsizlik ancak, üçüncü kişilerin haklarının çiğnenmediği ya da önemsiz derecede zarar gördüğü kısa süreli ve sembolik tarzda yasa ihlalleriyle sınırlı kaldığı takdirde hukuken meşruluk yeteneğini taşıyabilir. (...) İtaatsizlik edimi bakımından *primafacie-yasaya aykırılık* kavramının dikkate alınması gerekir: ilk bakışta yasaya aykırı edim ikinci bir bakışla —uygun ilişki ilkesi çerçevesinde gerçekleştirilen değerler takdiri sonucu— hukuka uygun olarak görülebilir."

13. tez: "Hukuk devletinde sivil itaatsizliğin hukuken meşru sayılıp sayılamayacağı ve hangi ölçüde ve çerçevede meşru sayılacağı siyasi-ahlaki değerlendirmeye hiç de en son olarak bağlı değildir. Devlet ve hukuk etiğine dayalı bir yargıya ulaşabilmek için hem görüngü biçimlerini hem de nedenlerini tam olarak araştırmak zorunludur. (...) Devletlerin ve devlet topluluklarının bugün karşı karşıya bulundukları sorunların —nüfus artışı, göç hareketleri, çevre tahribatı, kaynakların kıtlaşması, gelişmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasında önemli derecede eşitsizlikler, Avrupa'da refah devletinin krizi, nasyonalist eğilimlerin yeniden oluşması— protesto edimlerini sürekli üretecek ve direnme hakkı ile sivil itaatsizlik konularındaki tartışmaların son bulmasına olanak tanımayacaktır".

Dreier'in çözümlemeleri ve değerlendirmeleri ile ortaya koymaya çalıştığım bu, hukuk dogmatiği ve etiği alanlarındaki meşruluk tarzlarına ve birbirleriyle olan ilişkilerine böylelikle değindikten sonra, sivil itaatsizliğin hukuki meşruluğuna ilişkin sorunsalda yukarıdaki alıntıda geçen ve bu tartışmanın bir kazanımı olarak gö-

rülebilecek bir ara konumunu vurgulamak istiyorum: Bu, sivil itaatsizlik ediminin pozitif hukuk açısından önce *prima facie-yasaya aykırılık* olarak nitelenmesidir. Bu ara konum sivil itaatsizlik edimini ne kategorik olarak illegalite=illegitimite çerçevesinde pozitif hukukun dışına itmekte, ne de etik meşruluk açıklamasının yasallığı da içereceği sanısıyla yasaya uygunluğunun temellendirilmiş olacağı yanılgısına meydan vermektedir. Bu yaklaşım, temel haklar ve özgürlükler düzeyinde meşruluğun her iki kıyısına köprü başı kuran ve sorunu yargıçların önünde de tartışmayı öneren ılımlı ve geniş bir bakış açısına olanak sağlamaktadır.

Burada incelenmesine girişemeyeceğimiz hukuki meşruluk alanına ilişkin olarak yasaya aykırılığın sivil itaatsizlik edimleri için kurucu öğe olduğunu ifade eden, böylelikle hukuki meşruluk tartışmasının olanaksızlığını ileri süren görüşlere de kısaca yer vermek istiyorum: *Frankenberg*, hukuki dogmatik meşruluk tabanını şu sözleriyle reddetmektedir: "Bu tür kurgular sivil itaatsizliği, protestonun somut yasak normlarına yönelmiş eleştirel sivri ucunu bükerek ve anayasa hukuku düzlemine yönelterek normalleştirmekte ve politik özelliğinden uzaklaştırmaktadır. Yurttaşlığın kılgısal egemenliğinin sorumluluk bilinciyle girişilen ve riskli bir edimi olarak düşünülmüş bu sivil itaatsizlik, belirsiz kavramlar uğruna yürütülen hukuki tartışmalar içerisinde kaybolup gitmektedir. Karşı çıkılan politikanın ya da çiğnenen normun meşruluğu yerine protesto tarzının meşruluğu tartışılmaktadır (...) Yasallaştırma yoluna gitmek her bakımdan yanlış görünüyor, çünkü ilk olarak, bu siyasi nonkonformite tipi her türlü sembolik karakterine ve iletişimsel içeriğine karşın yalın bir düşünce açıklama ya da gösteri değildir. (...) İkinci olarak Yasallaştırma, protestonun provokatif özelliğini değişik yorumlayarak banalleştirmekle, sivil itaatsizin asıl niyetine ters düşmektedir"[202]. *Preuß* sivil itaatsizliğin hukuken meşrulaştırılması denemesine karşı (özellikle ceza hukuku bakımından) takdir yetkisinde oportünizme sorumluluğu yükleyerek, yasal düzenin kaygı verici derecede sulandırılmış olacağı kuşkusu-

[202] **Frankenberg**, *a.g.y.* s.270

ni dile getirmektedir[203] *Habermas* da, sivil itaatsizliği pozitif hukuka uydurmanın arzu edilmeyecek bir normalleşme etkisine yol açacağını söylemektedir; her türlü kişisel riziko bertaraf edilirse, kural çiğneyen protestonun moral temeli sorgulanır duruma düşecek, çağrı etkisi değersizleşecektir. Sivil itaatsizlik bu nedenlerle yasallık ve meşruluk arasında askıda kalmalıdır: Gerçekleştirilmek isteyen bir hukuk devleti idesine göre meşruluk kazanmalıdır, yoksa pozitif hukukun ölçütlerine göre değil[204].

Uluslararası tartışmalar[205] ve bu kısa değinmeler de gösteriyor ki, sivil itaatsizliğin meşruluk sorunu daha çok hukuk etiği alanında yerleşik bulunmaktadır. Sivil itaatsizliğin etik alanda tartışılması onun etkisini yoğunlaştırır ve işlevini vurgularken; hukukilik alanındaki tartışmalar her bakımdan (örneğin, adi suç saymak ya da bir sosyal haklı savunma olarak niteleyerek hukuk düzeniyle bütünleştirmek düşüncesi bakımlarından) olağanlaştırmaktadır. Anlamını belirli koşullarda yasaya aykırılıkta bulan böyle bir sosyal olgunun yasaya uygunluğu tartışması elbette sivil itaatsizin kendi edimi için tasarladığı meşruluk tasarımının oldukça dışında kalacaktır. Ancak hukuk dogmatiği alanındaki meşruluk tartışmalarının bu olguya bakışta tek olumlu katkısı olabilir; o da özelliklerinin, diğer norm ihlallerinden ayrı tutulmasını gerektirdiğini görmek ve göstermektir[206].

Sivil itaatsizlik, hukuki ve etik meşruluk bakımlarından özgürlüğün yasal kullanımı ile siyasi direnme arasında bir "Niemands-

[203] **Ulrich K. Preuß**, *Politische Verantwortung und Bürgerloyalität. Von den Grenzen der Verfassung und des Gehorsams in der Demokratie*, Franfurt/M 1984, s.32

[204] **Habermas**, *Ziviler Ungehorsam — Testfall für den demokratischen Rechtsstaat*, s.42 vd. ve *Recht und Gewalt — Ein deutsches Trauma*, s.113

[205] Laker, *a.g.y.* s.189

[206] Rawls ve Dworkin sivil itaatsizlik edimleri için modifiye edilmiş bir suç ve ceza hukuku önermektedirler. Bkz. **Habermas**, *a.g.y.* s.43; **Ronald Dworkin**, "Ethik und Pragmatik des zivilen Ungehorsams", b.y.: *Widerstand in der Demokratie. Pro und Contra*, hazırlayanlar: Th. Meyer, S. Miller, J. Strasser, Köln 1984, s. 40

land"dır (sahipsiz toprak)[207] Sivil itaatsizlik edimlerinin sıkça görüldüğü hukuk devletlerinde mahkemeler ve idareler bu tür edimlere karşı dikkatlice bakmakta, davranmakta; ve ayrı bir kategori oluşturduklarının bilincini taşıdıklarını, gerek günlük siyasi strateji ve taktikler gereği olsun, gerekse "eşitlere eşit ve farklılara farklı işlem" ilkesi gereği olsun, kamuya hissettirmektedirler.

III. Hukuk Etiği Açısından Meşruluk Alanları

1. Doğal Hukuk

Sivil itaatsizliğin temellendirildiği önemli bağlamlardan biri doğal hukuk düşüncesidir. Ancak ne, zaman içerisindeki oluşumu ve gelişimi, ne de sorunsalları karşısında geliştirdiği argümanları bakımından tek bir doğal hukuktan söz edebiliriz. O geniş bir yelpazedir. Deyim yerinde ise, *Arşimed*'in dünyayı yerinden oynatabilmek için bizden uzayda istediği o noktadır. Ama biz ona elbette birçok nokta gösterebiliriz. Kimi zaman da, yalancı baron *von Münchhausen*'ın, düştüğü bataklıktan yukarıya doğru tırmanarak çıkmasını sağlayan kendi saç örgüsüdür. Bu kinik ve rölativist bakış açıları yanında ayrıca, onun insanlığın varoluşunda en başta gelen tinsel ve sosyal görüngülerden biri olması nedeniyle, yoğun bir ciddiyetle irdelenmeyi her zaman hak ettiğini söylemek de zorunludur.

Doğal hukuk kavramı ve düşüncesi doğa ve hukuk kavramlarını anlayış tarzlarına; bu anlayışlarda kullanılan yöntemlere ve bu kavramları anlamlandırırken ileri sürülen postülalara göre de değişmektedir[208]

Doğal hukuk tartışması bir bakış açısıyla *Sein-Sollen* ilişkisinde

[207] **Frankenberg**, *a.g.y.* s. 270

[208] **E. Wolff**, "Naturrecht", b.y.: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, cilt 6, Darmstadt 1984

gerçek yalınlığına kavuşur: ya olanın kendisidir ya da en yeni bağlamıyla bu; özdeşliği veya karşıtlığı savları yerine, daha çok her ikisinin birbirleri karşısında eşdeğerde bulunduğu ileri sürülen *nesnenin doğası*'dır[209]

Sivil itaatsizliğin temellendirilmesinin en geniş çerçevesi olan doğal hukuka sorunsal, yapısal ve işlevsel yanlarıyla[210] da kısaca değinmenin konumuza bazı açıklıklar kazandıracağını düşünüyorum.

Yaklaşık ikibin beş yüz yıldan beri tartışılan doğal hukukun, ama aynı zamanda hukukun, iki ana sorunsalı vardır[211]. Bunlardan ilki, içerik sorunsalıdır: insanın doğasından, ya da daha genel bir bakışla doğadan çıkarılabilen ve bunlara göre pozitif hukukun doğruluğu üzerinde yargıya götürebilecek ölçütler var mıdır? İkincisi, geçerlilik sorunsalıdır: Eğer bu ölçütlerin varlığını kabul ediyorsak, bunlar her türlü pozitif hukuku belirlemesi gereken aracısız olarak geçerli hukuk kuralları mıdır? Yoksa burada her çağda yasakoyucu tarafından yürürlükteki hukuk içine sokulması zorunlu bir ideal hukuk savı mı söz konusudur?

İlk soruya olumlu yanıt vermekle doğal hukuk felsefeleri başlar. İnsan doğasının araştırılması, insanın özniteliği tartışmaları bizi temelde şu iki karşıtlığa götürür: insanın özniteliği akılda yani *ratio*'da; ya da istençte, yani *voluntas*'ta mıdır? İnsanı insan yapan temel özelliği akılda bulan rasyonalist bakış doğal hukukun değişmez, zamana bağlı olmayan, ideal bir akılsal düzen içerisinde oluş-

[209] **Arthur Kaufmann**, "Recht und Gerechtigkeit in schematisher Darstellung", b.y.: *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*, hazırlayanlar: A.Kaufmann / W.Hassemer, 3.baskı, s.277; **Günther Ellscheld**, "Das Naturrechtsproblem. Eine systematische Orientierung", b.y.: *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie*, 5. baskı, s.189 vd.; Krş. **Öktem**, *Fenomenoloji ve Hukuk*, s.96 vd.

[210] **Günther Stratenwerth**, "Hukuk Felsefesi", çev.:Doğan Özlem, b.y.: **Günümüzde Felsefe Disiplinleri**, hazırlayan: Doğan Özlem, İstanbul 1990, s.399 vd.; **Winters**, *a.g.y.* s.269 vd.; **Öktem**, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi*, s.82; **Cahit Can**, *Hukuk Sosyolojisi ve Tarih Açısından Resepsiyon*, Ankara 1982, s.50

Bu sorunsallar için bkz. **Stratenwerth**, *a.g.y.* s. 399 vd.

tuğunu ileri sürer. Bu akliyeci doğal hukukta yine iki yön bulmak olanaklıdır: bunlardan ilki, *philosophia perennis* anlamında doğal hukuktur (*Heraklit, Sokrates, Plqton, Cicero, Augustinus, Albertus Magnus, Akinolu Thomas*). İnsan aklı burada, yalnızca bilgi aracıdır. Öteki ise sübjektif-rasyonalist çizgide yer alan doğal hukuktur. Bu yön nesnel düzenlerin saltık geçerliğini tartışır; bilginin kaynağı burada akıldır (*Protagoras*'ın *homo mensura* ilkesi). Doğal düzende bulunan objektif normun yerine sübjektif, rasyonalist ve amaçsal konstrüksiyon geçmektedir. Tanrının bireysel vicdanda dile gelmesinin yerine, bireysel akıl konmakta; siyasi ve hukuki anlamda bireyin mutlak otonomisi kabul edilmektedir. Toplum sözleşmelerine buradan gidilmektedir. Doğal hukukun diğer ana yönü, istenççi, voluntarist tutumudur[212]. Buna göre hukukun kaynağı istençtir: *Auctoritas non veritas facit legem*.

Doğal hukukun iki önemli işlevine özellikle direnme ve sivil itaatsizlik olguları karşısında taşıdıkları anlam bakımından değinmek istiyorum: Doğal hukuk insanların birlikte yaşama düzeninin; insani, pozitif, konmuş hukukunun sınırlanmasına (*Limitation*) ya da meşrulaştırılmasına (*Legitimation*) yaramaktadır. Meşrulaştırma işleviyle tutucu, sistematik ve kurumsal bir özellik göstermektedir. Öte yandan bir eleştiri ve düzeltim olarak da işlemektedir: o zaman devrimsel, programatik ve eksistensiyal karakterde karşımıza çıkmaktadır. İster dini, rasyonel, empirik, isterse teleolojik, sosyolojik ya da ahlaki ölçütlerle görünsün, doğal hukuk, toplumun siyasi düzeninin hem bir kaynağı, hem de düzeltim programıdır.

Kaufmann'ın, hukukun özü olarak nitelediği haksızlığa karşı direnme (das Wesen des Rechts ist Widerstand gegen das Un-

[212] Bkz.: **Ömer Yörükoğlu**, *Ockham'lı William ve Volontarist Görüş'ün Yerleşmesi*, İ.Ü.S.B.F.'nin Prof. Dr. Ümit Y. Doğanay'a Armağan, C.I'den ayrıbasım, İstanbul 1982, s.133 vd.; **Can**, *Oluşum Süreci İçerisindeki Hukuk Sosyolojisi*, s.27 vd.; **Niyazi Öktem**, "Hukuksal Pozitivizm Akımı", b.y.: *İ.Ü.H.F.M. 1978*, cilt XLIII, sayı 1-4, s.284 vd.

recht)[213], bir *ius contra legem corruptam* olarak da doğal hukukun eleştirici ve düzeltici, ya da daha geniş anlamıyla sınırlandırıcı işlevi çerçevesinde yer almaktadır. Direnme böyle bir temel haktır. Örnekleme olarak, *1776 Virginia Temel Haklar Bildirisi*'nin 3. maddesinde, *1789 Fransız İnsan Hakları Bildirisi*'nin 2. maddesinde ve *1948 İnsan Hakları Evrensel Bildirisi*'nin başlangıcında sürekli temel hakların ve özgürlüklerin eşliğinde dile getirildiğini gördüğümüz direnme, kimi pozitifleştirme girişimlerine rağmen (örneğin, Alman Anayasası'nın 20/4. maddesi) aslında bunun asla mümkün olamayacağı pozitif hukuk üstü bir temel haktır. Trajik bir haktır.

Sivil itaatsizlik ise, bir "küçük direnme hakkı"[214] olarak direnme hakkından birçok noktada ayrılmaktadır. Tamamen ortak bulundukları nokta ise *Kaufmann*'ın, antropolojik bir saptamayla ifade ettiği, hukukun özü olmak özelliğidir. İnsanın bireysel özerkliğini ve insan onurunu temellendirebilmemiz ve insana atfettiğimiz bu temel özellikleri kabul edilebilmemiz için onun direnmeye olan temel bir hakkının bulunduğunu önkoşmamız gerekmektedir.

Haksızlık karşısında direnme ediminin kişinin en başta gelen bir temel hakkı olduğunu söylemekle sivil itaatsizliğin asıl sorununu çözmüş olamamaktayız. Sorun, haksız olduğu ileri sürülen devlet eyleminin veya işleminin kamuca tanınabilir olup olmadığı-

[213] **Arthur Kaufmann**, "Gedanken zum Widerstandsrecht. Ansprache anläßlich der Ermordung von Martin Luther King", b.y.: **A. Kaufmann**, *Vom Ungehorsam gegen die Obrigkeit. Aspekte des Widerstandsrechts von der Antiken Tyrannis bis zum Unrechtsstaat unserer Zeit, vom leidenden Gehorsam bis zum zivilen Ungehorsam im modernen Rechtsstaat*, Heidelberg 1991, s.6; direnme hakkı konusunda ayrıntılı bilgi için özellikle bkz.: *Widerstandsrecht*, hazırlayan: A.Kaufmann (L.E.Backmann ile birlikte), Darmstadt 1972, (yapıtta 27 yazarın yazıları ile birlikte kapsamlı bir bibliyografya yer almaktadır); **Ömer Yörükoğlu**, *Leon Duguit'nin Hukuk Kaidesi Teorisi*, İstanbul 1968, s.107 vd.; **Ayferi Göze**, *Baskıya Karşı Direnme*, İÜHFD, XXXIV,1-4,1969, s.243 vd., XXXV,1-4,1970,s.49 vd., XXXVI,1-4, s.28 vd.; **Çetin Yetkin**, *Siyasal İktidara Karşı Direnme ve Devrim*, Ankara 1970

[214] **Kaufmann**, "Das Widerstandsrecht in Geschichte und Grundgesetz", b.y.: *Vom Ungehorsam gegen die Obrigkeit*, *a.g.y.* s.45

dır[215] Kanı suçlusundan sivil itaatsizin ayrıldığı nokta, ilkinin hak anlayışının kamuca anlaşılabilir ve bağlayıcı olmasına gerek bulunmayıp, yalnız kendisince tanınmasının ve kendisini bağlamasının yetmesidir. Onun için bir meşruluk sorunu yoktur. Sivil itaatsizliğin yukarıda verdiğim tanım yelpazesinden ve öğelerine ilişkin açıklamalardan onun sisteme içkin amaçlarla yüklü bir yasaya aykırı edim olduğunu biliyoruz. Şu halde, burada öngördüğümüz meşruluk tartışması, bireysel haklılık duygusu üretecek birtakım argümanlar tasarlamak olmayıp, sivil itaatsizliğin hukuk etiği alanındaki meşruluk tartışmasında kamuca bir konsensüse ulaştıracak ortamı hazırlamaktır. Yani *demokratik çoğunluk kararı ilkesi*-karşısında sivil itaatsizliğin diğer adi suç edimlerinden ayrı tutulmasının nesnel koşullarını tartışmaktayız. O zaman buradaki doğal hukuk temellendirmesi; gerçekten daha başta sorduğumuz *geçerliğe* ve *içeriğe* ilişkin sorulara, genel çerçeve olarak direnme hakkının içerisine oturttuğumuz sivil itaatsizliğin —aynı zamanda pozitif hukuk üstü ama ilgili toplumun temel değerleri düzeyinde, yani üçüncü kişilerce anlaşılabilip tanınabilir— değerleri amaçlıyor olmasıyla yanıt vererek gerçekleştirilmektedir.

Pozitif hukukun barış ve hukuk güvenliği işlevlerinin adalet işlevinin önünde geldiği inancı[216], Yeniçağ'ın hukuk ve devlet felsefelerinin, direnme hakkını uzun süre hukuk düşüncesinden uzak-

[215] **Hassemer**, "Ziviler Ungehorsam — ein Rechtfertigungsgrund?" b.y.: *Festschrift für Rudolf Wasserman*, Neuwied / Darmstadt 1985, s.340

[216] Bu sorunsala değişik bir açıdan ve hukuk sosyolojik bir bakış için krş: **Ülker Gürkan**, "Hukukta Değişme ve Kararlılık Sorunu", b.y.: *Prof. Dr. Mahmut Koloğlu'ya 70 inci Yaş Armağanı*, hazırlayanlar: A. Zarakoğlu, T. Ansay, G. Çelebican, Ankara 1975, s. 305 vd.

laştırdığı ortak bir yanıdır. Belirli koşullarda[217] gerçekleşen demokratik çoğunluk ilkesine dayalı yasanın üstünlüğü inancı da günümüz hukuk devleti toplumlarının ortak inancıdır. Hukuk ve devlet düzeninin bu denli köklü biçimsel meşruluk çerçevesi karşısında içeriksel bir haksızlık savının sivil itaatsizlik koşullarında ileri sürülebilmesinin elbette ayrıksı bir durum olarak kalacağı ve asla kurallaşamayacağı bellidir. Sivil itaatsizliğin olgusal betimlenmesine, hukuk etiği bakımından kimi normatif öğeler ekleyerek dar bir tanımının yapılması, meşruluğu tartışmasına daha geniş bir uzlaşma zemini hazırlayabilir. Bu amaçla hazırlanmış dar tanımları daha önce ele almıştık.

[217] Bu koşullar hakkında *Habermas* şunları söylemektedir: "(...) Buna rağmen azınlıkların kabul ettiği çoğunluk kararlarına, demokratik irade oluşturmanın kral yolu olarak sıkıca sarılıyoruz. Bunu hiç kimse de ciddi bir biçimde sarsmak istememektedir. Ancak çoğunluk kuralı kendi meşrulaştırma gücünü korumak istiyorsa, belirli asgari koşullar gerçekleşmiş olmalıdır. örneğin kültürel geleneklere ve kimliklere dayanan, doğuştan azınlıklar olmamalıdır. Çoğunluk asla dönüşü olmayan kararlar vermemelidir. Çoğunluk kuralı yalnızca belirli bağlamlarda inandırıcı biçimde işler. Onun değeri, zaman darlığı ve bilgi kıtlığı koşulları altında gerçekleşen kararların, tartışmayla elde edilen katılımın veya olası adil bir uzlaşmanın ideal sonuçlarından ne derecede uzaklaştıklarını içeren düşünceyle ölçülmelidir. (...)" *a.g.y.* s.49 vd.; *Erhard Mock,* azınlık ve çoğunluk arasında meşru olarak algılanabilecek bir ilişkinin, önce çoğunluğun her konuda istediği gibi karar alamayacağına, sonra da bu çoğunluk kuralının, azınlığa çoğunluk olabilme fırsatını hep açık tutmasına ve bu fırsatın bir anlam taşıyabilmesi için de geriye dönüşü olmayan kararlar için kullanılmamasına bağlı olduğunu söylüyor. Kararların tekrar gözden geçirilebilir oluşları, alenilikleri ve temelde bir konsensüs hem çoğunluk kararlarının meşruluğunun koşullarını ve temellerini, hem de sivil itaatsizlik tasarımının önkoşullarını oluşturmaktadır. Bkz. "Demokratietheoretische und grundrechtliche Aspekte des Zivilen Ungehorsams", b.y.: *Rechtskultur-Denkkultur, Ergebnisse des Ungarisch-österreichischen Symposiums der internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1987,* hazırlayalar: Erhard Mock/Csaba Varga, ARSP özel sayı, nr. 35, Stuttgart 1989, s.81

Höffe[218], felsefede kavramların ve argümanların tasarlanım olanaklarının, sıkça kullanılan eğretilemelerle desteklendiğini, özellikle etik'te ve siyaset felsefesinde, bunun böyle olduğunu söylüyor. *Doğa durumu*, *Leviathan*, *Justitia* gibi... Ama en önemli eğretileme *toplum sözleşmesi*'dir. "Zor kullanmaya yetkili bir hukuk düzeninin onu destekleyici meşruluğu; hukuk ve devlet felsefesi geleneğinde doğal durum adında bir düşünsel denemeyle başlayan ve toplum sözleşmesi kuramının bütünü olarak kısaca: sözleşme kuramı diye anılan bir temellendirme dizisinin en son adımıdır"[219]

Sözleşme motifi Yeniçağ'ın sözleşme kuramına dayalı devlet ve hukuk felsefesinden çok önceleri, sofistlere, *Epikür*, *Lukrez*, *Cicero* ve *Ulpian*'a kadar uzanır. *Platon*, "*Kriton*"da *Sokrates*'e devletle kendisi arasında zımni olarak gerçekleşmiş bir sözleşmeden söz ettirir. Sözleşme egemene, güçlerinin ne kendisinden ne de ilahi hukuktan kaynaklandığını, daha çok uyrukların rızasına bağlı olduğunu anımsatır. *Nulla potestas nisi a deo*'nun yerine daha sonra bir tamamlama olarak *nullum imperium sine pacto* geçer.

17. ve 18. yüzyılların aydınlanma felsefelerinde bu meşruluk ilkesi, önde gelen temsilcileri *Althusius*, *Grotius*, *Hobbes*, *Spinoza*, *Locke*, *Pufendorf*, *Wollf*, *Rousseau* ve *Kant* tarafından kavramsal bir kesinlikle en uzak sonuçlarına kadar işlenir. *Hume*, *Adam*

[218] **Otfried Höffe**, *Politische Gerechtigkeit. Grundlegung einer kritischen Philosophie von Recht und Staat*, Frankfurt/M 1987, s.441 vd.

[219] a.g.y. s.441; Can, yapısalcı bir açıdan doğal durum ve toplum sözleşmesini şöyle açıklamaktadır: "«Sosyal sözleşme» görüşünü ortaya atmış bulunan düşünürlerin sözünü ettikleri «doğal yaşam» döneminin aslında, insanlar arasında kaçınılmaz olarak ortaya çıkacak olan çıkar çekişmelerinin —ikili ilişkiler— biçiminde çözümlendiği bir ilk aşamayı karşınladığını varsayabiliriz. Kısaca henüz, ilişkilerin kurallara, kuralların da üst düzeyde bir denetim mekanizmasına bağlanmış olmadığı bir dönemde, insanlar arasındaki iletişim yalnızca bir «olgusal ilişkiler çokluğu»ndan ibaret kalacaktır", bkz.: **Cahit Can**, "Yapısalcılık-Hukuk İlişkileri Üzerine Deneme", b.y.: *A.Ü.H.F.D.*, ayrı basım, Ankara 1989, s.56

Smith, *Burke*, *Hegel* ve daha sonraları *Bentham*, *Austin* ve sosyal Darwinistlerce ağır eleştirilere uğratılan sözleşme kuramı 19. yüzyıl boyunca bir kenara itilerek unutulur. Son zamanlarda, *John Rawls* ve *James Buchanan* aydınlanma felsefesinin bu meşruluk figürünü yeniden canlandırmaya girişirler.

Sözleşme de bir doğal hukuk ürünüdür ve bir doğal hukuk kuralıyla anlam kazanır: *pacta sunt servanda*. Doğal hukukun yukarıda değindiğim sınırlandırıcı ve meşrulaştırıcı işlevleri, sözleşme kuramı için de geçerlidir. Bu işlevleri, sözleşmenin üç aşamasının sonunda işler duruma gelir: Sözleşmeden önce taraflar böyle bir sözleşmeyi yapıp yapmamakta serbesttir. Sözleşme, tarafların özgür istençleriyle ortaya çıkan oydaşlıklarına dayanmaktadır. Şu halde sözleşme kuramları, siyasi meşruluğun konsensüs kuramlarıdır. İkinci olarak, sözleşmenin içerdiği anlaşma, belirli hakların ve görevlerin genellikle karşılıklı bir devrini ifade eder. Üçüncü olarak, sözleşmenin tamamlanmasıyla taraflar ona uymaya hukuken yükümlü olurlar. Karşıt davranış yaptırımla karşılanır. Sözleşme, tarafların kendisine karşılıklı itaati üzerine kuruludur. Özgürlüklerini belirli ortak amaçlara ulaşmak için karşılıklı olarak sınırlayanlar, bu amaçlara aykırılık durumlarında kendilerini onunla bağlı saymayabilirler: yani devredilen haklar geri istenir ya da artık tanınmaz[220].

Pozitif hukukun ahlak yasasıyla örtüştüğü doğal hukuk kuramlarının içeriksel hukuki geçerlik ölçütleri bu toplum, devlet, egemenlik ya da tabiyet sözleşmeleri ile formal, devletin hukuk koyma mercilerinin otoritesine dayalı geçerlik ölçütü ile ikame edilmiş olmaktadırlar. Pozitif hukukun içeriksel haksızlığı savları bundan

[220] Örneğin, doğal hukuk ile pozitif hukuk arasında bir çatışma olması durumunda sonuncusuna itaatin zorunlu olduğunu ileri süren *Hobbes* dahi, doğa yasasının insana toplum durumunda bile geçerli bulunan iki temel hak tanıdığını, bunlardan ilkinin kendini korumak, ötekinin ise güvenliği sağlayamayan devlete itaat etmemek olduğunu söylemekle (*Leviathan*, II.kısım, 26.başlık) "sözleşme"nin doğasına uygun bir sonucu dile getirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: **Gürlz**, a.*g.y.* s.199; **Peter Schneider**, "Widerstandsrecht und Rechtsstaat", b.y.: **Widerstandsrecht**, a.*g.y.* s.368. *Locke*'a göre ise; "Yönetenler, insanların tabii haklarını ihlal ettikleri, tabi olma anlaşması (*pactum subjectionis*) şartlarını çiğnedikleri zaman ihtilâl yoluna başvurmak yalnızca hukuki bir hak değil, aynı anlamda ahlaki bir ödev olur", **Gürlz**, a.*g.y.* s.205.

böyle ancak ana sözleşmeye aykırılık savıyla birlikte ileri sürülebilecektir. Bu sözleşmenin yapısı şu halde, sivil itaatsizliğin etik meşruluk yeteneğinin parametresi olacaktır[221]

Sivil itaatsizliğin sözleşme kuramına göre etik sorunsalına, Amerikalı çağdaş filozof *John Rawls*[222] çalışmasında ayrıntılı bir yer ayırır ve kıta Avrupası'ndaki tartışmaları önemli derecede etkileyen ve oldukça taraftar toplayan özgün sonuçlara ulaşır. O moral sorunları, toplum sözleşmesinin geleneksel tasarımından hareketle, rasyonel karar kuramının bir parçası olarak ifade etmek ve çözmek ister. Sözleşme taraflarının kendi özelliklerinin ve konumlarının bir "bilisizlik peçesi"yle (der Schleier des Nichtwissens)[223] örtülü bulunduğu bir "özgün (ilk) durum"da (Urzustand) toplum düzenlerinin adalet gibi temel sorunlarına, birer süreçsel sorun olarak, çözüm olanağı aramaktadır. Özgün durum, kendi ortamında alınan kararların denkserliğe (fairness) dayandığı; onda yalnızca eşit ahlaki öznelerin bulunduğu ve ulaşılan sonuçların keyfilikten, rastlantısallıktan ve güç ilişkilerinden bağımsız olduğu bir durumdur. Buna göre bir "denkserlik olarak adalet" kuramı daha başından beri salt süreçsel eşitlik düşüncesini kullanabilmektedir[224]. *Rawls* sonuçta toplum sözleşmesinin temel öğeleri durumunda olan iki ana ilkeye ulaşır: 1) eşit özgürlük ilkesi, 2) en kötü konumda olanın en büyük oranda gözetilmesi ile, adil bir fırsat eşitliği ilkelerine bölünen fark ilkesi... Bunlara göre, bir kişinin özgürlükten yoksun bırakılması herkesin aynı olasılıkla karşı karşıya kalabilece-

[221] **Laker**, s.197

[222] *Rawls*'un sivil itaatsizlik üzerine olan düşüncelerine iki kaynakta rastlıyoruz. İlki, "The Justification of Civil Disobedience"dır (b.y.: *Civil Disobedience*, hazırlayan: H.A. Bedau, New York 1969, s.240 vd.) Bu makale "Die Rechtfertigung bürgerlichen Ungehorsams" başlığıyla, *O. Höffe*'nin 1977 yılında yayımladığı: "John Rawls, Gerechtigkeit als Fairness" adlı yapıtta da yer almaktadır. İkinci kaynak ise *A Theorie of Justice* (1971) adlı yapıtıdır. Bu yapıt 1979 yılında Hermann Vetter tarafından *Eine Theorie der Gerechtigkeit* olarak Almancaya çevrilmiştir (Frankfurt/M).

[223] Bkz. çevirmen *Serap Can*'ın kullandığı Türkçe karşılıklar: "Samuel Gorowitz, John Rawls: Bir Adalet Kuramı", b.y.: *Çağdaş Siyaset Felsefecileri*, hazırlayanlar: Anthony de Crespigny / Kenneth R. Minogue, İstanbul 1981, s.267 vd.

[224] **Rawls**, *Eine Theorie der Gerechtigkeit*, *a.g.y.* s.142

ği demek olduğundan, bu ussal taraflar özgürlüğün herkes için en çok düzeye çıkarılmasında ısrar edecekler ve herkesin eşit olarak en çok özgürlüğe sahip olması biçiminde ilk ilkeyi benimseyeceklerdir. Diğer yandan bu makul taraflar kimi ayrıcalıkların bölüşümünde bazı eşitsizliklerin sunulmasında kendilerinin de kârlı çıkacaklarını göreceklerdir. Örneğin bir köy doktoruna uçak verilmesi onu diğerleri karşısında ayrıcalıklı kılacaktır ama bundan yöredeki kırsal kesimin bütün üyeleri yarar sağlayacaktır[225]. Eğer göreli olarak daha ayrıcalıklı konumlar varsa ve en ayrıcalıksız bireyin bile bunlardan dolayı daha iyi durumda bulunması nedeniyle bu eşitsizlikler haklı sayılabiliyorsa, her ussal görüşmeci (toplum sözleşmesinde taraf anlamında), gerçek yaşamda benzeri konumlara yükselebileceğini anlayacaktır. Başkalarına oranla daha ayrıcalıksız duruma düşmemek için de bu tür konumların herkese eşitçe açık olmasını savunacaktır. Böylece adaletin ikinci ilkesi: toplumsal ve ekonomik eşitsizliklerin (a) en az ayrıcalıklı olanlara en çok fayda sağlayacak ve (b) fırsat eşitliğini denk tutan koşullarda her bir bireye bu görev ve konumları açık tutacak biçimde ayarlanması gereği açıkça görülecektir[226]

Bu ilkeler temelinde *Rawls*, sivil itaatsizliği zorunlu göründüğü aykırı durumları yapıtında ayrı bir kısım olarak irdelemeye girişir. Toplumun adalet duygusuna dayanan ve ona çağrı yapan siyasi bir edim olarak sivil itaatsizliği, "ilk adalet ilkesi olan eşit özgürlük ile, ikinci ilkenin ikinci kısmının yani denkser bir fırsat eşitliği ilkesinin ağır biçimde çiğnenmesi"[227] ile sınırlı tutar. Bu önemli sayılacak ve açık seçik olan adaletsizlikler özellikle öteki adaletsizliklerin giderilmesini de engelleyenlerdir. İlk kümenin örnekleri olarak; seçim, mülkiyet, serbest dolaşım hakları gibi hakların tanınmamasını, belirli grupların din özgürlüğü gibi, diğer hakların da baskıya tabi tutulmalarını vermektedir. Buna karşın, fark ilkesinin ihlalinin saptanması oldukça zordur, çünkü bu ilkenin gerçekleşip gerçekleşmediği hakkında her biri pekâlâ makul bulunan türlü düşüncelerin geniş bir yelpazesi mevcut olacaktır. Bu yüzden bu sorunların çö-

[225] **Gorowitz**, *a.g.y.* s.275
[226] *a.g.y.* s.275
[227] **Rawls**, *a.g.y.* s.409

zümünü en doğrusu siyasi gelişmelere bırakmalıdır. Şu halde sivil itaatsizliğin asıl konusu olarak yalnızca eşit özgürlük ilkesinin çiğnenmesi kalmaktadır[228]. Sivil itaatsizliğin sözleşme kuramından türetilmiş bu haklılık alanına *Rawls* iki meşruluk koşulu daha getirmektedir: 1) sivil itaatsizliğe yalnızca en son çare, bir *ultima ratio* olarak başvurulabilir. Demokrasinin ve hukuk devletinin olağan süreçleri işletildikten sonra yine çaresiz kalınmışsa, artık en son çare olarak sivil itaatsizliğe başvurmak haklı görülecektir. 2) sivil itaatsizliğin yayılması yasa ve anayasaya olan saygının yıkılmasına götürmemelidir. Sivil itaatsizliğe hakları bulunan gruplar arasında, rastlantısal ya da kasıtlı olarak birlikte bir etkinlikle, (kendi kuramına göre) "önemli oranda adil" (Fast-Gerechtigkeit) olmak kalitesine sahip devletin işlemesini tehlikeye sokmamak için, bir koordinasyona gereksinim vardır. Sivil itaatsizlik, aynı görüşte olmayanların da, aynı derecede haksızlığa uğramış her kimsenin aynı biçimde protestoya hakkı bulunduğu kanısını taşıyabileceği koşullarla da sınırlı olmalıdır[229]

Yukarıda anahatlarını verdiğim sözleşme kuramı gereğince *Rawls*'ın yasaya itaati, elbette temel ilkeyi oluşturmaktadır. Haksız yasaya bile uymak onun için ussal görüşmecinin göstereceği ilk tutumdur. Her zaman adil ve etkin yasalar çıkarılmasını güvenceye alacak usuller tasarlayabilme olanağımız yoktur. Bu nedenle adil bir anayasa altında dahi haksız yasalar konabilir, haksız önlemler alınabilir. Çoğunluk ilkesi zorunludur, fakat çoğunluk yasama yetkisini kullanırken az ya da çok kasten bir yanılgı içerisinde olabilir. Demokratik bir anayasaya rıza gösterirken, aynı zamanda çoğunluğun yönetimini de tanımış oluyoruz. Anayasanın adil olması ve bize sunduğu yararları şimdi kabul edip gelecekte de kabul etmek niyetinde olmamız koşuluyla, belki haksız bile olsa çoğunluğun verdiği kararlara uymakta hem sözleşmesel hem de doğal bir yükümlülüğümüz vardır. Buna göre belirli bir haksızlık sınırını aşma-

[228] *a.g.y.* s. 409 ve 410
[229] **Rawls,** *Die Rechtfertigung bürgerlichen Ungehorsams*, *a.g.y.* s.183

miş yasalara itaati taahhüt etmiş bulunuyoruz. Ancak bununla otoriteye yargı gücümüzü değil, yalnızca davranışımızı tabi kılıyoruz. Bu nedenle çoğunluğun edimlerini körü körüne kabullenmek, kendimizin ve başkalarının özgürlüğünün çiğnenmesine koşulsuz göz yummak zorunda değiliz[230]

Rawls'ın sözleşme kuramında pozitif hukukun geçerlik gücünü hukuka tabi olanların sözleşmeye özgürce katılımından aldığı konusunda eleştirilerde bulunulmuştur. Bunlara göre bir yandan böyle bir katılımın empirik olarak kanıtlanması oldukça zordur. Diğer yandan ise, ancak varsayılan bir rıza ile bütün yapının meşruluk gücü bütünüyle sarsılmış bulunacaktır[231]. Bu tarz eleştiriler sivil itaatsizliğin *Rawls*'ın ana kuramı üzerine kurulu meşruluk nedenlerini de sarsacaktır.

Yurttaşların belirli temel adalet ilkeleri üzerinde böylesine fiktif bir sözleşmesine dayanmak yerine *Habermas*, sivil itaatsizliğin etik meşruluğunu "modern devletin, kendi yurttaşları tarafından özgürce tanınmak beklentisini temellendirdiği ve herkes için açık seçik olan moral ilkeler"[232] ile ölçmektedir. İyi ve adil bir yaşama ilişkin ortak tasarımlar ile evrensel ahlak ilkelerine yönelik olan ve bu özelliği ile kişisel yarara dayalı itaatsizlikten ayrılan sivil itaatsizlik, pozitif hukuka uygun olarak ortaya çıkmış siyasi kararlara karşı evrensel nitelikli siyasi ve ahlaki ilkeleri korumak savını taşır[233]. Bu savın bir anlam taşıyabilmesi için ileri sürülen bu tür ilkelerin herkes için anlaşılabilir ve benimsenebilir olması gereklidir. Bu savı ileri süren herkes de demokratik anayasa devleti temelinde ahlak ile hukuk, yasallık ile meşruluk arasında temel bir ayırım yapıyor demektir. Şu halde meşruluk için esaslı nedenleri bulunan ve genelleştirilebilir bir yararı dile getirdiği için yaygın bir kabul gören üstün anayasal ilkelere dayanılmalıdır. Bu çerçevede demokratik hukuk devletinin kendi yurttaşlarından körü körüne bir

[230] *a.g.y.* s.173 vd., 175
[231] **Laker**, *a.g.y.* s.194; **Fleisch**, *a.g.y.* 200 vd.
[232] **Habermas**, *Ziviler Ungehorsam... a.g.y.* s.39
[233] **Frankenberg**, *a.g.y.* s.273

itaat beklemediği, aksine bu itaatin nitelikli bir itaat olması gerektiği, yani onlardan temel ilkelerin çiğnenmesi yahut ağır bir haksızlık karşısında susmalarını buyurmadığı söylenebilir. Bu durum elbette daha başka yasal düzeltme olanaklarının bulunmadığı, kalmadığı ya da bir başarı şansı vermediği koşulunu da içerir[234]. *Frankenberg*'in bu kısaca verdiğim bakış açısı da *Habermas*'ınki gibi sözleşme kuramına benzer öğeler içermektedir. Varsayımsal önermeleri ve koşulları ile eleştiriye açık bulunmaktadırlar. Sivil itaatsizlik edimiyle gerçekleştirilen protestonun herkes tarafından görülebilir, anlaşılabilir ve ilkelerinde benimsenebilir olması koşulu ilk önce akli bir çıkarsamaya dayalı bir varsayımdır. *Rawls*'ın adalet kuramında anlaşan ussal görüşmecilerden bu üçüncü kişilerin büyük bir farkı bulunmamaktadır.

Ancak sivil itaatsizliği kişisel ya da kümesel yarar sağlama girişimlerinden ayırabilmek ve bu konuda uzun zamandan beri sürdürülen tartışmayı bir çırpıda anlamsız kılmamak için bu tür edimlerin hep üstün evrensel insanlık ilkeleri uğruna yapıldıklarını; ve bireysel yanılgılardan da uzak tutabilmek için, bu kez sivil itaatsizliği onaylayan bir çoğunluk eğilimine dayanmayı gerekli bulmak elbette yanlış olmayacaktır.

3. Yararcılık

İnsan edimlerinin kalitesini, yarar ölçütüne göre ve sonuçta sağladıkları yarar bakımından değerlendiren öğretilere yararcılık denmektedir. Buna göre amaç, en çok sayıda insanın en büyük mutluğudur (*greatest happiness of the greatest number*). İngiltere'de 18. ve 19. yüzyıllarda önde gelen filozofları ile temsil edilen bu felsefe günümüze kadar, özellikle Anglo-Amerikan felsefesinde, türlü

[234] *a.g.y.* s.273

yönlerde gelişerek gelmiştir[235] Yararcılıktan söz edilirken, *pozitif* ve *negatif*, *sübjektif* ve *objektif*, *hedonist* ve *ideal*, her şeyden önce de *edimsel* ve *kuralcı* (act-rule-utilitarianism) yararcılık ayırımları yapılmaktadır[236]

sivil itaatsizliğin etik açıdan meşruluğu sorunu özellikle Anglo-Amerikan tartışma alanında, bu yararcılık felsefesi çevresinde toplanmıştır[237] Bu tartışmalarda genellikle, Sivil itaatsizliğin, gerek bireysel, gerekse kümesel eylem olarak, ancak en fazla yararı sağlayacağı durumlarda meşru olacağı savı[238] irdelenmektedir. Bu sava göre, en yüksek yarardan başka sivil itaatsizliği meşru kılabilecek veya gösterebilecek bir neden bulunmamaktadır. Şiddetsizlik, alenilik, yasal yolların tüketilmiş olması gibi bir sivil itaatsizlik edimini meşrulaştıran nedenler çıkış noktalarına göre değişkenlik gösterirken, yararcıların sivil itaatsizliğe bakışları olaydan olaya değişmemektedir: Bu kuramı genellikle temsil eden ve katılıkların ötesinde, esnekliğin bütün yararlarına sahip bulunan bir pragma-

[235] Düşüncelerine önceleri örneğin, *Cumberland*, *Hume*, *Gay*, *Tucker*, *Paley*, *Priestley*, *Helvetius* ve *Beccaria*'da rastladığımız yararcılığın klasik metinleri şunlardır: **Jeremy Bentham**, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (1789); **John Stuart Mill**, *Utilitarianism* (1861); **Henry Sidgwick**, *The Methods of Ethics* (1874). Özellikle hukuk düşüncesi bakımından bkz. **Gürlz**, *a.g.y.* s.255 vd., s.258; **Gürlz**, *Faydacı Teoriye Göre Ahlak ve Hukuk*, Ankara 1963, özellikle s.155 vd.; Anglo-Amerikan yararcı hukuk felsefesinde son yüzyılda önde gelen akımlar için krş. **Ömer Yörükoğlu**, *Yirminci Yüzyılın İlk Yarısında Amerika Birleşik Devletlerinde Hakim Olan Hukuk Teorisi*, İstanbul 1982; **Ülker Gürkan**, *Hukuki Realizm Akımı*, Ankara 1967; **N. Öktem**, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi*, s. 261 vd.; **N. Öktem**, *Hukuksal Pozitivizm Akımı*, 289 vd.

[236] **Otfried Höffe**, *Strategien der Humanität. Zur Ethik öffentlicher Entscheldungsprozesse*, Frankfurt/M 1985, s.105 vd. Güriz, bireyci ve sosyal faydacılık ayırımından hareket etmektedir. Bkz. *a.g.y.* s.255 vd.

[237] Bu konuda önde gelen çalışmalar şunlardır: **Carl Cohen**, *Civil Disobedience: Conscience, Tactics, and the Law*, New York/London 1971, s.120 vd.; **Kent Greenawalt**, "A Contextual Approach to Disobedience", b.y.: *Political and Legal Obligation*, hazırlayanlar: R. Pennock / J.Chapman, New York 1970, s.332 vd.; **M. Bayles**, *a.g.y.* s. 3 vd.; **Rudolph H. Weingartner**, "Justifying Civil Disobedience", b.y.: *Columbia University Forum 9* (1966), s.38 vd. (Bkz. **Laker**, *a.g.y.* s.42, dn.44)

[238] **L. Sumner**, *a.g.y.* s.30

tizm burada da söz konusu olabilir, denmektedir[239] Diğer yandan ise bu esnekliğin karşısında, önemli sakıncaların yer aldığı ileri sürülmektedir: yararcı meşruluk formülü aşırı derecede belirsizdir. Sonuç değerlendirmesinde hangi parametrelerin anlamlı olacağı sorusunun yanıtlanması için çıkış noktaları içermemektedir[240]. Yararcılığın önde gelen savunucuları, sivil itaatsizliğin görüldüğü koşulların, tarihsel arka planları da dahil olmak üzere, yaygın ve derinlemesine bir analizi; sonuçlarının bilimsel bir hesabı; ve bütün bunların oldukça tarafsız bir bilimci ruhuyla yapılması ile, tanı koymanın içerdiği zorlukların altından kalkılabileceğini, fakat bu çalışmalar sırasında dikkate alınacak faktörlerin sayısının oldukça kabarık bulunması, karmaşık ve ölçümlerinin zor olması nedenleriyle bütün olaylar için geçerli genel bir çözümün beklenemeyeceğini, bu bakımdan da önerilen ölçütlere genel geçerlik özelliği tanınmasının olanaksızlığını ifade etmektedirler[241]. Yararcılığa göre önemli sayılan faktörler ile başka değerlendirmelerin meşruluk tasarımları kısmen birbirleriyle örtüşmektedirler; *Rawls'*ın adalet kuramındaki meşruluk koşulları olan; sivil itaatsizlik ile karşı çıkılan adaletsizliğin derecesi, daha önce yasal yolların tüketilmiş olması, sivil itaatsizliğin sistemi tehlikeye sokacak biçimde yayılması kaygısı gibi birçok nokta farklı yapıda ve kapsamdaki ölçü kataloglarının ortak öğeleri olmakla birlikte, birbirleriyle belirli, kesin bir hiyerarşik düzene sokulamamaktadır. Tekil faktörler arasındaki önem ilişkisi açıklığa kavuşturulamadığı için yararcı bir yargı belirsizlik içermekte ve önceden görülebilir olamamaktadır[242].

Yararcı bir meşruluk modeli, ölçüt niteliğindeki şu sorunun yanıtını gerekli kılmaktadır: "Hukuk barışının sivil itaatsizlik ile kısa süreli bozulması, yararı en üst düzeye çıkarmak ölçütüne göre

[239] *a.g.y.* s.30
[240] **Laker**, *a.g.y.* s.202
[241] **Cohen**, *a.g.y.* s.124; **Weingartner**, *a.g.y.* s.42; **Sumner**, *a.g.y.* s.30 (bkz. **Laker**, *a.g.y.* s.203, dn.47,48,49)
[242] **Laker**, *a.g.y.* s.204

—itaatsizlik edimiyle yönelinen hedeflerin gerçekleştirilmesiyle— ulaşılacağı düşünülen bir uzun vadeli genel toplumsal ilerlemeyle mi karşılaştırılarak değerlendiriliyor?"[243] Bu ölçüt yararcılığın sivil itaatsizlik için etik meşruluk tasarımında zayıf bulunduğu noktaların ortaya çıkmasında yardımcı olmaktadır: Bir yandan sivil itaatsizlik edimiyle amaçlanan hedeflerin ulaşılmasının gerçekten bir değer, bir anlam taşıyıp taşımadığının, yapılanların buna değip değmediğinin bilinmesi yukarıdaki ölçüte göre her şey olup bittikten sonra ancak mümkün olacaktır. Oysa sivil itaatsiz karşı karşıya bulunduğu ceza kovuşturması bakımından, edimine başlamadan önce bu yararı bilmek isteyecek, en azından moral açıdan haklı olup olmadığına önceden karar vermek durumunda olacaktır. Diğer yandan ise, "her şeyin, empirik olayların bir kimsenin değerlendirmesine bağlı olması ve bu verilerin ya hiç ulaşılamaz ya da en azından oldukça tartışmalı bulunması"[244], edim sonuçlarının empirik olarak hesaplanması çabasını çözümsüz sorunlarla karşı karşıya bırakmaktadır[245]

Yukarıdaki görüşlerden ve açıklamalardan anlaşılıyor ki, yararcılık sivil itaatsizlik edimlerini bir sosyal olgu olarak değil, daha çok tekil olaylar olarak algılamakta[246] ve her birini kendi bakış açısından ayrı ayrı değerlendirerek haklı ya da haksız saymak eğilimini taşımaktadır. Sivil itaatsizlik yararcılık açısından bir olaylar kategorisi, bir olgu olarak incelenememektedir, çünkü yukarıda da iletildiği gibi, yararcı görüş kendi yargısını zaman ve mekan içerisinde ancak somut ve tekil olaylar için verebilmektedir. «Sivil itaatsizlik olgusu en çok sayıda insanın en büyük mutluluğunu sağlamada yararlı mıdır?» sorusunu yararcılık, "her bir olayın kendine özgü koşullarının bu açıdan ele alınmasına bağlıdır" diye yanıtlamaya yönelmektedir. Özellikle ceza yargılamasında opportunizm

[243] *a.g.y.* s.204

[244] **William T. Blackstone**, "Civil Disobedience: Is it Justified?" b.y.: *The Southern Journal of Philosophy 8*, 1970, s.244 (bkz. **Laker**, *a.g.y.* s.204)

[245] **Fleisch**, *a.g.y.* s.199 vd.

[246] "Cüz'ilere (Tikellere) Verilen Önem" için bkz.: **Yörükoğlu**, *Yirminci Yüzyılın İlk Yarısında Amerika Birleşik Devletlerinde Hakim Olan Hukuk Teorisi*, s.46 vd.

ilkesine uyumlu bir yaklaşımdır bu. İdare ve özellikle siyasi organlar olarak hükümetler de sivil itaatsizlik edimleri karşısında bu tarz değerlendirmeleri kendi politikaları açısından sık sık yapmaktadır. Fakat yararcılığa atfedilen bu tarz bakış açısı, sorunumuza genel ilkesel etik bir yargı getirmekte bize yardımcı olamamaktadır.

IV. Hukuk Devleti İdesi Bakımından Genel bir Değerlendirme

Yukarıda (§4/I,1) hukuk devletinin düşünsel ve olgusal gelişiminde onun hukuk ve özgürlük (*in dubio pro libertate*) üzerine kurulu olduğunu, bir başka deyişle; temel yurttaş ve insan hakları ile güçler ayrılığı temelinde özetle: (1) temel haklar, (2) güçler ayrılığı, (3) idarenin yasayla bağlılığı, (4) bağımsız mahkemelerce sağlanan hukuki korunma, (5) devlet gücünün tezahürünün önceden görülebilir ve hesaplanabilir olması özelliklerini taşıdığını ve bu beş özelliği ile *Locke* ve *Montesquieu*'den *Kant* ve *Hegel*'e kadar Yeniçağın aklıyeci hukuk kuramının bir ürünü olduğunu gördük[247]

Hukuk devletinin, insanın özellikle hukuk ve siyaset düşüncesi bakımından temel gereksinimleri olduğunu kolaylıkla düşünebileceğimiz ve toplumsal yaşamda üstün değerler düzeyinde algıladığımız özgürlük, güvenlik ve eşitlik boyutlarına; —bir koşutluk içerisinde olduğunu gördüğümüz hukuk idesi'nin eşitlik, amaca uygunluk ve hukuk güvenliği öğelerinin de insan merkezli bir yorumunun yardımıyla— ulaşmış bulunuyoruz (yukarıda §4/I,2).

Hukuk devletini her iki açıklayış tarzının ekseni elbette Yeniçağın hukuk ve siyaset düşüncesine kazandırdığı temel haklar ve özgürlüklerdir. Çağdaş devletin kendi meşruluğunu temellendirmek ve daha da pekiştirmek için sıkça telaffuz etmek durumunda

[247] **Dreier**, *Der Rechtsstaat im Spannungsverhältnis*, s.74 vd.

bulunduğu hukuk devleti olmak savının inandırıcı olabilmesi için, kendi hukuk ve devlet düzenini bu (özgürlük, güvenlik ve eşitlik) boyutlarında ya da temel haklar ve özgürlükler temelinde bütün sonuçlarıyla düzenlemeye ve geliştirmeye giriştiğinin kanıtlarını ortaya koyması gerekir.

Oluşumu, gelişimi ve içeriği ile yukarıdaki çerçevede ifade ettiğimiz bir hukuk devleti idesi, kendi gölgesi niteliğindeki direnme hakkını asla yadsıyamayacaktır. Hukuk devleti özü bakımından zaten bu hakkın ileri sürülmesinin bir sonucudur. İçerdiği korunma ve direnme yolları yasal olanaklar olarak karşımıza çıksa da, onlar da bu hakkın her yönüyle rengini ve özünü taşırlar. Direnme hakkı, hukuk devleti düşüncesinden önce ve onun özünde ve üstünde olması nedeniyle hukuk devleti düzeninde pozitifleştirilemeyecek bir haktır[248]

Sivil itaatsizlik de bir direnme hakkıdır. Herhangi bir pozitif hukuk düzenince tanınmasının ve yasal pratiğinin olanaksız bulunduğu direnme hakkı, despot rejimler bakımından hukuk ve siyaset

[248] Direnme hakkının bir temel hak olarak ileri sürülmesi, onun uğrunda ileri sürüldüğü taleplerin de aynı derecede temel ve evrensel olduklarını asla ifade etmez. Direnme hakkını her türlü inanç ve vicdan içeriği kendi varoluşu için kullanabilir. Burada elbette direnme hakkının meşruluğu ile, kullanıldığı amaçların meşruluğunu asla birbirleriyle karıştırmamalıdır. Bu nedenle örneğin Alman anayasası (md.20/4) "Bu düzeni ortadan kaldırmaya girişen herkese karşı bütün Almanlar, başka türlü bir çare mümkün olamadığı takdirde, direnme hakkına sahiptir" demekle demokratik, özgürlükçü hukuk devleti düzeninin savunulmasını, direnme hakkının objektif olarak tanınabilmesi için ölçüt almaktadır. Direnme hakkını pozitifleştirebilmek onu ancak amaçlarında belirlemekle olanaklıdır. Ancak belirli bir konuda ve çerçevede bir direnme hakkı pozitif hukukun içerisine sığabilir. Bunun dışında kalan bir direnme hakkı yalnızca insan onuru kavramıyla birlikte düşünebileceğimiz ve önce özellikle etik alanda meşruluğunun sözkonusu olabileceği bir temel haktır. Bu hak böylelikle, daha çok formel bir özellik göstermekte; temel hakların ve özgürlüklerin taşıyıcısı olarak nitelenen özerk insan bireyinin hukukun hem öznesi hem de nesnesi olabilmek için üzerinde sürekli taşıdığı giysisi olmaktadır. Yukarıda özetle değindiğim savlar için bkz.: *Widerstandsrecht*, hazırlayan: **A. Kaufmann**, *a.g.y.*; **Kaufmann**, *Von Ungehorsam gegen die Obrigkeit... a.g.y.*

filozoflarınca belirli koşullarda tanınıp onaylanırken[249], yurttaşa belirli karşı koyma olanaklarını yasalarıyla ve üstün hukuk ilkeleriyle zaten veren hukuk devleti düşüncesi çerçevesinde, sivil itaatsizliğin de kendine özgü koşulları ve amaçları bakımından aynı hukuk ve devlet felsefelerinden onay alıp alamayacağı oldukça ciddi bir biçimde sorulabilir. Bazı yazarlara göre; Hukuk devleti düzeni öylesine meşru bir düzen ve çoğunluk ilkesiyle yasaya bağlılık öylesine kesindir ki, kendilerine daha iyi bir hukuku bilme yeteneğini vehmedenlerin tek başlarına veya gruplar halinde yasaları çiğneyerek üçüncü kişilere ve çoğunluğa ve onların iradesine dayalı demokratik anayasa düzenine uzun ve kısa vadeli maddi ve manevi zararlar vermeye hiç hakları yoktur. Devlet hedefi olarak barışı önemli derecede tehlikeye sokan bu tür bir itaatsizlik, sonradan otoriter önlemlerin alınmasını zorunlu kılacak büyük bir yangının ilk kıvılcımları gibidir. Bu tür edimleri yasal saymak hiç mümkün olamadığı gibi hukuk etiği alanında da meşru gösterecek daha haklı nedenleri asla olamaz[250]

Hukuk devletinde sivil itaatsizliğin hukuk etiği bakımından

[249] Aktif direnmenin, doğası gereği tehlikeli bir silah olduğu için kötü niyetle veya yanlış kullanma karşısında bazı koşullara bağlanması zorunludur. Direnme (1) devlet gücünün ancak olağanüstü derecede kötüye kullanılması durumlarında (*abusus excessivus potestatis*), (2) bütün barışçıl ve yasal yolların tüketilmiş olmasından sonra bu zaruret durumu karşısında en son bir çıkış yolu olarak görülmelidir. 3) Aktif direnmenin başarılı olacağı konusunda ahlaki, yani makul olarak temellendirilebilen bir güvencenin bulunması da gerekir, çünkü kamu yararı ilkesine bağlılık, kötülüğü azaltmak yerine çoğaltacak her türlü girişimden kaçınmak gerekliliğini buyurur. 4)Ancak karşı çıkılan haksızlığı ve kötü koşulları bertaraf etmeye yetecek derecede kabagüç kullanılabilir. Bkz.: **Max Pribilla SJ**, "An den Grenzen der Staatsgewalt", b.y.: *Widerstandsrecht*, s.226 vd.

[250] Krş.: **Kriele**, "Auf welcher Seite ist das Gewissen?" b.y.: *Widerstand in der Demokratie...* s.155 vd.; **Kriele**, "Ziviler Ungehorsam als moralishes Problem" b.y.: **Kriele**, *Recht, Vernunft, Wirklichkeit*, Berlin 1990, s.429 vd.; **Christian Stark**, "Frieden als Staatsziel", b.y.: Einigkeit und Recht und Freiheit, hazırlayanlar: Bodo Börner, Hermann Jahrreiß, Klaus Stern, 2.cilt, Köln Berlin Bonn München 1984, s.867 vd.

meşruluğu tartışmasında bizi aynı deyimlerin kullanılmasına ve aynı amaçların beslenmesine karşın farklı sonuçlara götüren ve yanlış anlamalara yol açan önemli nedenlerden biri de özellikle hukuk devleti'ni iki değişik ve birbirine zıt açılardan görmemizdir. Bu deyimde vurgulanan sözcüğe göre tutumumuz değişmektedir. Hukuk devleti kurulmuş ve bütün kurumlarıyla yerleşmiş duragan bir yapı gibi tasarlandığında, planına göre işleyen ve hep öyle işleyecek bir makine gibi düşünüldüğünde, onu işleten çok önemli öğelerinden olan yasa kavramının ve bu yasanın koyucusu olan çoğunluk ilkesinin belirli koşullarda yadsınması, bu çarkın dişlilerine kum serpmek gibi tamamen olumsuz bir edim olacaktır. Bu, o zaman elbette önemli bir tehdittir.

Hukuk devletini kurulu bir düzen olarak algılamak yerine bir program ve bir ideal olarak düşündüğümüzde, devleti de bütünüyle nötr bir varlık olarak bu hedefe yöneltmek istediğimizde, her türlü devlet işlem ve eylemleri karşımıza daha ilk başta asla bir hukuk devleti idesinin somut görüngüleri olarak çıkmış olamayacaklardır. Onlar böyle nitelenmeye ancak bu ideali besleyen özerk bireylerin özgür yargılamasıyla kavuşacaklardır. Devlet her türlü işleyişinde özerk bireyler olan yurttaşlarının sürekli denetimine ve onayına tabidir. Hukuk devleti bu bağımlılığında belirli yasal denetim mekanizmaları içermekte, yurttaşlar da bunları işletirken yasadışı davranmamış olmaktadırlar. Fakat öyle durumlar vardır ki, devlet hukuk devleti olmakta olağanüstü derecede zorlanırken, doğası gereği öyle olduğunu da olağanın üstünde bir gayretle ileri sürmektedir. Kendinden emin olmayan birinin, kendini kanıtlamak için hırçınlaşması gibi doğal durumlardır bunlar. Örneğin yasal denetim ve hak arama yollarının işletilememesi ya da çok yavaş ve laçka bir tarzda işlemesiyle ileri sürülmek istenen bir hakkın gerçekleşmesinin olanaksızlaşması, başka bir deyişle devletin hukuk devleti idealinden gittikçe uzaklaşmasıyla, organlarının bireye sağlayacağı denetim ve hak arama yollarının iyice yürünmez duruma gelmesi karşısında bireyler ortada bulunan bir haksızlığa belirli koşullarda kamunun dikkatini çekmeyi ve devleti hukuk devleti idealine uygun işlemeye çağırmayı amaçlayabilirler. Böyle bir amaç elbette etik meşruluk çerçevesi içerisinde yer alacaktır. Bu tür eylemlerin etik meşruluklarının tanınmasının sürebilmesi için amaç ile buna götürmesi planlanan araçlar arasında uygun bir iliş-

kinin bulunması gereği de hukuk devleti idesinin bir başka zeminini oluşturan hukuk idesinin amaca uygunluk ögesinin başta gelen bir gereğidir.

Hukuk devletinde sivil itaatsizlik olgusunu daha iyi anlayabilmek için, doğal hukuk açısından değerlendirmede, doğal hukukun sınırlandırma işlevine koşut olarak hukuk devletinin bir program olduğunu ve devlet gücünün buna göre, yurttaşlarca sürekli sınırlarına çekilmek durumunda bulunduğunu ve bireyin direnme hakkının da, hukukun özü olarak, bunun bir manivelası olduğunu söylemek gerekir. Bu bir içerik denetimidir.

Sözleşme kuramlarında ise bu içerik bakımından denetim, üzerinde anlaşmaya varılmış olanla sınırlanmıştır. *Rawls*, ussal görüşmecilerine iki temel ilkede oydaşlık ile kurdurduğu sözleşmesine, aynı zamanda onların sivil itaatsizliklerinin koşullarını da yerleştirmektedir. Bu diğer sözleşme kuramcılarında genellikle daha farklı değildir. Bu bakış açısı da programatik ve bu nedenle de sınırlayıcıdır. Ancak burada, devlet gücünün denetiminde içerik bakımından giderek daha dar, belirli, biçimli bir mecraya giriyoruz. Şu halde kanıtlarını her yerden alabilecek ve bu nedenle öznel ve böylece daha çok trajik özellikli bir direnme hakkından, oydaşlığa dayalı, özneler arası iletişimi amaçlayan, egemenle belirli bir platformu birlikte paylaşan ve aynı dili konuşan ve direnmekle gerçekleştirdiği denetimini belirli bir içerik ve biçim bakımından yapan daha somut ve daha verimli bir doğal hukuk anlayışı, çağdaş liberal hukuk ve devlet felsefesinin direnme hakkının temelini oluşturuyor. Bu hak, ortaya çıktığı ve geliştiği Anglo-Amerikan devlet ve hukuk düşüncesinin özgün deyişiyle, civil disobedience olarak anılmaktadır.

Hukuk devletinde sivil itaatsizlik olgusunun etik meşruluğu tartışması için ayrıca bir sözleşmeden söz etmek bir çerçeveyi iki kez çizmek olmaktadır. Buna hiç gerek yoktur. Sivil itaatsizlik direnme hakkından bu bakımdan da ayrılmaktadır. Daha doğrusu direnme hakkı her hukuk ve devlet düzeninde, her türlü inanış çerçevelerinde söz konusu olabilirken; her hukuk felsefesi kendi bakış açısına göre kabul ettiği ya da yadsıdığı bir direnme hakkı tasarlarken, hukuk devletinde (sivil itaatsizlik nitelemesiyle) söz konusu olan bir direnme hakkı, hukuk devleti idesine yönelmiş ve çağdaş demokratik, çoğulcu ve katılımcı, bu nedenlerle de etkin

bir birey-yurttaş kimliği taşıyan bir hak öznesi anlayışına dayanmaktadır. Bu öznenin elbette en temel hakkı, bütün sonuçlarını göze alarak kullanmayı seçebileceği bu direnme hakkıdır. Bu hakkın gerektiğinde kullanımı —amaçladığı hukuk devleti düşüncesine uygun olabilmesi için— ancak belirli koşullarda ve niyetlerle gerçekleştirilmektedir. Sivil itaatsizliğin Hukuk etiği bakımından meşruluğu tartışmalarında sürekli kimi kavramsal normatif ögelerin zorunlu olduğu ileri sürülmektedir. Ancak, hukuk devletinde öyle ya da böyle bir meşru direnme hakkı tasarlamaya girişmektense, olagelen direnme tarzlarının etik meşruluğunu tartışmak yerinde olur kanısındayım. Bunların içerisinden belirli tiplemeler yapılarak kendilerine belirli etik yorumlar getirilebilir. Fakat hiç gerçekleşmemiş, yani gözlemlenmemiş bulunan kimi sivil itaatsizlik tipleri tasarlayarak onların meşruluğunu ileri sürmek, bu olgunun gerçekliğini bilinç düzeyinden kaçırmak olacaktır. Hukuk devletine bir sivil itaatsizlik tipi aranmamaktadır. Hukuk devletinde görülen kimi itaatsizlik tiplerinin olgusal ve normatif değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Sivil itaatsizliği bir olgusal kategori olarak ele almak yerine, sivil itaatsizlik edimlerini kendi temel ve sürekli ölçütü olan "yarar" açısından teker teker irdelemeyi, kuramının mantıki sonucu olarak gören yararcı anlayış ile "hukuk devletinde sivil itaatsizlik olgusu" üzerine genel bir ifadeye ulaşamamaktayız. Ancak işlevsellik bakımından sivil itaatsizliğin demokratik hukuk devletlerinde belirli olumlu bazı etkileri gerçekleştirdiği ve bu nedenle sisteme yararlı bulunduğu da literatürde ileri sürülmektedir. Özellikle, karar verme yetkisine sahip çoğunluğun, formel bakımdan bu yetkisinin çerçevesinde kalmasına rağmen içerik bakımından onu aştığı[251] ve bu anormalliğin pozitif hukuk düzeni içerisinde giderilemediği ve fakat gerçekten tahripkâr ve şiddet dolu gelişmelerin başlangıcı niteliğindeki durumlarda sivil itaatsizlik —elbette sivil itaatsizin, yasaya aykırı ediminin kendisine yüklediği külfetten dolayı zararına olmak üzere (çünkü onun tek yararı, kendi iç çelişkisini böyle bir protesto yoluna başvurmakla gidermesi olmaktadır)— bir emniyet sübabı işleviyle de karşımıza çıkmaktadır. Buna, sosyal bilimcilerin doğa bilimlerinden hep severek eğretilemelerde bulundukları üzere, daha canlı bir benzetme getirebiliriz: Sivil itaatsizlik edimlerini

[251] Çoğunluğun yetkisinin sınırları için bkz. dn.: 217

sistemin algıladığı hafif ama çok önemli acılar olarak görmek olanaklıdır. Bu acılar elbette organizmanın kimi yerlerindeki belirli bozulmalara dikkat çekmektedir. Yani bünyenin alarm sistemleridir. Bu acıları uyuşturucu alarak dindirmek olanaklıdır. Bu yön temi, hukuk devleti düzeninde çoğunluk ilkesine dayalı yasa kavramından hareketle ona kayıtsız bir itaati, hukuk güvenliği ve devletin hukuk barışı ödevi gibi ölçütlerle zorunlu sayan yaklaşımın gösterdiği tutumla özdeş sayabiliriz. İleri sürülen ve elbette oldukça önemli bulunan bu ilkeler burada yatıştırıcı işlevi görüp, sistemin denetimsiz kalan bir yerindeki bozulmaya örtü çekmektedir. Bünye acıları algılamaya sürekli hazır bulunmalıdır. Ancak böyle bir duyarlılık da, rahatsızlığın öğrenilmesinden sonra bünyenin bu acıyı algılamakta hâlâ devam etmesi gerektiği sonucuna götürmemelidir. Bu da yıkıcı etkiler yaratacaktır. Bu benzetmeyi hukuk devletinde sivil itaatsizlik olgusuna uyarladığımızda, olağan yasaya aykırı edimlerden kendine özgü ve olumlu nitelikleriyle ayrılan bu olayların içerdikleri mesajlara, formel hukuk devleti ilkelerine gerektiğinden fazla kapılmadan kulak vererek ve bu mesajları belirli koşullarda almaya hazır bulunulduğunu daima göstererek hukuk devleti düzeninin hukuk devleti idesine uygunluğu olanaklarını gelişmeye açık tutmak gerekir.[252]

Bütün bu açıklamalardan sonra sivil itaatsizliğin hukuk etiği alanında meşruluğunun tartışılmasında en verimli zemini doğal

[252] Burada ileri sürülen olgusal nitelikli bu savların sosyolojik yanının "hukuki olgular araştırması" (legal research, experimental jurisprudence ya da Rechtstatsachenforschung) denilen empirik çerçevede denetlenmeleri gerekir. Diğer yandan hukuk devletini empirik olarak araştırmanın önemli bir alanı da bu sivil itaatsizlik olgusudur. Hukuki olgular araştırmasının kuramsal temelleri için bkz.: **Cahit Can**, *Oluşum Süreci İçerisindeki Hukuk Sosyolojisi*, Ankara 1989, s. 102 vd.; **Ülker Gürkan**, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, Ankara 1989, s. s.38 vd.; **Öktem**, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi*, s.210 vd.; **Ökçesiz**, "Sosyal Verilerin bir Yargıtay Kararının Gerekçesine Esas Alınması Üzerine", b.y.: *Hukuk Araştırmaları*, cilt 1, sayı 2, 1986, s.64 vd.; **Dieter Strempel**, "Empirische Rechtsforschung", b.y.: *Festschrift für Rudolf Wassermann*, hazırlayanlar: Broda/Deutsch/Schreiber/Vogel, Neuwied ve Darmstadt 1985, s.223 vd ve orada anılan literatür; **Eberhard Bohne**, *Der informale Rechtsstaat. Eine empirische und rechtliche Untersuchung zum Gesetzesvollzug unter besonderer Berücksichtigung des Immissionsschutzes*, Berlin 1981

hukuk bakış açısının sunduğunu söyleyebiliriz. Bu tartışmada felsefi antropolojinin hem hukuk devleti idesinin tasarlanması hem de hukuk devletinin içerdiği "insan" tanımının yeterince açıklanabilmesi bakımlarından olağanüstü katkılarının olacağı kesindir. Direnmenin önemli bir kaynağı, devlet ile bireyin kendilerini ve birbirlerini tanımlarken karşılıklı çelişkiye düşmeleridir. Sivil itaatsizlikte böyle bir çatışma kuramsal düzeyde bulunmayıp iktidar uygulamasının, üzerinde anlaşılmış bulunulan bu insan tasarımına ters düşmesiyle ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla burada, bir devrimden, darbeden, karşıtı yaşamak hakkından yoksun bırakan köktenci bir muhalefetten oldukça farklı bir tarzda, düzeltim talebiyle kurulmak istenen bir iletişime yönelinmektedir. Sivil itaatsizlik böylece sisteme içkin bir direnme tarzıdır.

Hukuk devletinde sivil itaatsizliğin hukuk etiği bakımından meşruluğunun kuramsal bakış açılarından başka diğer bir çerçevesi ise onun olgusal varlık tarzıdır. Yeni normatif birtakım öğelerin gerçekleşmesini de önkoşmadan, gözlemlediğimiz gibi bir sivil itaatsizliğin, meşruluk zemininin dışına itilmesinin, onun etik meşruluğunun tanınmasından daha az korkunç olacağını düşünmüyorum. Önce (*Dreier*'in deyimiyle) bir *prima facie*-itaatsizlik olan sivil itaatsizlik her ne olursa olsun *Rawls*'ın da saptamasıyla kendini yasaya itaatin sınırları içerisinde bir yasaya itaatsizlik olarak kavramaktadır. Bir pozitif hukuk kuralının çiğnenmesiyle yasaya aykırılık özelliğini kazanan sivil itaatsizliğin, sonradan dava sonucunda üstün anayasal ilke ve değerlere uygun görülerek bir hukuka uygunluk değeri kazanabileceği, bu ana kadar edimin yasaya aykırı olacağı ve sivil itaatsizin muhakeme riskini böylelikle baştan üstlenmesiyle yine bu tipik sivil itaatsizlik özelliğinin korunduğunu söyleyebiliriz[253]

Hukuk devletinin içeriğini oluşturan temel değerlerin ve ilkelerin gerçekleştirilmesini amaçlayan sivil itaatsizlik edimlerinin kabul edilmesi kolaylıkla mümkün bu etik meşruluğu ve pozitif hukuk bakımından yukarıdaki öneride olduğu gibi, sonradan gerçek-

[253] *Dreier* yukarıda yollama yaptığımız yazılarında bu savı ileri sürmektedir.

leşebilecek entegrasyonu yanında; belki yeni bir suç kalıbı ihdasıyla bu tür edimlerin, özgeci, barışçıl, ölçülü, kamu yararına yönelik oldukları ve hukuk devletinin dayalı bulunduğu üstün değerleri ve ilkeleri savundukları için, diğer adi suçlardan ayırıcı bir hukuki sonuca bağlanabilmeleri düşüncesi de tartışmaya sokulabilir.

§ 6 Sonuç

Hukuk devletlerinde görülen sivil itaatsizlik olaylarına, tarihsel gelişimleri ve toplumsal gerçeklikleri ile hukuk etiği bakımından taşıdıkları değer açılarından bakmaya çalıştığım bu araştırmada çağdaş, demokratik, çoğulcu, katılımcı olması gereken bir siyasi ortamda, temel insan hakları ve özgürlüklerini içeren bir pozitif hukuk pratiğiyle, ama her şeyden önce özgürlük, güvenlik ve eşitlik boyutlarıyla tasarlanabilir duruma gelen bir hukuk devleti idesi çerçevesinde verilebilecek tanımları ve buna dayalı bulunan anlamları olanaklar elverdiği ölçüde irdeledim.

Olgusal öğelerine sadık kalarak yapılacak bir tanımın hukuk etiği bakımından girilecek bir meşruluk tartışmasında hem daha yalın hem de daha verimli olacağını düşünerek burada kabarık bir sayıda sunduğum sivil itaatsizlik olaylarından onların gerçek özelliklerini saptamaya çalıştım. Bu çerçevede kalabildiğini sandığım, diğerlerinden, özellikle dar tanımlardan ayrı düşen, ama geniş tanımlardan da bir oranda uzak duran bir tanım önerisine vardım:

Sivil itaatsizlik hukuk devleti idesinin içerdiği üstün değerler uğruna kamuya açık ve yasaya aykırı olarak gerçekleştirilen, bu sırada üçüncü kişilerin daha üstün bir hakkını çiğnemeyen barışçıl bir protesto edimidir. Sivil itaatsiz, norm ihlalinin sonuçlarına katlanmaya hazır olduğunu belirtmekle ve bunu göstermekle ediminin içtenliğine olan inancı destekleyebilir.

Daha çok empirik olduğunu düşündüğüm bu tanımıyla sivil itaatsizliğin hukuk dogmatiği alanında yer alan meşruluk tartışmalarına ancak çok sınırlı olarak ve hukuk etiği açısından meşruluğunun önemini vurgulamaya yetecek derecede kısaca değindim. Bu, incelenmesi gereken başlı başına başka bir konudur.

Yararcı hukuk ve siyaset felsefeleri açılarından bakılmak is-

tenmediğinde, sivil itaatsizliğin hukuk etiği bakımından meşruluğunun temeli, 18. yüzyılın akliyeci doğal hukuk geleneğidir. Hukuk devleti de meşruluğunu aynı düşünceden alır. *Mutatis mutandis* aynı argümanları paylaşmaktadırlar. Hukuk devletinin meşruluğunu tartışmayan sivil itaatsizliğin etik meşruluğunun, hukuk devleti düşüncesinin özüne uygun bir biçimde yadsınması, olumlanmasından daha zor görünmektedir.

Kaynaklar

ADLER, Mortimer et al., "Is there a Jurisprudence of Civil Disobedience?", b.y.: *Illinois Continuing Legal Education* 5 (1967), s.71 vd.

AKARSU, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1988

ALLEN, Francis A., "Civil Disobedience and the Legal Order", b.y.: *University of Cincinnati Law Review* 36 (1967), (part I), s.1 vd.

ANIL, Yaşar Şahin, *Sokrates Davası*, İstanbul 1990.

ARAL, Vecdi, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, 4. baskı, İstanbul

— , *Kültür ve Hukuk*, İÜHFM 1-4, 1991, s.254 vd.

— , *Toplum ve Adaletli Yaşam. Sorumluluk ve Kişiliğin Kazanılması*, İstanbul 1988

— , *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*, İstanbul 1984

— , "Hukuku Bilim Yapan Nedir?" b.y.: *İBD*, cilt 66, sayı 7, 8, 9, 1992 (Nisan 1993'te yayımlanmıştır)

ARETİN, J.Ch. Frhr von, *Staatsrecht der konstitut. Monarchie* 1 (1824)

ARİSTOTELES, *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, hazırlayan: Ioanna Kuçuradi, Ankara 1988

BÄHR, Otto, *Der Rechtsstaat. Eine publicistische Skizze*, Kassel u. Göttingen 1864

BARATTA, A./ WAGNER, H., "Rechtsidee", b.y.: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, cilt 8. hazırlayan: Joachim Ritter, Darmstadt 1992

BAY, Christian, "Civil Disobedience", b.y.: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, hazırlayan: Sills David L. s.473 vd.

BAYLES, Michael D., "The Justifiability of Civil Disobedience", b.y.: *Review of Metaphysics* 24 (1970), s.3 vd.

BECK, Reinhardt, *Sachwörterbuch der Politik*, 2. baskı, Stuttgart 1986

BHARATI, Agehananda, "Mahatma Gandhi", b.y.: *Universitas*, 15. yıl, Kasım 1960, 11. sayı, s.1167 vd.

BENTHAM, Jeremy, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (1789)

BICKEL, A., "Civil Disobedience and the Duty to Obey," b.y.: *Gonzaga Law Review* 8 (1973), s.199 vd.

BLACKSTONE, William T., "Civil Disobedience: Is it Justified?" b.y.: *The Southern Journal of Philosophy 8,* 1970, s.233 vd.

BLUNTSCHLI, J.C., *Allgemeines Staatsrecht* 1, 4. baskı, 1863

BODENHEIMER, E., *Philosophical Anthropology and the Law*, California Law Review 1971, s.653 vd.

BOHNE, Eberhard, *Der informale Rechtsstaat. Eine empirische und rechtliche Untersuchung zum Gesetzesvollzug unter besonderer Berücksichtigung des Immissionsschutzes,* Berlin 1981

BOCKENFORDE, Ernst.-Wolfgang, "Rechtsstaat", b.y.: *Historisches Wörterbuch der Philosophie,* 8. cilt, hazırlayanlar: Joachim Ritter ve Karlfried Gründer, Darmstadt 1992

BÖLL, Heinrich, "Steht uns bei, ihr Heiligen! Wider die trügerische Göttin Sicherheit," b.y.: *Widerstand und Staatsgewalt. Recht im Streit mit dem Gesetz,* hazırlayan: Werner Hill, Gütersloh 1984, s.81 vd.

Brockhaus Enzyklopädie, 4. baskı, Manheim/Viyana/Zürih 1982

BURNS, Edward McNall, *Çağdaş Siyasal Düşünceler* 1850-1950 (çev.: Alâeddin Şenel), Ankara 1984

CAN, Cahit, *Oluşum Süreci İçerisindeki Hukuk Sosyolojisi,* Ankara 1989

— , *Hukuk Sosyolojisi ve Tarih Açısından Resepsiyon*, Ankara 1982

— "Yapısalcılık - Hukuk İlişkileri Üzerine Deneme", b.y.: *A.Ü.H.F.D.*, ayrı basım, Ankara 1989, s.33 vd.

— , "Zerdüştçülük, Zerdüşt ve Hukuk" (Avesta), b.y.: *A.Ü.H.F.D.*, 1968, s.273 vd.

CHE, Gyu-Won, "Neue Apologie des Sokrates - Der tapfere Kampf des Sokrates gegen ungerechte Gesetze um des Rechts willen" b.y.: *ARSP,* Vol.1991 LXXVII / 1. kitap, s.108 vd.

CHOMSKY, Noam, *Aus Staatsraison,* Frankfurt/M 1974

COHEN, Carl, *Civil Disobedience: Conscience, Tactics, and the Law,* New York / London 1971

ÇAĞIL, Orhan Münir, *Felsefenin Işığında Hürriyet, Adalet, Hukuk Devleti, Hukuk Kültürü,* İÜHFM,1-4, 1961, s.257 vd.

ÇEÇEN, Anıl, *Adalet Kavramı. Adalet Kavramının Göreliliği Üzerine bir Deneme,* İstanbul 1981

ÇOBANOĞLU, Rahmi, *Hukukta Gaye Problemi,* İstanbul 1964

DAUBE, David, *Civil Disobedience in Antiquity*, Edinburgh 1972

DENNINGER, Erhard, "Rechtsstaat", b.y.: *Handlexikon zur Rechtswissenschaft,* 2. cilt, hazırlayan: Axel Görlitz, Hamburg 1974

DONGEN, Yvonne van en C.J.M., Schyt, *Burgerlijke Ongehoorzamheid in Nederland:* 1968-1981. Bu yayın hakkında v. Dongen aynı başlıkla "Geweldlos Aktief" dergisinde (3/4 1984, s.15-20) bir özet yayımlanmıştır.

DREIER, Ralf, "Dreizehn Thesen zum zivilen Ungehorsam" İstanbul'da 11.-12.12.1992 tarihinde Alman Kültür Merkezinde yapılan "Hukuk ve Devlet Felsefeleri ile Hukuk Dogmatiği Açılarından Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Olgusunun Değerlendirilmesi" konulu uluslararası sempozyumda sunulan bildiridir.

— , "Der Begriff des Rechts, b.y.: Ralf Dreier, *Recht-Staat-Vernuft. Studien zur Rechtstheorie* 2, Frankfurt/M 1991, s.95 vd.

— , "Widerstandsrecht im Rechtsstaat? Bemerkungen zum zivilen Ungehorsam", b.y.: Ralf Dreier, *Recht-Staat-Vernunft. Studien zur Rechtstheorie 2,* Frankfurt/M 1991, s.39 vd.

— , "Widerstandsrecht im Rechtsstaat? Bemerkungen zum zivilen Ungehorsam," b.y.: *Recht und Staat im sozialen Wandel,* Festschrift f. H.U. Scupin, Berlin 1983, s.573 vd.

— , "Widerstandsrecht und ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat", b.y.: Peter Glotz (hazırlayan), *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat,* Frankfurt/M 1983, s.54 vd.

— , "Der Rechtsstaat im Spannungsverhältnis zwischen Gesetz und Recht", b.y.: *Juristenzeitung* (JZ), cilt:40, 1985, s.353

Duden, Das Bedeutungswörterbuch, Mannheim/Wien/Zürich 1970

DWORKIN, Ronald, "Ethik und Pragmatik des zivilen Ungehorsams", b.y.: *Widerstand in der Demokratie. Pro und Contra*", hazırlayanlar: Th. Meyer, S. Miller, J. Strasser, Köln 1984, s. 40

EBERT, Theodor, "Gewaltfreier Widerstand gegen Mittelstreckenraketen", b.y.: *Ziviler Ungehorsam. Von der APO zur Friedensbewegung,* hazırlayan: Theodor Ebert, a.g.y. s.236 vd.

— , "Gutachten zur `Verwerflichkeit' gewaltfreier Sitzproteste," b.y.: *Vierteljahreshefte für Frieden und Gerechtigkeit,* Nr.61/62, 1984, s.49 vd.

— , "Ziviler Ungehorsam-Eine soziale Erfindung der Demokratie", b.y.: *Ziviler Ungehorsam. Von der APO zur Friedensbewegung,* hazırlayan: Th. Ebert, Waldkirch 1984, s.253 vd.

— , *Gewaltfreier Aufstand. Alternative zum Bürgerkrieg,* 4. baskı, Waldkirch 1981, s.40 vd.

— , "Die Auswirkungen von Aktionen zivilen Ungehorsams in Parlamentarischen Demokratien", b.y.: *Widerstand im Rechtsstaat,* hazırlayanlar: Peter Saladin, Beat Sitter, Freiburg 1988, s.73 vd.

ELLSCHEID, "Günther, das Naturrechtsproblem. Eine systematische Orientierung", b.y.: *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart,* 5. baskı, hazırlayanlar: A. Kaufmann, W. Hassemer, Heidelberg 1989,s.143 vd.

ENSSLEN, Klaus, "Resistance to Civil Government", b.y.: *Kindlers Literatur Lexikon,* cilt 19, Münih 1974, s.8128 vd.

ERHAT, Azra, *Mitoloji Sözlüğü,* İstanbul 1972

ERIKSON, Erik H., *Gandhis Wahrheit Über die Ursprünge der militanten Gewaltlosigkeit,* çev.: Jürgen Behrens, Frankfurt/M 1978;

EYUBOĞLU, İsmet Zeki, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü,* 2.baskı, İstanbul 1991

FLEISCH, Nicolaus H., *Ziviler Ungehorsam oder gibt es ein Recht auf Widerstand im schweizerischen Rechtsstaat* (doktora tezi, Bern), Grüsch 1989

FORSTHOFF, Ernst, *Der totale Staat,* 1933

FORTAS, Abe, *Concerning Dissent and Civil Disobedience,* New York 1968

FORTUSCUE, Sir John, *de laudibus legum angliae* (1471), hazırlayan: Chrimes 1949

FRANKENBERG, Günther, "Ziviler Ungehorsam und rechtsstaatliche Demokratie", b.y.: *Juristenzeitung* (JZ) 39, 1984, s.266 vd.

GANDHİ, Mahatma, *An Autobiography. The Story of my Experiement with Truth* (M.Desai, London 1949; Ahmedabad 1959)

— , *Mein Leben*, hazırlayan: C.F.Andrews, çev.: Hans Reisiger, "Sonsöz: Curt Ullerich", Frankfurt/Main 1983

— , *Bir Özyaşam Öyküsü (Yaşadığım Gerçeğin Öyküsü)*, çev. Vedat Günyol, İstanbul 1984

GEHLEN, Arnold, *İnsan. İnsanın Nereden Geldiği - Biricikliği - Eylem ve Zeka - İçgüdüler - Dil ve İdrak - Kültür - Teknik - Hayat Standardı ve Medeniyet*, 2. baskı (çev.: Bedia Akarsu), İstanbul 1973

— , *Anthropologische Forschung. Zur Selbstbegegnung und Selbstentdeckung des Menschen*, Reinbeck bei Hamburg 1980

— , *Der Mensch. Seine Natur und seine Stellung in der Welt*, Wiesbaden 1978

GIERKE, Otto von, *Das Deutsche Genossenschaftsrecht 1*, 1868,

GNEIST, Rudolf von, *Verwaltung, Justiz, Rechtsweg*, 1869,

— , *Der Rechtsstaat und Verwaltungsgerichte in Deutschland*, 2. baskı, 1879

— , *Der Rechtsstaat*, Berlin 1872

GOROWITZ, Samuel, John Rawls: "Bir Adalet Kuramı," b.y.: *Çağdaş Siyaset Felsefecileri*, hazırlayanlar: Anthony de Crespigny / Kenneth R. Minogue, İstanbul 1981, s.267 vd.

GÖZE, Ayferi, *Baskıya Karşı Direnme*, İÜHFD, XXXIV, 1-4, 1969, s.243 vd., XXXV, 1-4,1970, s.49 vd., XXXVI, 1-4, s.28 vd.

GREENAWALT, Kent, "A Contextual Approach to Disobedience", b.y.: *Political and Legal Obligation*, hazırlayanlar: R.Pennock / J.Chapman, New York 1970, s.332 vd.

GRISWOLD, Erwin N., "Dissent-1968", b.y.: *Tulane Law Review 42* (1968), s.726 vd.

GROTIUS, Hugo, *De Iure Belli Ac Pacis Savaş ve Barış Hukuku*, Seçmeler, çev.: Seha L. Meray, Ankara 1977

GÜNYOL, Vedat, "Önsöz", b.y.: H.D. Thoreau, *Haksız Yönetime Karşı* (çev.: Vedat Günyol) İstanbul 1963, s.3 vd.

GÜRİZ, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, Ankara 1985

— , *Faydacı Teoriye Göre Ahlak ve Hukuk*, Ankara 1963,

GÜRKAN, Ülker, *Hukuki Realizm Akımı*, Ankara 1967

— , "Hukukta Değişme ve Kararlılık Sorunu," b.y.: *Prof. Dr. Mahmut*

Koloğlu'ya 70. Yaş Armağanı, hazırlayanlar: A. Zarakoğlu, T. Ansay, G. Çelebican, Ankara 1975, s. 305 vd.

— , *Hukuk Sosyolojisine Giriş,* Ankara 1989

HABERMAS, Jürgen, "Ziviler Ungehorsam Testfall für den demokratischen Rechtsstaat. Wider den autoritären Legalismus in der Bundesrepublik", b.y.: Peter Glotz (hazırlayan), *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat,* Frankfurt/M 1983, s.29 vd.

— , *Die neue Unübersichtlichkeit,* Frankfurt/M 1985

HACIKADİROĞLU, Vehbi, *Özgürlük Ahlakı,* İstanbul 1990

— , *Özgürlük Hukuku,* İstanbul 1992

HARDING, Walter, "Giriş", b.y.: H.D. Thoreau, *Sivil İtaatsizlik* (çev.: Hakan Arslan) İstanbul 1991, s.9 vd.

HASSEMER, Winfried, "Ziviler Ungehorsam - Ein Rechtfertigungsgrund?" b.y.: *Festschrift für Rudolf Wassermann,* Neuwied / Darmstadt 1985, s.325 vd.

HATEMİ, Hüseyin, *Hukuk Devleti Öğretisi,* İstanbul 1989

HELLER, Hermann, "Rechtsstaat oder Diktatur?" b.y.: Mehdi Tohidipur (hazırlayan), *Der bürgerliche Rechtsstaat,* 1. cilt, Frankfurt/M 1978, s.159 vd.

— , *Staatslehre,* 1934

HENGESBACH, Theo, *Ziviler Ungehorsam und Demokratie,* Kassel / Bettenhausen 1979

HENKEL, Heinrich, *Einführung in die Rechtsphilosophie,* Münih 1977

HOBBES, Thomas, *Leviathan oder Stoff, Form und Gewalt eines bürgerlichen und kirchlichen Staates,* çev. Walter Euchner (hazırlayan: Iring Fetscher), Darmstadt ve Neuwied 1976

HONIG, Richard, *Hukuk Felsefesi* (çev.: M.Yavuz), İstanbul 1935

HÖFFE, Otfried, *Strategien der Humanität. Zur Ethik öffentlicher Entscheidungsprozesse,* Frankfurt/M 1985

— , *Politische Gerechtigkeit. Grundlegung einer kritischen Philosophie von Recht und Staat,* Frankfurt/M 1987

HUBER, Ernst Rudolf, "Rechtsstaat und Sozialstaat in der modernen Industriegesellschaft", b.y.: *Rechtsstaatlichkeit und Sozialstaatlichkeit. Aufsätze und Essays,* hazırlayan: Ernst Forsthof, Darmstadt 1968, s.589 vd.

ISENSEE, Josef, *Das legalisierte Widerstandsrecht. Eine staatstrechtliche Analyse des Art. 20 Abs.4 Grundgesetz,* Bad Homburg Berlin Zürih 1969

İZVEREN, Adil, *Hukuk Felsefesi,* Ankara 1988

KABOĞLU, İbrahim Ö., "Türkiye'de Hukuk Devletinin Gelişimi" b.y.: *İnsan Hakları Yıllığı*, cilt 12, yıl 1990, ayrı bası

KANT, Immanuel, *Seçilmiş Yazılar*, çev.: Nejat Bozkurt, İstanbul 1984

— , *Metaphysik der Sitten, Einleitung in die Rechtslehre,* A,B,C, Werkausgabe cilt VIII, hazırlayan: Wilhelm Weischedel, Frankfurt/M 1979

— , *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, Königsberg bey Friedrich Nicolovius 1797, 43,45 ve 52, Werkausgabe cilt VIII, hazırlayan: Wilhelm Weischedel, Frankfurt/M 1979

KARAKAŞ, Sevkuthan N., *Eylem Günlüğü. Zonguldak Maden Grevi ve Yürüyüşü Kasım 90 - Ocak 91,* Araştırma-Röportaj, İstanbul 1992

KARPEN, Ulrich, "Ziviler Ungehorsam' im demokratischen Rechtsstaat" b.y.: *JZ*, 39, 1984, s.249 vd.

KAUFMANN, Arthur, "Das Widerstandsrecht in Geschichte und Grundgesetz" b.y.: A. Kaufmann, *Vom Ungehorsam gegen die Obrigkeit. Aspekte des Widerstandsrechts von der Antiken Tyrannis bis zum Unrechtsstaat unserer Zeit, vom leidenden Gehorsam bis zum zivilen Ungehorsam im modernen Rechtsstaat*, Heidelberg 1991, s.37 vd.

— , (L.E. Backmann ile birlikte hazırlayan), *Widerstandsrecht,* Darmstadt 1972 (yapıtta 27 yazarın yazıları ile birlikte kapsamlı bir bibliyografya yer almaktadır)

— , "Gedanken zum Widerstandsrecht. Ansprache anläßlich der Ermordung von Martin Luther King", b.y.: A. Kaufmann, *Vom Ungehorsam gegen die Obrigkeit. Aspekte des Widerstandsrechts von der Antiken Tyrannis bis zum Unrechtsstaat unserer Zeit, vom leidenden Gehorsam bis zum zivilen Ungehorsam im modernen Rechtsstaat*, Heidelberg 1991, s.1 vd.

— , "Recht und Gerechtigkeit in schematisher Darstellung", b.y.: *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart,* hazırlayanlar: A.Kaufmann/ W. Hassemer, 3.baskı, s.273 vd.

— "Problemgeschichte der Rechtsphilosophie", b.y.: *Einführung in*

Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart, hazırlayanlar: A. Kaufmann, W. Hassemer, 5. baskı, Heidelberg 1989, s.25 vd.

— , "Rechtsphilosophie, Rechtstheorie, Rechtsdogmatik", b.y.: *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart,* hazırlayanlar: A. Kaufmann, W. Hassemer, 5. baskı, Heidelberg 1989, s.1 vd.

— , *Hukuk Felsefesi, Hukuk Kuramı, Hukuk Dogmatiği,* çev.: Hayrettin Ökçesiz, b.y.: *HFSA/1*, İstanbul 1993, s.7 vd.

KAYNAR, Reşat, *Türkiye'de Hukuk Devleti Kurma Yolundaki Hareketler,* "Önsöz: Sıddık Sami Onar", İstanbul 1960

KÄGI, Werner, "Zur Entwicklung des schweizerischen Rechtsstaates seit 1848. Rückblick und Ausblick", b.y.: *ZSR* Jubiläumsausgabe, 71 I(1952), S.179 vd.

KELLNER, Menachem M., "*Democracy and Civil Disobedience,*" b.y.: *Journal of Politics 37* (1975), s.899 vd.

KING, Martin Luther, *Wohin führt unser Weg?,* Frankfurt/M 1968

KIRCHHEIMER, Otto, "Bedeutungswandel des Parlamentarismus" (1929), b.y.: *Von der weimarer Republik zum Faschismus,* 1976, s.63 vd.

KLAUS, Georg/ BUHR, Manfred (hazırlayanlar), *Marxistisch Leninistisches Wörterbuch der Philosophie,* Reinbek bei Hamburg 1980

KLEIN, Hans H., "Ziviler Ungehorsam im demokratischen Rechtsstaat", b.y.: *Freiheit und Verantwortung im Verfassungsstaat,* hazırlayanlar: Bernd Rüthers, Klaus Stern, Münih 1984, s.179 vd.

KRIELE, Martin, "Ziviler Ungehorsam als moralishes Problem", b.y.: Kriele, *Recht, Vernunft, Wirklichkeit,* Berlin 1990, s.429 vd.

— , "Auf welcher Seite ist das Gewissen?" b.y.: *Widerstand in der Demokratie,* hazırlayanlar: Thomas Meyer, Susanne Miller, Johano Strasser, Köln 1984, s.155 vd.

— , *Recht und praktische Vernunft,* Göttingen 1979

KRINGS, Hermann, "Freiheit", b.y.: *Handbuch philosophischer Grundbegriffe,* cilt:2 (hazırlayanlar: H. Krings, H.M. Baumgartner, Chr. Wild) Münih 1973, s.493 vd.

LAKER, Thomas, *Ziviler Ungehorsam, Geschichte - Begriff Rechtfertigung* (doktora tezi), Baden Baden 1986

LAMPE, Ernst-Joachim, *Grenzen des Rechtspositivismus. Eine rechtsanthropologische Untersuchung,* Berlin 1988

— , "Rechtsanthropologie. Eine Strukturanalyse des Menschen im Recht", 1. cilt: *Individualstrukturen in der Rechtsordnung*, Berlin 1970

LANGE, H., *Vom Gesetzesstaat zum Rechtstaat,* 1934

LEINEN, Jo, "Ziviler Ungehorsam als fortgeschrittene Form der Demonstration", b.y.: Peter Glotz (hazırlayan), *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat,* Frankfurt/M 1983, s. 23 vd.

Lexikon der Philosophischen Werke, hazırlayanlar: Franco Volpi, Julian Nida-Rümelin, Stuttgart 1988

LEVINE, George Danzig, "Should Civil Disobedience be Legalized?" b.y.: *Southwestern Law Journal 31* (1977), s.617 vd.

LOCKE, John, *Zwei Abhandlungen über die Regierung,* hazırlayan ve giriş yazan: Walter Euchner, Frankfurt/M 1977

LORENZ, Kuno, *Einführung in die philosophische Anthropologie,* Darmstadt 1990

MADDEN, E. / HARE, P., "Reflections on Civil Disobedience", b.y.: *Journal of Value Inquiry 1970*, s.82 vd.

MASLOW, Abraham H., *Motivation und Persönlichkeit,* Reinbek bei Hamburg 1981

MENGÜŞOĞLU, Takiyettin, *Kant ve Scheler'de İnsan Problemi. Felsefi Anthropologi İçin Kritik Bir Hazırlık,* 2. baskı, İstanbul 1969

— , *İnsan Felsefesi. 1. İnsanın Varlık Yapısı ve Nitelikleri, 2. İnsan ve Hayvan, Dünya ve Çevre,* İstanbul 1988

MILL, John Stuart, *Utilitarianism* (1861)

MOCK, Erhard, "Demokratietheoretische und grundrechtliche Aspekte des Zivilen Ungehorsams", b.y.: *Rechtskultur-Denkkultur, Ergebnisse des ungarisch-österreichischen Symposiums der internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1987,* hazırlayan: Erhard Mock / Csaba Varga, ARSP özel sayı nr. 35, Stuttgart 1989, s.75 vd.

MOMEYER, Richard W., "Two Ways of Justifying Civil Disobedience", b.y.: *Philosophical Research Archives 5* (1979), no.1353, s.356 vd.

MURPHY, Jeffrie, "Introduction", b.y.: (kendisi), *Civil Disobedience and Violence,* Belmont 1971

MÜLLER, J.B., "Bedürfnis", b.y.: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, cilt 1, hazırlayan: Joachim Ritter, Darmstadt 1971

ÖKÇESİZ, Hayrettin, "Sosyal Verilerin bir Yargıtay Kararının Gerekçesine Esas Alınması Üzerine", b.y.: *Hukuk Araştırmaları*, cilt 1, sayı 2, 1986, s.64 vd.

— , "İnsan ve Hukuk Devleti", b.y.: *Kamu Hukuku Bülteni*, sayı 1, Ocak 1990, s.1 vd.

— , "Üniversitede Hakikat ve Adalet", b.y.: *Cumhuriyet*, 15.1.1992, s.2

— , "İkinci Cumhuriyete Karşı Hukuk Devleti", b.y.: *Cumhuriyet*, 14.8.1992, s.2

— "Bilim Hukukunun Temel Taşları", b.y.: *Cumhuriyet*, 16.2.1993, s.2

— , "Geçerli Oy - Beyaz Oy", b.y.: *Cumhuriyet*, 17.7.1992, s.2

ÖKTEM, Niyazi, *Özgürlük Sorunu ve Hukuk*, İstanbul 1977

— , *Antik Yunan Felsefesi*, b.y.: İÜHFM, 1-4, 1974, s.367

— "Hukuksal Pozitivizm Akımı", b.y.: *İ.Ü.H.F.M.* 1978, cilt XLIII, sayı 1-4, s.271 vd.

— , *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi*, genişletilmiş 4. baskı, İstanbul 1988

— , *Fenomenoloji ve Hukuk. Hukukun Özü Sorunu*, İstanbul 1982

— , "Fransız Devrimi'nin Felsefesi ve Türkiye", b.y.: *İ.Ü.H.F.M.*, 1988-1990, sayı 1 (1991'de yayımlanmıştır)

ÖZBİLGEN, Tarık, *Hukukta Meşruiyet Meselesi Üzerine bir Deneme. Ferdiyetçi bir Hukuk Anlayışının Müdafaası* (doktora tezi), İstanbul 1960

PLATON (Eflatun), *Diyaloglar 2, Kriton (ya da Ödev Üstüne)*, çev.: Tanju Gökçöl, s.9 vd., İstanbul 1986

— , *Diyaloglar 1, Sokrates'in Savunması*, çev: Teoman Aktürel, s.9 vd., İstanbul 1982

'90 Petrol İş (Türkiye Petrol, Kimya, Lastik İşçileri Sendikası), Year Book for 1990, İstanbul, s.90 vd.

POGGI, Gianfranco, *Çağdaş Devletin Gelişimi. Sosyolojik bir Yaklaşım* (çev. Şule Kut / Binnaz Toprak) İstanbul 1991

PRIBILLA SJ, Max, "An den Grenzen der Staatsgewalt", b.y.: *Widerstandsrecht,* hazırlayan: Arthur Kaufmann, Darmstadt 1972 s.211 vd.

PREUSS, Ulrich K., *Politische Verantwortung und Bürgerloyalität. Von den Grenzen der Verfassung und des Gehorsams in der Demokratie,* Frankfurt/M 1984

RADBRUCH, Gustav, *Einführung in die Rechtswissenschaft,* hazırlayan: Konrad Zweigert, Stuttgart 1980

— , "Gesetzliches Unrecht und Übergesetzliches Recht" b.y.: Gustav Radbruch, *Rechtsphilosophie,* hazırlayanlar: Erik Wolf, Hans-Peter Schneider, 8.baskı, Stuttgart 1973, s.345 vd.

— , *Rechtsphilosophie* (hazırlayanlar: Erik Wolf /Hans-Peter Schneider), Stuttgart 1973

— , "Rechtsidee und Rechtsstoff", b.y.: *Die ontologische Begründung des Rechts,* (hazırlayan: Arthur Kaufmann), Darmstadt 1965, s. 5.vd.

— , "Hukuk Devleti", çev. Hayrettin Ökçesiz, b.y.: *AAHD,* Ağustos 1990, sayı 1, s.14 vd.

RAMMSTEDT, Otthein, "Gewalt, strukturelle Gewalt", b.y.: *Lexikon zur Soziologie,* 2. baskı, hazırlayanlar: W. Fuchs, R. Klima, R. Lautmann, O. Rammstedt, H. Wienold, Opladen 1978.

RAUPACH-STREY, Gisela, "Widerstand und ziviler Ungehorsam. Ein Beitrag zur Klärung der Begriffe", b.y.: *Widerstandsrecht in der Demokratie. Pro und Contra,* hazırlayanlar: Thomas Meyer, Susanne Miller, Johano Strasser, Köln 1984, s.164 vd.

RAWLS, John, *A Theorie of Justice* (1971). Bu yapıt 1979 yılında Hermann Vetter tarafından *Eine Theorie der Gerechtigkeit* olarak Almancaya çevirilmiştir (Frankfurt/M).

— , "The Justification of Civil Disobedience", b.y.: *Civil Disobedience,* hazırlayan: H.A. Bedau, New York 1969, s.240 vd.) Bu makale "Die Rechtfertigung bürgerlichen Ungehorsams" başlığıyla, O. Höffe'nin 1977 yılında yayımladığı: *John Rawls, Gerechtigkeit als Fairness* adlı yapıtta tekrar yayımlanmıştır.

RICHARTZ, Walter E., "Über Henry David Thoreau", b.y.: *Über die*

Pflicht zum Ungehorsam gegen den Staat (sonsöz ve notlarla birlikte çeviren: W.E.Richartz), Zürich 1973, s.71 vd.

RIEHM, John W., "Civil Disobedience - A Definition", b.y.: *American Criminal Law Quarterly 3* (1964), s.11 vd.

ROSEN, Sanford Jay, "Civil Disobedience and Other Such Techniques: Law Making Through Law Breaking", b.y.: *Georg Washington Law Review 37* (1969), s.435 vd.

RÖTTGERS, K., "Gewalt", b.y.: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, cilt 3, hazırlayan: Joachim Ritter Darmstadt 1974

SCHEUNER, Ulrich, "Die neuere Entwicklung des Rechtstaats in Deutschland", b.y.: *Rechtstaatlichkeit und Sozialstaatlichkeit*, Aufsätze und Essays, hazırlayan: Ernst Forsthof, Darmstadt 1968, s.461;

SCHISCHKOFF, Georgi, *Philosophisches Wörterbuch*, "Mahatma" maddesi, Stuttgart 1978.

SCHMITHALS, Walter, "Kirche und Widerstandsrecht", b.y.: *Ziviler Ungehorsam? Vom Widerstandsrecht in der Demokratie*, hazırlayan: Wolfgang Böhme, Karlsruhe 1984, s. 60vd.

SCHMITT, Carl, *Staat, Bewegung, Volk*, 2. baskı, 1934

SCHNEIDER, Peter, "Widerstandsrecht und Rechtsstaat", b.y.: *Widerstandsrecht*, hazırlayan: Arthur Kaufmann, Darmstadt 1972 s.362 vd.

SCHÜLER-SPRINGORUM, Horst, "Strafrechtliche Aspekte zivilen Ungehorsams", b.y.: *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat*, hazırlayan: Glotz, Frankfurt/M 1984, s.76 vd.

SIDGWICK, Henry, *The Methods of Ethics* (1874)

SMITH, D., "The Legitimacy of Civil Disobedience as a Legal Concept", b.y.: C. Bassiouni (hazırlayan), *The Law of Dissent and Riots*, Springfield 1971, s.167 vd.

SPAEMANN, Robert, "Freiheit", b.y.: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, cilt 2, hazırlayan: Joachim Ritter, Darmstadt 1972

STAHL, Friedrich Julius, *Die Philosophie des Rechts*, 2. cilt, 3. baskı, 1856

— , *Staats- und Rechtslehre II.*, 3. baskı

STARK, Christian, "Frieden als Staatsziel", b.y.: *Einigkeit und Recht und*

Freiheit, hazırlayanlar: Bodo Börner, Hermann Jahrreiß, Klaus Stern, 2.cilt, Köln Berlin Bonn München 1984, s. 867 vd.

STEIN, Ludwig von, *Die Verwaltungslehre 1/1*, 2.baskı,1869

STERN, Klaus, *Der Rechtsstaat*, Krefeld 1971

STERNSTEİN, Wolfgang, "Nachdenken über zivilen Ungehorsam. Vom EUCOM zum Fulda-Gap", b.y.: *Gewaltfreie Aktion. Vierteljahreshefte für Frieden und Gerechtigkeit*, Nr. 61/62, 1984, s.26 vd.

STRATENWERTH, Günther, "Hukuk Felsefesi", çev.: Doğan Özlem, b.y.: *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, hazırlayan: Doğan Özlem, İstanbul 1990, s.399 vd.

STREITHOFEN, Basilius, "Gewaltlosigkeit oder Gewaltfreiheit —ein politischer Sprachbetrug— Mißbrauch von Mahatma Gandhi und Martin Luther King", b.y.: *Frieden im Lande. Vom Recht auf Widerstand*, hazırlayan: B. Streithofen, Bergisch Gladbach 1983, s.96 vd.

STREMPEL, Dieter, "Empirische Rechtsforschung", b.y.: *Festschrift für Rudolf Wassermann*, hazırlayanlar: Broda / Deutsch / Schreiber / Vogel, Neuwied ve Darmstadt 1985, s.223 vd

SUMNER, L.W., "Rawls and Contract Theory of Civil Disobedience", *Canadian Journal of Philosophy*, Supplementary Volume III(1977), s.1 vd.

THOMA, R., *Rechtsstaatsidee und Verwaltungsrechtswissenschaft*, Jb. öff. Rechts Gegenwart 6 (1910), s.204 vd.

THÜRER, Daniel, "Widerstandsrecht und Rechtsstaat", b.y.: *Studia Philosophica*, Vol. 44/1985, s.146 vd.

TİMUROĞLU, Vecihi, *İnançları Uğruna Öldürülenler*, Ankara 1991

TOHIDIPUR, Mehdi (hazırlayan), *Der bürgerliche Rechtsstaat*, iki cilt, Franfurt/M 1978)

Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, 7.baskı, Ankara 1983

VOGEL, Ulrike, "Gewalt", b.y.: *Wörterbuch der Soziologie*, hazırlayanlar: Günther Endruweit, Gisela Trommsdorf, 1. cilt, Stuttgart 1989

Wahrig, Deutsches Wörterbuch, Gütersloh/Berlin 1977

WEINGARTNER, Rudolph H., "Justifying Civil Disobedience", b.y.: *Columbia University Forum 9* (1966), s.38 vd.

WELCKER, C.Th., *Die letzten Gründe von Recht, Staat und Strafe*, 1. kitap (1813)

WINTERS, Peter Jochen, "Naturrecht", b.y.: *Handlexikon zur Rechtswissenschaft*, (hazırlayan: Axel Görlitz) 2. cilt, Reinbek bei Hamburg 1974

WITH, Hans de, "Zum Stellenwert des zivilen Ungehorsams in der Bundesrepublik", b.y.: *Widerstandsrecht in der Demokratie. Pro und Contra* (hazırlayanlar: Thomas Meyer, Susanne Miller, Johano Strasser), Köln 1984, s.86 vd.

WOLLF, E., "Naturrecht", b.y.: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, cilt 6, hazırlayan: Joachim Ritter, Darmstadt 1984

WOODCOCK, George, *Mahatma Gandhi*, çev.: Yvette Köpp, Münih 1975

YETKİN, Çetin, *Siyasal İktidara Karşı Direnme ve Devrim*, Ankara 1970

YÖRÜKOĞLU, Ömer, *Hukuk Felsefesi Ders Notları*, İstanbul 1971

— , *Leon Duguit'nin Hukuk Kaidesi Teorisi*, İstanbul 1968

— , *Yirminci Yüzyılın İlk Yarısında Amerika Birleşik Devletlerinde Hakim Olan Hukuk Teorisi*, İstanbul 1982

— , *Ockham'lı William ve Volontarist Görüş'ün Yerleşmesi*, İ.Ü.S.B.F.'nin Prof. Dr. Ümit Y. Doğanay'a Armağan C.I'den ayrıbasım, istanbul 1982, s.133 vd.

ZINN, Howard, *Disobedience and Democracy. Nine Fallacies on Law and Order*, New York 1968, s.121

ZIPPELIUS, Reinhold, *Rechtsphilosophie*, Münih 1982

"Haksız birtakım yasalar vardır. Onlara boyun eğmekle yetinelim mi, yoksa onları değiştirmeye çalışalım, değişinceye kadar da boyun eğelim mi; yoksa hiç beklemeden çiğneyelim mi onları? İnsanlar böylesi bir yönetim altında, genel olarak şöyle düşünüyor ve şöyle diyorlar: 'Çoğunluk yasaların değişmesine ikna oluncaya kadar bekleyelim.' Yasaya karşı gelirsek, deva derdin kendisinden daha beter olur diye düşünüyorlar.

Eğer haksızlık hükümet makinasının zorunlu sürtünmesinden ayrılmaz bir şeyse, varsın olsun. Zamanla pürüzü mürüzü kalmaz belki; ama makina muhakkak aşınır gider. Eğer haksızlığın, (salt kendisi için) makarası, yayı, ipi ya da vinci varsa, o zaman, devanın dertten daha iyi olup olmayacağını düşünebilirsiniz belki; ama eğer bu, sizin başkasına yapılan haksızlığa alet olmanızı isteyecek yapıdaysa, o zaman da, yasayı çiğneyin, derim size. Hayatınız makinayı durduracak bir karşı sürtünme olsun. Benim dikkat etmem gereken şey, hiç değilse, kötülediğim bir haksızlığa alet olmamaya bakmaktır."

Bu sözlerin sahibi Amerikalı düşünür *Henry David Thoreau* 1848 yılında ülkesinde verdiği ve daha sonra "Civil Disobedience" adıyla yayımlanacak bir konferansında sivil itaatsizliğin hem isim babalığını hem de çağdaş tartışmasının ilk tipik başlangıcını yapmıştır. Günümüzün bütün hukuk devletlerinde ve ülkemizde de sıkça görülen sivil itaatsizliğin, eylem tarzları bakımından terörizmden ve düşünsel çerçevesi ile anarşizmden büsbütün ayrı düştüğünü hem kuramcılarının sözlerinden hem de eyleyenlerin yönelimlerinden kolaylıkla çıkarmaktayız. *Sokrates*'in itaatsiz itaatkarlığında; *Gandhi*'nin, *Martin Luther King*'in ve günümüzde *Mandela*'nın, "Civil Rights", "Greenpeace" gibi hareket ve grupların eylem ve başarılarında düşünsel ve olgusal tiplemesine ulaşan "Sivil itaatsizlik" bu kitabın yazarının tanımıyla "hukuk devleti idesinin içerdiği üstün değerler uğruna kamuya açık ve yasaya aykırı olarak gerçekleştirilen, bu sırada üçüncü kişilerin daha üstün bir hakkını çiğnemeyen barışçıl bir protesto edimidir".

Bu kitapta hukuk etiği açısından meşruluk tartışmaları ele alınmıştır. Hukuksal meşruluk tartışmalarına girilmemiştir. Öyle bir araştırma daha çok hukuk dogmatiği alanında çalışan bilimcilerin ödevidir.

Sivil itaatsizlik tartışması bir ülkenin, hukuk ve devlet felsefesinde ulaşabileceği olgunluğun başta gelen önemli bir göstergesidir.

ISBN 975 - 414 - 236 - X
9 789754 142365